

ISSN 0130-5719

Філософська думка

---

2 1984

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 2 Березень — квітень 1984

Київ Наукова думка

З М І С Т

Інформаційне повідомлення про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу	5
Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненко	6
Промова члена Політбюро ЦК КПРС, Голови Ради Міністрів СРСР товариша М. О. Тихонова	12
Виступ члена Політбюро ЦК КПРС, секретаря ЦК КПРС товариша М. С. Горбачова	14
Костянтин Устинович Черненко	15
Звернення Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР до Комуністичної партії, до радянського народу	17

Життєва сила лєнінських ідей

Різницький А. С. (Дніпропетровськ). В. І. Ленін про творчу сутність соціалістичної революції (у працях пожовтневого періоду)	21
--	----

Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму

Городяненко В. Г. (Дніпропетровськ). Розвиток виробничих форм соціальної активності робітничого класу	29
---	----

Світглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Давидович В. Є. (Ростов н/Д). Філософія — людина — культура. (Історико-філософські етюди)	43
Іщенко Ю. А. Онтологічні аспекти духовного і практичного освоєння світу	51

Методологія наукового пізнання

Лук'янець В. С. Філософський аналіз соціально-культурних наслідків комп'ютеризації математики	63
---	----

З історії вітчизняної філософії

Почапський А. М. Проблема рівності і свободи у просвітницькій філософії на Україні (перша половина ХІХ ст.)	72
---	----

З досвіду роботи кафедр філософії і наукового комунізму вузів республіки

Парусимов Я. П. (Полтава). Проблемне читання лекцій з наукового комунізму	78
---	----

Критика буржуазної ідеології

Вовк О. Л. Антикмуністична доктрина «християнізації Європи»	83
Ткачук П. К. (Одеса). Критичний аналіз тлумачення інформації в буржуазній філософії	91

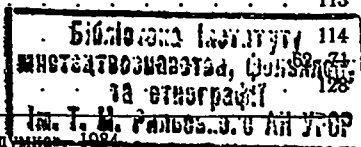
Наукове життя

Коцюбинський В. Я., Рибачук М. Ф., Суїменко Є. І. Людина і праця (закінчення)	99
Павльоніс Р. І. (Вільнюс). VIII Всесоюзна конференція «Логіка і методологія науки»	105
Малишко М. І. Інформаційне забезпечення наукових досліджень у галузі суспільних наук	112
До уваги молодих науковців	113

Рецензії

Бібліографічна інформація

Наші автори

СОДЕРЖАНИЕ

Информационное сообщение о Пленуме Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза, с. 5. Речь Генерального секретаря ЦК КПСС товарища К. У. Черненко, с. 6. Речь члена Политбюро ЦК КПСС, Председателя Совета Министров СССР товарища Н. А. Тихонова, с. 12. Выступление члена Политбюро ЦК КПСС, секретаря ЦК КПСС, товарища М. С. Горбачева, с. 14. Константин Устинович Черненко, с. 15. Обращение Центрального Комитета КПСС, Президиума Верховного Совета СССР, Совета Министров СССР к Коммунистической партии, к советскому народу, с. 17. ЖИЗНЕННАЯ СИЛА ЛЕНИНСКИХ ИДЕЙ. *Резницкий А. С.* (Днепропетровск). В. И. Ленин о творческой сущности социалистической революции (в работах послеоктябрьского периода), с. 21. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА. *Городяненко В. Г.* (Днепропетровск). Развитие производственных форм социальной активности рабочего класса, с. 29. МИРОВОЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Давидович В. Е.* (Ростов н/Д). Философия — человек — культура. (Историко-философские этюды), с. 43. *Ищенко Ю. А.* Онтологические аспекты духовного и практического освоения мира, с. 51. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Лукьянец В. С.* Философский анализ социально-культурных последствий компьютеризации математики, с. 63. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. *Почапский А. М.* Проблема равенства и свободы в просветительской философии на Украине (первая половина XIX в.), с. 72. ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ КАФЕДР ФИЛОСОФИИ И НАУЧНОГО КОМУНИЗМА ВУЗОВ РЕСПУБЛИКИ. *Парусимов Я. П.* (Полтава). Проблемное чтение лекций по научному коммунизму, с. 78. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Вовк О. Л.* Антисоциалистическая доктрина «христианизации Европы», с. 83. *Ткачук П. К.* (Одесса). Критический анализ толкования информации в буржуазной философии, с. 91. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ, с. 99. РЕЦЕНЗИИ, с. 114. БИБЛИОГРАФИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ, с. 62, 71. НАШИ АВТОРЫ, с. 128.

CONTENTS

Communique on a Plenary Meeting of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, p. 5. Speech by K. U. Chernenko, General Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, p. 6. Speech by N. A. Tikhonov, Member of the Politbureau of the CPSU Central Committee and Chairman of the USSR Council of Ministers, p. 12. Speech by M. S. Gorbachev, Member of the Politbureau of the CPSU Central Committee and Secretary of the CPSU Central Committee, p. 14. Konstantin Ustinovich Chernenko, p. 15. Address of the CPSU Central Committee, the Presidium of the USSR Supreme Soviet, the USSR Council of Ministers to the Communist Party, the Soviet People, p. 17. VITALITY OF LENIN'S IDEAS. *Reznitsky A. S.* (Dnepropetrovsk). V. I. Lenin on Creative Essence of Socialist Revolution (in Works of the Post-October Period), p. 21. THEORETICAL PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF MATURE SOCIALISM. *Gorodnyanenko V. G.* (Dnepropetrovsk). Development of Production Forms of Social Activity of the Working Class, p. 29. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. *Dawidovich V. E.* (Rostov-on-Don). Philosophy — Man, Culture (Historico-Philosophical Sketches), p. 43. *Ishchenko Yu. A.* Ontological Aspects of Intellectual and Practical and Practical Mastering of World, p. 51. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Lukyanets V. S.* Philosophical Analysis of Socio-Cultural Consequences of Computerizing Mathematics, p. 63. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. *Pochapsky A. M.* A Problem of Equality and Freedom in Enlightening Philosophy of the Ukraine (the first half of the 19th cent.), p. 72. FROM THE EXPERIENCE OF WORK OF PHILOSOPHY AND SCIENTIFIC COMMUNISM CHAIRS IN HIGHER SCHOOLS OF THE UKRAINE. *Parusimov Ya. P.* (Poltava). Problem Lecturing on Scientific Communism, p. 78. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Vovk O. L.* Anticommunist Doctrine of the «Europe Christianization», p. 83. *Tkachuk P. K.* (Odessa). A Critical Analysis of Information Interpreting in Bourgeois Philosophy, p. 92. SCIENTIFIC LIFE: REVIEWS, p. 114. ♦ BIBLIOGRAPHIC INFORMATION, p. 62, 71. OUR AUTHORS, 128.

**Генеральный секретар ЦК КПРС
Костянтин Устинович ЧЕРНЕНКО**

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу

13 лютого 1984 року відбувся позачерговий Пленум Центрального Комітету КПРС.

За дорученням Політбюро ЦК Пленум відкрив член Політбюро, секретар ЦК КПРС тов. К. У. Черненко.

У зв'язку з кончиною Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Ю. В. Андропова учасники Пленуму ЦК вшанували пам'ять Юрія Володимировича Андропова хвилиною скорботного мовчання.

Пленум ЦК відзначив, що Комуністична партія Радянського Союзу, весь радянський народ зазнали тяжкої втрати. Пішов з життя видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави, полум'яний патріот, лєнінець, невтомний борець за мир і комунізм.

Перебуваючи з волі партії на найважливіших постах партійної і державної роботи, Юрій Володимирович Андропов віддавав усі свої сили, знання і величезний життєвий досвід здійсненню політики партії, зміцненню її зв'язків з масами, зміцненню економічної та оборонної могутності Радянського Союзу.

Багато уваги приділяв Ю. В. Андропов проведенню в життя виробленої ХХVІ з'їздом КПРС і наступними Пленумами ЦК КПРС лінії на всемірну інтенсифікацію виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, вдосконалення управління народним господарством, посилення відповідальності кадрів, організованості й дисципліни, на неухильне зростання матеріального і духовного рівня життя народу.

Великий вклад вніс Ю. В. Андропов у розвиток всебічного співробітництва країн соціалістичної співдружності, у зміцнення єдності і згуртованості міжнародного комуністичного і робітничого руху, на підтримку справедливої боротьби народів за свою свободу і незалежність. Під його керівництвом послідовно і наполегливо здійснювався на міжнародній арені лєнінський зовнішньополітичний курс нашої партії і держави — курс на усунення загрози термоядерної війни, на тверду відсіч агресивним підступам імперіалізму, на зміцнення миру та безпеки народів.

Пленум підкреслив, що в ці скорботні дні комуністи, весь радянський народ ще тісніше згуртовують свої ряди навколо лєнінського Центрального Комітету партії, Політбюро ЦК КПРС, сповнені рішучості беззавітно боротися за втілення в життя лєнінської внутрішньої і зовнішньої політики партії.

Учасники Пленуму ЦК висловили глибоке співчуття рідним та близьким покійного.

Пленум ЦК розглянув питання про обрання Генерального секретаря ЦК КПРС.

За дорученням Політбюро ЦК з промовою в цьому питанні виступив член Політбюро ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР тов. М. О. Тихонов. Він вніс пропозицію обрати Генеральним секретарем ЦК КПРС тов. К. У. Черненка.

Генеральним секретарем Центрального Комітету КПРС Пленум одноголосно обрав тов. Черненка Костянтина Устиновича.

Потім на Пленумі виступив Генеральний секретар ЦК КПРС тов. К. У. Черненко. Він висловив сердечну вдячність за високе довір'я, виявлене йому Центральним Комітетом партії.

Тов. К. У. Черненко запевнив Центральний Комітет КПРС, Комуністичну партію, що докладе всіх своїх сил, знань і життєвого досвіду

для успішного виконання завдань комуністичного будівництва в нашій країні, забезпечення наступності в розв'язанні поставлених XXVI з'їздом КПРС завдань дальшого зміцнення економічної та оборонної могутності СРСР, підвищення добробуту радянського народу, зміцнення миру, у здійсненні ленінської внутрішньої і зовнішньої політики, яку проводять Комуністична партія і Радянська держава.

На цьому Пленум ЦК закінчив свою роботу.

Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша К. У. ЧЕРНЕНКА

Дорогі товариші!

Сердечно дякую членам Центрального Комітету за виявлену мені високу честь — обрання Генеральним секретарем ЦК. Я повністю усвідомлюю величезну відповідальність, яка лягає на мене. Розумію, яка важлива, яка винятково складна попереду робота. Запевнюю Центральному Комітет, партію, що докладу всіх своїх сил, знань, всього свого досвіду, щоб виправдати довір'я, щоб разом з вами продовжити ту принципову лінію нашої партії, яку послідовно і наполегливо втілював у життя Юрій Володимирович Андропов.

Організаторський талант, ясний творчий розум, вірність ленінізму в теорії і політиці, гостре почуття нового і здатність акумулювати живий досвід мас, непримиренність до всього, що є чужим нашому світоглядові і способові життя, нашій моралі, особиста привабливість і скромність — все це здобуло Юрію Володимировичу величезний авторитет і повагу в партії і народі.

Партія доручала йому складні і відповідальні ділянки роботи. Особливо яскраво розкрилися кращі політичні і людські якості Юрія Володимировича Андропова на постах Генерального секретаря ЦК КПРС і Голови Президії Верховної Ради СРСР. Він не щадив себе, прагнучи завжди бути на висоті завдань, що стояли перед ним.

Юрій Володимирович вніс вагомий особистий вклад у колективну діяльність Центрального Комітету, Політбюро ЦК по розробленню всебічно зваженого і реалістичного курсу партії на сучасному етапі — курсу на вдосконалення розвинутого соціалізму. Під його керівництвом пройшли листопадовий (1982 року), червневий і грудневий (1983 року) Пленуми ЦК КПРС, які стали важливими віхами в житті партії і народу. В рішеннях Пленумів набула дальшого творчого розвитку і конкретизації політична лінія XXVI з'їзду КПРС.

Багато сил і енергії віддавав Ю. В. Андропов боротьбі за забезпечення мирних умов творчої праці радянських людей, за зміцнення позицій соціалізму на міжнародній арені.

Юрій Володимирович добре розумів: джерело авторитету партії в тому, що своє керівне становище, свою почесну авангардну роль вона завоювала і підкріплює самовідданим служінням народові, вмінням точно виразити інтереси трудящих, озброїти їх правильною марксистсько-ленінською програмою дій.

Переконалим свідченням правильності внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, її відповідності вимогам і духові часу є гаряча всенародна підтримка цієї політики. Партія твердо йде обраним шляхом — шляхом комуністичного творення і миру.

Так було раніше. Так буде завжди!

Але всі ми розуміємо, товариші, що самого бажання йти цим шляхом замало. Треба вміти не тільки поставити правильну мету, а й наполегливо досягати її, переборюючи будь-які труднощі. Треба реалі-

стично оцінювати досягнуте, не перебільшуючи, але й не применшуючи його. Тільки такий підхід уберігає від помилок у політиці, від спокуси вважати бажане дійсним, дає змогу ясно бачити, як говорив Ленін, «що саме ми «доробили» і чого не доробили...»¹.

Недовгий, прикро недовгий, товариші, строк судилось Юрію Володимировичу Андропову працювати на чолі нашої партії і держави. Усім нам не вистачатиме його. Він пішов з життя у самий розпал великої і напруженої роботи, спрямованої на те, щоб надати могутнього прискорення розвитку народного господарства, подолати труднощі, з якими зустрілася країна на рубежі 70—80-х років. Але всі ми знаємо, як багато вдалося зробити партії за цей короткий час, як багато нового, плідного дістало права громадянства і утвердилось на практиці. Продовжувати і колективними зусиллями рухати далі розпочату під керівництвом Юрія Володимировича роботу — кращий спосіб віддати належне його пам'яті, забезпечити наступність у політиці.

Наступність — не абстрактне поняття, а жива, реальна справа. І суть її насамперед у тому, щоб, не зупиняючись, йти вперед. Йти, спираючись на все досягнуте раніше, творчо збагачуючи його, концентруючи колективну думку, енергію комуністів, робітничого класу, всього народу на нерозв'язаних завданнях, на ключових проблемах сучасного і майбутнього. І це всіх нас багато до чого зобов'язує.

Сила нашої партії — в її єдності, вірності марксизму-ленізму, в здатності розвивати і спрямовувати творчу активність мас, згуртовувати їх ідейно й організаційно, керуючись випробуваними ленінськими принципами і методами. Ви знаєте, товариші, яку величезну увагу приділяли останнім часом наш Центральний Комітет, Політбюро ЦК, Юрій Володимирович Андропов питанням удосконалення роботи державного апарату, поліпшення стилю партійного керівництва. Одне з них — чітке розмежування функцій партійних комітетів із завданнями державних і господарських органів, усунення дублювання в їх роботі. Це велике питання політичного значення. І не все, кажучи відверто, налагоджено тут як слід. Буває, що працівники Рад, міністерств, підприємств не виявляють необхідної самостійності, перекладають на партійні органи питання, які вони повинні вирішувати самі. Практика підміни господарських керівників розхолоджує кадри. Більше того, вона таїть у собі небезпечність ослаблення ролі партійного комітету як органу політичного керівництва. Для партійних комітетів займатися господарством — значить насамперед займатися людьми, які ведуть господарство. Це треба пам'ятати завжди.

Товариші! Півтора місяця тому, на грудневому Пленумі ЦК, ми дали всебічну оцінку стану справ у галузі соціально-економічного розвитку країни. У прийнятій постанові особливо підкреслено, що тепер важливо зберегти набраний темп, загальною настроєність на практичне розв'язання завдань, неухильно підвищувати рівень партійного і державного керівництва економікою, активніше розвивати позитивні тенденції, надати їм сталого характеру. Послідовно виконувати ці настанови Пленуму — наш прямий обов'язок.

Весь наш досвід підтверджує: надзвичайно важливим джерелом сили партії завжди був, є й буде її зв'язок з масами, громадянська активність мільйонів трудящих, їх хазяйський підхід до справ на виробництві, до проблем суспільного життя.

Обов'язок партії комуністів — постійно звіряти свій курс, свої рішення, дії насамперед з думками робітничого класу, з його величезним соціально-політичним і класовим чуттям. Володимир Ілліч Ленін завжди високо цинив прямоту, життєву обґрунтованість і ясність міркувань робочої людини, чуїно прислухався до її думки, оцінок подій і людей, шукав і знаходив у них відповіді на найбільш злободенні питання.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 44, с. 401.

Прислухатися до слова, що йде з робітничого середовища, з переднього краю соціалістичного будівництва, радитися з людьми праці — це і сьогодні повинно бути найпершим обов'язком, глибокою внутрішньою потребою кожного комуніста-керівника.

Уміти вчасно побачити і підтримати народну ініціативу, причому в найширшому розумінні — від хазяйського, творчого ставлення до справи на робочому місці до активної участі в управлінні державою, суспільством, — у цьому величезний, можна сказати, невичерпний резерв нашого прогресу. Кожним великим своїм досягненням наша економіка тією чи іншою мірою зобов'язана творчим починам трудових колективів, їх власним, як прийнято говорити, зустрінним планам.

Глибоке задоволення викликає широкий відгук трудових колективів країни на заклик грудневого Пленуму — добитись надпланового підвищення продуктивності праці на 1 процент і додаткового зниження собівартості продукції на 0,5 процента. Патріотичне піднесення, енергія і діловитість, з якими трудящі, партійні, профспілкові, комсомольські організації взялися за розв'язання цього завдання, сповнюють впевненістю, що успіх буде забезпечено.

Думаю, що слід розглянути питання про те, щоб усі кошти й ресурси, які будуть одержані за рахунок цього, а вони немалі, направити на поліпшення умов праці та побуту радянських людей, медичне обслуговування, будівництво житла. Це повністю відповідало б найвищій меті політики партії — всемірному піклуванню про благо людини.

Взагалі, товариші, нам, очевидно, слід подумати про те, щоб творчі починання, новаторство трудящих краще стимулювалися матеріально і морально.

У самій основі радянського ладу закладена соціальна справедливість. І в цьому його величезна сила. Тому так важливо, щоб вона неухильно додержувалась у повсякденних справах, чи йдеться про заробітну плату і премії, розподіл квартир або путівок, про нагородження, — словом, щоб усе робилося по справедливості, відповідно до трудового вкладу кожної людини в нашу спільну справу.

Тут є над чим попрацювати партійним, профспілковим, комсомольським організаціям, господарським керівникам. Багато що залежить від самих трудових колективів. У них тепер — великі, закріплені в законодавчому порядку права. Справа за тим, щоб повніше їх використовувати.

За останній час партія збагатилась новим досвідом керівництва соціалістичним суспільством. Ми почали краще використовувати переваги, можливості нашого ладу. До них, безумовно, належать організованість і свідомість мас. Звідси наша увага до зміцнення порядку, дисципліни.

Питання про організованість, про порядок — для нас ключове, принципове. Щодо цього двох думок бути не може. Будь-яка розхлябаність, безвідповідальність обертаються для суспільства не тільки матеріальними втратами. Вони завдають серйозної соціальної, моральної шкоди. Це добре розуміємо ми, комуністи, розуміють мільйони радянських людей. І цілком законно, що справді всенародне схвалення дістали заходи, вжиті партією з метою підвищення трудової, виробничої, планової, державної дисципліни, по зміцненню соціалістичної законності.

У цій галузі вдалося вже дещо зробити. І всі знають, як це благотворно вплинуло на виробничі справи, на наше суспільне життя, та й просто на настрої людей. Але неправильно було б думати, що зроблено вже все. Ні, товариші, життя вчить, що тут розслаблятися ніяк не можна.

Щодо основних напрямів розвитку нашої економіки, вони чітко визначені партією. Інтенсифікація, прискорене впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, здійснення великих комплексних програм — усе це в кінцевому підсумку повинно піднести на якісно новий рівень продуктивні сили нашого суспільства.

Серйозної перебудови потребують система управління економікою, весь наш господарський механізм. Робота в цьому плані лише почалась. Вона включає в себе широкомасштабний економічний експеримент по розширенню прав і підвищенню відповідальності підприємств. Йдуть пошуки нових форм і методів господарювання у сфері послуг. Безсумнівно, вони дадуть багато корисного, допоможуть нам розв'язати стратегічно важливу проблему — піднести ефективність усього народного господарства.

Давайте, однак, запитаємо себе: а чи не виходить так, що для деяких господарських керівників чекання результатів експериментів є прикриттям їхньої пасивності, прагнення працювати по-старому? Звичайно, оновлення економічних структур — справа відповідальна. Тут не завадить додержувати й старого мудрого правила: сім раз відміряй, раз відріж. Але це зовсім не виправдовує тих, хто взагалі не бажає зважати на умови, що змінилися, на нові вимоги життя.

Виявляти на всіх рівнях більше самостійності, сміливо вести пошуки, йти, якщо треба, на виправданий ризик в ім'я підвищення ефективності економіки, зростання добробуту народу — ось чого ми чекаємо від наших господарських кадрів.

Ви знаєте, що в минулому році ЦК КПРС і уряд розробили і прийняли ряд постанов з принципових питань розвитку економіки. Ці рішення дали в руки партійних і господарських органів певні підйоми підвищення ефективності виробництва, прискорення економічного розвитку країни.

Намічені заходи, а вони мають не тільки господарське, а й велике політичне значення, буде втілено в життя лише в тому разі, якщо їх виконання стане головним змістом повсякденної роботи кожної партійної організації, кожного працівника.

Розв'язуючи завдання сьогоденного дня, ми створюємо передумови для досягнення значно вищих рубежів у майбутньому. Можливо, про наш завтрашній день, про дванадцятку п'ятирічку, ще рано говорити в деталях, але головні проблеми, головні напрями наступної роботи видно вже тепер.

Нова п'ятирічка насамперед повинна стати початком глибоких якісних змін у виробництві, п'ятирічкою вирішального перелому в справі інтенсифікації всіх галузей нашого народного господарства. Сучасна матеріально-технічна база і система управління повинні набути нових, вищих якостей.

Не менш важливо тепер забезпечувати дедалі тісніший взаємозв'язок економічного, соціального і духовного прогресу радянського суспільства. Неможливо підносити економіку на якісно новий рівень, не створюючи необхідні для цього соціальні та ідеологічні передумови. Так само неможливо розв'язувати назрілі проблеми розвитку соціалістичної свідомості, не спираючись на міцний фундамент економічної і соціальної політики.

Будувати новий світ — це означає безустанно дбати про формування людини нового світу, про її ідейно-моральне зростання. Саме під цим кутом зору, як відомо, розглянув питання ідеологічної, масово-політичної роботи червневий Пленум ЦК. Відповідно до його постанов партія добиватиметься, щоб ця робота повністю відповідала характерові великих і складних завдань удосконалення розвинутого соціалізму.

Осмыслити ці завдання в їх комплексі, намітити чітку довгострокову стратегію їх розв'язання, показати зв'язок наших поточних справ

з комуністичною перспективою — ось що повинна нам дати нова редакція партійної Програми. Її підготовці Центральний Комітет надає величезного значення.

Товариші! Розробляючи плани дальшого розвитку нашої країни, ми не можемо не враховувати становища, яке складається у світі. А воно тепер, як ви знаєте, складне й напружене. Тим більшого значення набуває в цих умовах вірний курс партії і Радянської держави в галузі зовнішньої політики.

Боротьба за справу міцного миру, свободи і незалежності народів завжди була в центрі уваги Юрія Володимировича Андропова. Під його керівництвом Політбюро ЦК і найвищі органи нашої державної влади формували активну зовнішню політику, яка відповідає цим благородним принципам. Політику, спрямовану на врятування людства від загрози світової ядерної війни. Ця ленінська політика миру, основні риси якої на сучасному історичному етапі визначені рішеннями останніх з'їздів КПРС, відповідає корінним інтересам радянського народу, та по суті, й інших народів світу. І ми рішуче заявляємо: від цієї політики ми не відступимо ні на крок.

Цілком ясно, товариші, що успіх справи збереження і зміцнення миру значною мірою залежить від того, наскільки великим буде вплив на світовій арені соціалістичних країн, наскільки активними, цілеспрямованими й погодженими будуть їх дії. Наші країни кровно зацікавлені в мирі. В ім'я цієї мети ми будемо прагнути до розширення співробітництва з усіма країнами соціалізму. Всесірно розвиваючи й поглиблюючи згуртованість і співробітництво з країнами соціалістичної співдружності — в усіх сферах, включаючи, звичайно, й таку важливу сферу, як економічна, — ми тим самим вносимо великий вклад у справу миру, прогресу і безпеки народів.

Звертаючись до братніх країн, ми говоримо: в особі Радянського Союзу ви й надалі будете мати надійного друга і вірного союзника.

Однією з основ зовнішньої політики нашої партії і Радянської держави була і буде солідарність з народами, які скинули ярмо колоніальної залежності і стали на шлях самостійного розвитку. І особливо, звичайно, з народами, яким доводиться відбивати атаки агресивних сил імперіалізму, що створює то в одному, то в іншому районі світу найнебезпечніші вогнища кривавого насильства і воєнних пожеж. Бути на боці справедливої справи народів, виступати за усунення таких вогнищ — це сьогодні теж необхідний і важливий напрям боротьби за міцний мир на землі. Принципова позиція нашої партії в цих питаннях є ясною, чистою і благородною, і її ми будемо додержуватись неухильно.

Тепер про відносини з капіталістичними країнами. Великий Ленін заповідав нам принцип мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Ми цьому принципові незмінно вірні. Тепер, у вік ядерної зброї та надточних ракет, він необхідний народам, як ніколи раніше. На жаль, деякі керівники капіталістичних країн, судячи з усього, ясно не усвідомлюють цього. Або не хочуть усвідомлювати.

Ми добре бачимо загрозу, яку створюють сьогодні для людства безрозсудні, авантюристичні дії агресивних сил імперіалізму, — і говоримо про це на повний голос, звертаючи на цю небезпеку увагу народів усєї землі. Нам не потрібна військова перевага, ми не маємо наміру диктувати іншим свою волю. Але зламати досягнуту військову рівновагу ми не дозволимо. І хай ні у кого не залишається ні найменших сумнівів: ми й далі будемо дбати про те, щоб зміцнювати обороноздатність нашої країни, щоб у нас було досить засобів, за допомогою яких можна охолодити гарячі голови войовничих авантюристів. Це, товариші, дуже істотна передумова збереження миру.

Радянський Союз як велика соціалістична держава повністю усвідомлює свою відповідальність перед народами за збереження і зміцнення миру. Ми відкриті для мирного взаємовигідного співробітництва з державами всіх континентів. Ми за мирне розв'язання всіх спірних міжнародних проблем шляхом серйозних, рівноправних, конструктивних переговорів. СРСР буде повною мірою взаємодіяти з усіма державами, які готові практичними справами допомагати зменшенню міжнародної напруженості, створювати у світі атмосферу довір'я. Інакше кажучи — з тими, хто дійсно вестиме справу не до підготовки війни, а до зміцнення устоїв миру. І ми вважаємо, що з цією ж метою повинні бути повною мірою використані всі наявні підйоми, включаючи, звичайно, й таку, як Організація Об'єднаних Націй, що й створена була для збереження і зміцнення миру.

Товариші, нас, радянських комуністів, широко радує, що в боротьбі за мирне майбутнє і прогрес людства ми йдемо пліч-о-пліч з мільйонами братів по класу, з численними загонами світового комуністичного і робітничого руху. Незмінно вірні принципів пролетарського інтернаціоналізму, ми з гарячою симпатією і глибокою повагою ставимось до боротьби наших зарубіжних товаришів за інтереси і права трудящих і бачимо свій обов'язок у тому, щоб всемірно зміцнювати узи, які нас зв'язують.

Ось що хотілося б сказати сьогодні про лінію нашої партії в міжнародних справах. І ми впевнені, що її всією душею гаряче підтримує радянський народ.

Товариші!

Усі свої досягнення радянські люди нерозривно зв'язують з діяльністю партії. Беззавітно віддана масам, партія користується повним довір'ям мас.

Щойно в партійних організаціях завершилася звітно-виборна кампанія. Вона знову показала високий рівень свідомості й активності комуністів. На керівні пости обрано авторитетних, досвідчених, знайомих людей.

У роботі Пленуму беруть участь перші секретарі крайкомів і обкомів партії. До вас, товариші, хотілося б звернутись окремо. Центральний Комітет добре знає, яким широким є коло ваших обов'язків, ваших турбот. Знає, як багато від вас залежить у розв'язанні і наших поточних, найближчих і стратегічних завдань. Політбюро ЦК впевнене, що ви зробите все необхідне для забезпечення сталих темпів зростання промислового виробництва, успішного виконання Продовольчої програми, розвитку трудової активності мас, для реалізації заходів, спрямованих на піднесення народного добробуту. І тим самим — для підвищення авангардної ролі партії.

Будь-який виборний пост у нашій партії — пост відповідальний. Обрання до партійного комітету треба розглядати як свого роду кредит довір'я, виданий членами партії своїм товаришам. І це довір'я повинно бути виправдане самовідданою працею. Такий наказ учасників зборів і конференцій, які відбулися. Тепер, на порозі виборів до Верховної Ради СРСР, цей вимогливий наказ партія передає і тим комуністам, які висунуті кандидатами в депутати, увійдуть до найвищого органу державної влади.

Невичерпна сила радянських комуністів — у згуртованості їх рядів. Повною мірою ця сила розкривається, коли, говорячи словами Леніна, «ми всі, члени партії, діємо як один»¹. Саме так дружно, згуртовано діє ленінський Центральний Комітет КПРС, його керівне ядро — Політбюро ЦК. Це дає змогу приймати вивірені, всебічно зважені рішення, які ведуть до зміцнення союзу робітничого класу, селянства, інтелігенції, братерської дружби народів Союзу РСР.

Справді партійна, ділова і творча атмосфера, у створення якої так багато сил вклав Юрій Володимирович Андропов, була й буде обов'язковою умовою роботи Центрального Комітету партії. Це — запорука дальшого зростання авторитету КПРС, успішного розв'язання великих і складних завдань комуністичного творення, які стоять перед нами.

Промова члена Політбюро ЦК КПРС, Голови Ради Міністрів СРСР товариша М. О. ТИХОНОВА

Дорогі товариші!

Комуністична партія, наш народ, світовий комуністичний і робітничий рух зазнали тяжкої втрати. Обірвалося життя Юрія Володимировича Андропова — видатного діяча нашої партії і Радянської держави, полум'яного патріота соціалістичної Батьківщини, невтомного борця за мир і комунізм.

Короткий строк, трохи більше року, очолював Юрій Володимирович Центральный Комітет. Але як багато за цей час зроблено. Додержуючись курсу XXVI з'їзду, творчо збагачуючи його, партія під керівництвом ЦК КПРС добилася впевненого руху країни на всіх напрямках економічного і соціального прогресу.

Багатогранною була діяльність Юрія Володимировича, і на відповідальних постах, які довіряла йому партія, він віддавав усі свої сили і знання служінню інтересам народу.

У кожного з нас свіжі в пам'яті глибокі виступи Юрія Володимировича на листопадовому (1982 р.) і наступних Пленумах ЦК, в яких дано чітку програму реалізації переваг соціалізму, розв'язання актуальних проблем комуністичного будівництва.

Він уміло й енергійно спрямовував діяльність Центрального Комітету, Політбюро по мобілізації комуністів, усіх трудящих на прискореній розвитку економіки, вдосконалення управління народним господарством, зміцнення організованості й дисципліни.

Спираючись на колективний досвід, чуйно вловлюючи потреби суспільного розвитку, Юрій Володимирович вніс великий особистий вклад у роботу партії для посилення могутності Радянської держави, підвищення добробуту радянських людей.

Він наполегливо боровся за послідовну реалізацію миролюбного зовнішньополітичного курсу партії, курсу на усунення загрози термоядерної війни, на рішучу відсіч агресивним підступам імперіалізму.

Ми всі глибоко переживаємо велике горе, яке спіткало нашу партію, весь радянський народ. Але обов'язок комуністів-ленінців полягає в тому, щоб ще тісніше згуртувати свої ряди, зміцнювати єдність партії і народу.

Політбюро ЦК висловлює тверду переконаність у тому, що Пленум Центрального Комітету продемонструє перед усією країною, перед усім світом непохитну волю партії твердо й послідовно йти і далі вірним ленінським курсом.

Наполегливо й цілеспрямовано буде проводитись лінія, вироблена історичним XXVI з'їздом КПРС і наступними Пленумами ЦК, на інтенсифікацію виробництва, підвищення ефективності економіки, прискорення науково-технічного прогресу, реалізацію Продовольчої програми, на дедалі повніше задоволення матеріальних і духовних потреб радянських людей.

Партія й надалі зміцнюватиме непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, братерську дружбу народів нашої Батьківщини.

КПРС і Радянська держава завжди будуть вірні ідеалам миру, дружби і співробітництва між народами всіх країн, ідеалам соціального прогресу.

Дорогі товариші!

Політбюро обговорило питання про Генерального секретаря ЦК КПРС і одностайно доручило мені запропонувати Пленумові обрати Генеральним секретарем Центрального Комітету нашої партії товариша Черненка Костянтина Устиновича.

Костянтин Устинович пройшов багату життєву школу. Знає він і нелегку селянську працю, і солдатську службу, і будні сільського райкому.

Багато років він очолював відповідальні ділянки партійної роботи в Красноярській, Пензенській, Молдавській партійних організаціях, в апараті ЦК КПРС.

Хоч би де працював Костянтин Устинович, він завжди проявляв себе як талановитий організатор мас, полум'яний пропагандист марксистсько-ленінських ідей, непохитний борець за втілення в життя політики нашої великої партії.

Комуністам, радянським людям Костянтин Устинович добре відомий як видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави, вірний соратник таких керівників ленінського типу, якими були Леонід Ілліч Брежнев і Юрій Володимирович Андропов.

Працюючи в Політбюро і Секретаріаті ЦК, Костянтин Устинович багато зробив для розвитку й утвердження ленінського стилю партійного і державного керівництва, для якого характерні глибоке розуміння ключових питань суспільного розвитку, реалістичний підхід до оцінки досягнутого і нерозв'язаних проблем, висока вимогливість до кадрів і в той же час доброзичливе ставлення до них, опора на ініціативу і досвід трудящих.

Костянтина Устиновича відзначає вміння запалити людей своєю енергією, новаторським ставленням до будь-якої справи, згуртувати товаришів на дружню колективну роботу.

Хотілося б особливо підкреслити його постійну потребу в спілкуванні з масами, його увагу до кожної людської долі — чи то талановитий вчений, чи знатний металург, солдатська мати, чи молодий письменник.

Костянтину Устиновичу належить визначна роль у розробленні великих теоретичних проблем удосконалення розвинутого соціалістичного суспільства, в створенні цілісної концепції ідеологічної діяльності КПРС на тривалу перспективу.

Костянтин Устинович бере найактивнішу участь у формуванні стратегічних напрямів нашої миролюбної зовнішньої політики, в діяльності КПРС по зміцненню єдності і згуртованості міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Наші військові працівники знають, як багато займається Костянтин Устинович питаннями зміцнення обороноздатності країни, оснащення Збройних Сил сучасною технікою, ідейного гартування особового складу Армії і Флоту.

Політбюро впевнене, що Костянтин Устинович Черненко на посту Генерального секретаря ЦК КПРС буде гідно очолювати бойовий штаб нашої партії.

Тісно згуртувавшись навколо ленінського Центрального Комітету і його керівного ядра, озброєні ясною і чіткою програмою дій, виробленою XXVI з'їздом партії, наступними Пленумами її Центрального Комітету, комуністи, всі радянські люди з оптимізмом дивляться в майбутнє і сповнені рішчюсті своєю самовідданою працею забезпечити дальший розквіт нашої великої Батьківщини.

Виступ члена Політбюро ЦК КПРС, секретаря ЦК КПРС товариша М. С. ГОРБАЧОВА

Товариші! Ми завершуємо наш позачерговий Пленум ЦК, який зібрався у відповідальний момент життя партії і народу. Пленум пройшов в обстановці єдності і згуртованості. На Пленумі з почуттям величезної відповідальності перед партією і народом розв'язані питання наступності керівництва.

Пленум показав, що партія піде й далі ленінським курсом, виробленим XXVI з'їздом КПРС, листопадним (1982 року), червневим і грудневим (1983 року) Пленумами ЦК. З особливою силою це виявилось в одностайному обранні товариша Черненка Костянтина Устиновича на пост Генерального секретаря ЦК КПРС, у цілковитій підтримці положень і висновків з проблем внутрішньої політики і зовнішньополітичної діяльності партії і держави, висловлених у його виступі на сьогоднішньому Пленумі ЦК КПРС.

Дозвольте від імені Політбюро висловити впевненість, що члени ЦК, всі учасники Пленуму, повернувшись на місця, в партійні організації, діятимуть у дусі єдності і згуртованості, високої вимогливості і відповідальності, що характеризують цей Пленум Центрального Комітету партії.

Бажаємо Вам усім успіхів у роботі.

Пленум оголошується закритим.

Костянтин Устинович ЧЕРНЕНКО

Костянтин Устинович Черненко народився 24 вересня 1911 року в селі Велика Тесь Новоселовського району Красноярського краю, Росіянини.

Член КПРС з 1931 року. Освіта вища — закінчив педагогічний інститут і Вищу школу парторганізаторів при ЦК ВКП(б).

Трудове життя К. У. Черненко почав з ранніх років, працюючи по найму у куркулів. Уся його дальша трудова діяльність зв'язана з керівною роботою в комсомольських, а потім у партійних органах. У 1929—1930 роках К. У. Черненко завідував відділом пропаганди і агітації Новоселовського райкому ВЛКСМ Красноярського краю. У 1930 році він пішов добровольцем у Червону Армію. До 1933 року служив у прикордонних військах, був секретарем партійної організації прикордонної застави.

Після закінчення служби в армії К. У. Черненко працював у Красноярському краї: завідувачим відділом пропаганди і агітації Новоселовського й Уярського райкомів партії, директором Красноярського крайового будинку партійної освіти, заступником завідуючого відділом пропаганди і агітації, секретарем Красноярського крайкому партії.

З 1943 року К. У. Черненко навчається у Вищій школі парторганізаторів при ЦК ВКП(б). Після закінчення навчання з 1945 року працює секретарем Пензенського обкому партії. У 1948 році був направлений у Молдавську РСР і затверджений завідувачим відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії Молдавії. Працюючи на цій посаді, він багато сил і знань віддав економічному і культурному будівництву в республіці, комуністичному вихованню трудящих.

У 1956 році К. У. Черненка було висунуто на роботу в апарат ЦК КПРС, де він очолив сектор у Відділі пропаганди, і одночасно був затверджений членом редакційної колегії журналу «Агітатор». З 1960 року він працює начальником Секретаріату Президії Верховної Ради СРСР. У 1965 році К. У. Черненка було затверджено завідувачим Загальним відділом ЦК КПРС. У 1966—1971 роках він — кандидат у члени ЦК КПРС. На XXIV з'їзді партії (березень 1971 р.) його було обрано членом Центрального Комітету КПРС, а в березні 1976 року на Пленумі ЦК КПРС, який відбувся після XXV з'їзду партії, — секретарем ЦК КПРС.

З 1977 року він — кандидат у члени Політбюро, а з 1978 року — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Депутат Верховної Ради РРФСР 10-го скликання. К. У. Черненко був членом радянської делегації на Міжнародній нараді з питань

безпеки і співробітництва в Європі (Хельсінкі, 1975 рік), брав участь у переговорах у Відні з питань роззброєння (1979 рік).

Костянтин Устинович Черненко — визначний діяч Комуністичної партії і Радянської держави. На всіх постах, які доручала йому партія, він виявив високі організаторські здібності, партійну принциповість, відданість великій справі Леніна, ідеалам комунізму. К. У. Черненко — автор ряду наукових праць з актуальних питань підвищення керівної ролі партії в житті радянського суспільства, вдосконалення стилю і методів партійної і державної роботи, розвитку соціалістичної демократії. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС К. У. Черненко виступив з доповіддю, в якій визначено головні напрями поліпшення ідеологічної діяльності КПРС в сучасних умовах.

За великі заслуги перед Батьківщиною Костянтин Устинович Черненко двічі удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці і нагороджений трьома орденами Леніна, трьома орденами Трудового Червоного Прапора, багатьма медалями Радянського Союзу. Він — лауреат Ленінської премії.

К. У. Черненко нагороджений найвищими нагородами соціалістичних країн.

ЗВЕРНЕННЯ

Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР

до Комуністичної партії, до радянського народу

Дорогі товариші!

Комуністична партія Радянського Союзу, весь радянський народ зазнали тяжкої втрати. Обірвалося життя видатного діяча ленінської партії і Радянської держави, полум'яного патріота соціалістичної Батьківщини, невтомного борця за мир і комунізм Юрія Володимировича Андропова.

Його життя — зразок беззавітного служіння інтересам партії і народу, великій справі Леніна. На всіх постах, де з волі партії працював Юрій Володимирович Андропов, він віддавав свої сили, знання, величезний життєвий досвід неухильному здійсненню політики партії, боротьбі за торжество комуністичних ідей. Якості видатного політичного керівника яскраво проявились в усій багатогранній діяльності Ю. В. Андропова — на комсомольській роботі і в організації партизанського руху в Карелії в роки Великої Вітчизняної війни, на найвідповідальніших ділянках партійної і дипломатичної діяльності. Багато праці вклав він у зміцнення безпеки нашої держави.

З усією силою видатні здібності і організаторський талант товариша Андропова — керівника ленінського типу — розкрилися в його роботі на постах Генерального секретаря ЦК КПРС і Голови Президії Верховної Ради СРСР.

Короткий строк довелось Ю. В. Андропову очолювати Центральний Комітет КПРС. Але за цей час партія, йдучи курсом XXVI з'їзду, творчо збагачуючи його, забезпечила впевнене просування країни на всіх напрямках економічного і соціального прогресу.

Важливими віхами в житті партії і народу, в зміцненні їх непорушної єдності стали листопадовий (1982 р.), червневий і грудневий (1983 р.) Пленуми ЦК КПРС. У рішеннях Пленумів, у виступах Ю. В. Андропова було розвинуто і конкретизовано сучасну стратегію партії — стратегію вдосконалення зрілого соціалізму.

У цей період зусилля партії і народу були сконцентровані на прискоренні розвитку економіки, на поліпшенні управління народним господарством, зміцненні партійної, державної і трудової дисципліни, підвищенні відповідальності кадрів, на розвитку творчої активності мас.

Вжиті партією заходи підпорядковані одній меті — зростанню добробуту радянських людей, посиленню могутності Радянської держави. В усьому цьому великими є заслуги Юрія Володимировича Андропова.

Значним є вклад Ю. В. Андропова у розвиток всебічного співробітництва країн соціалістичної співдружності, у зміцнення єдності і згуртованості міжнародного комуністичного і робітничого руху, у підтримку боротьби народів за свободу і незалежність.

Під його керівництвом ЦК КПРС і Радянська держава послідовно і наполегливо здійснювали на міжнародній арені ленінський зовнішньополітичний курс — курс на усунення загрози термоядерної війни, на тверду відсіч агресивним підступам імперіалізму, на зміцнення миру та безпеки народів.

У ці скорботні дні комуністи, весь радянський народ ще тісніше згуртовують свої ряди навколо ленінського Центрального Комітету партії, Політбюро ЦК КПРС. Трудящі Радянського Союзу бачать у Комуністичній партії свого випробуваного, колективного вождя, сповнені рішчюсті беззавітно боротися за втілення в життя її внутрішньої і зовнішньої політики, яка виражає корінні інтереси народу. Ленінський курс партії непохитний. Партія озброєна ясною і чіткою програмою дії, виробленою XXVI з'їздом КПРС, наступними Пленумами її Центрального Комітету.

КПРС і далі наполегливо й цілеспрямовано проводитиме лінію на всемірну інтенсифікацію виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, посилення організованості і дисципліни, на неухильне зростання матеріального і духовного рівня життя народу. Вона зміцнюватиме непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції, братерську дружбу народів СРСР, розвиватиме соціалістичну демократію, виховуватиме людей в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, відданості великим ідеалам комунізму.

У нинішній складній міжнародній обстановці, яка небезпечно загострилася, КПРС, Радянська держава вважають своїм найпершим обов'язком послідовно відстоювати справу миру, виявляти витримку і пильність, рішуче зривати авантюристичні заміри імперіалізму, зміцнювати оборонну могутність країни.

Радянський народ — переконаний противник вирішення спірних міжнародних питань силою. Світ без воєн — наш ідеал. У боротьбі за міцний мир разом з нами — братні країни соціалізму, комуністичні і робітничі партії, борці за національне і соціальне визволення, широкі народні маси, які виступають за відвернення термоядерної катастрофи.

Наша партія і держава і далі твердо й неухильно проводитимуть у життя принципи мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Ми бажаємо жити в мирі з усіма країнами, активно співробітничати з тими урядами і організаціями, хто готовий чесно і конструктивно працювати в ім'я миру.

Радянський народ твердо знає: партія, Центральний Комітет, його керівне ядро непохитно вірні ленінському прапорові, справі Великого Жовтня. Партія свято дорожить довір'ям народу і вважає найвищою метою своєї діяльності турботу про благо і щастя радянських людей. Єдність партії і народу була, є і буде джерелом нашої сили.

У пам'яті комуністів, усіх радянських людей Юрій Володимирович Андропов назавжди залишиться як людина безмежно віддана вчепно Маркса — Енгельса — Леніна, принципова і скромна, близька до людей праці, чуйна до їх потреб і турбот, людина, яка вміла підпорядкувати все інтересам соціалістичної Вітчизни.

Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР висловлюють глибоку впевненість у тому, що комуністи, всі радянські люди з новою силою виявлять свою класову свідомість і організованість, свої високі колективістські якості, цілеспрямованою самовідданою працею забезпечать виконання народногосподарських планів і соціалістичних зобов'язань, дальший розквіт нашої великої Батьківщини.

А. С. РІЗНИЦЬКИЙ

В. І. ЛЕНІН ПРО ТВОРЧУ СУТНІСТЬ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

(у працях пожовтневого періоду)

Ленінське вчення про соціалістичну революцію має величезне значення для правильного розуміння особливостей і змісту сучасної епохи, тенденцій і закономірностей розвитку світового революційного процесу. Воно дозволяє, з одного боку, правильно осмислювати всю складність і багатоманітність завдань революційного оновлення світу, з другого — виробляти правильну стратегію і тактику, свідому, науково обґрунтовану програму революційної боротьби за втілення комуністичних ідеалів. У матеріалах червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС як органічно взаємопов'язані поставлені такі теоретичні завдання, як поглиблення уявлень про найважливіші закономірності економічного, соціально-політичного і духовного розвитку нашого суспільства та глибокий аналіз найновіших особливостей світового комуністичного і робітничого руху, класової боротьби пролетаріату¹. Важливість звернення до вчення В. І. Леніна про соціалістичну революцію пов'язана також з тим, що питання революційного перетворення класово-антагоністичного суспільства перебувають у фокусі гострої ідейно-теоретичної боротьби. Історичний період, який переживає в наш час людство, підкреслював Ю. В. Андропов, «позначений небувалим за весь післявоєнний період за своєю інтенсивністю й гостротою протиборством двох полярно протилежних світоглядів, двох політичних курсів — соціалізму і імперіалізму. Йде боротьба за умн і серця мільярдів людей на планеті. І майбутнє людства залежить великою мірою від результату цієї ідеологічної боротьби»².

Ідеологи імперіалізму виливають сьогодні потоки брехні і наклепів на будь-який прогресивний соціальний переворот, а тим паче на соціалістичну революцію, оголошуючи її «найсерйознішою формою політичної патології», прагнуть зобразити ленінську теорію революції як «ідейне обґрунтування фізичного терору в класовій боротьбі і політиці». Єдиним фронтом з войовничими антикомуністами виступають праві й «ліві» ревізіоністи. Маскуючи свою ворожість до марксизму-ленінізму, вони або заперечують історичну необхідність пролетарської революції, або зводять останню до самого насильства, нескінченної ломки і руйнування, одверто демонструють свою прихильність до трюцькізму й анархізму³.

¹ Див.: Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 31—32.

² Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р.— Там же, с. 7.

³ Буржуазні та ревізіоністські «інтерпретації» змісту і сутності соціалістичної революції піддані переконливій критиці у низці праць радянських учених і зарубіжних дослідників-марксистів. Серед них: Красин Ю. А. Революцией устрашенные.— М., 1975.— 368 с.; Якушевский И. Т. Ленинизм, революция и «советология».— Л., 1968.— 303 с.; Соболев А. И. Ленинизм и мировой революционный процесс.— М., 1980.— 68 с.; Перерва В. В., Перерва Г. Ф. Социальное насилие и мораль.— М., 1983.— 63 с.; Уоддис Д. «Новые» теории революции: Критический анализ взглядов Ф. Фанона, Р. Дебре, Г. Маркузе.— М., 1975.— 521 с., и др.

Поглиблене вивчення ленінського вчення про соціалістичну революцію, творче застосування його ідейного багатства для наукового осмислення сучасного світового революційного процесу дає змогу краще зрозуміти закономірності поступового розвитку людського суспільства, показати неспроможність буржуазних і ревізіоністських концепцій соціалістичної революції.

Основоположники наукового комунізму характеризували соціалістичну революцію як переворот, що знаменує перехід від передісторії людства до його справжньої історії. Розкриваючи відмітні риси такої революції, К. Маркс підкреслював, що зруйнування старого — це початковий її етап, наступний же, другий, має творчий характер⁴. Учення про соціалістичну революцію, створене К. Марксом і Ф. Енгельсом, було розвинуте В. І. Леніним. Він відзначав, що соціалістична революція докорінно відрізняється від усіх попередніх, у тому числі буржуазних, революцій як за своїми цілями і завданнями, так і за розмахом, глибиною здійснюваних суспільних змін. Накреслюючи після перемоги Великого Жовтня перспективи розвитку революційного процесу в Росії і в міжнародному масштабі, він спеціально відзначав необхідність повного усвідомлення докорінної відмінності між попередніми, буржуазними і соціалістичною революціями. Необхідність такого усвідомлення становила істотну передумову вироблення більшовицькою партією правильного політичного курсу; вона зумовлювалась також потребами боротьби проти буржуазних ідеологів і ревізіоністів, які у викривленому вигляді зображували Велику Жовтневу революцію, заперечували її соціалістичний характер.

Розкриваючи природу соціальної революції пролетаріату, В. І. Ленін виходив із розуміння того місця, що його посідає комуністична формація як вищий ступінь історичного прогресу, і тих закономірностей, якими визначається процес її виникнення і розвитку. В. І. Ленін підкреслював: «Відмінність соціалістичної революції від буржуазної полягає саме в тому, що в другому випадку є готові форми капіталістичних відносин, а Радянська влада — пролетарська — цих готових відносин не одержує...»⁵

Виробничі відносини комуністичної формації, які базуються на суспільній власності на засоби виробництва, не зароджуються і не можуть зародитися за капіталізму. Тільки після повалення політичного панування буржуазії, ліквідації її монополії на засоби виробництва і встановлення диктатури пролетаріату починається планомірне створення соціалістичної економіки, докорінне перетворення всіх сфер суспільного життя на соціалістичних началах. Диктатура пролетаріату є, за В. І. Леніним, «найбільш істотне і основне в понятті революція»⁶.

Саме завдяки диктатурі пролетаріату суспільна власність на засоби виробництва стає наріжним каменем якісно нового, соціалістичного ладу, який приходить на зміну капіталізму. Історичний досвід реального соціалізму показує, що такий переворот у відносинах власності зовсім не зводиться до одноразового акту, а становить собою складний, тривалий і багатосторонній процес. Практика соціалістичного і комуністичного будівництва, як підкреслюється у відомій статті Ю. В. Андропова «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР», підтверджує, що «всюди, де перемогли пролетарські революції, суспільна власність на засоби вироб-

⁴ Див.: Маркс К. Критичні замітки до статті «Пруссака» «Король прусський і соціальна реформа». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 414.

⁵ Ленін В. І. Політичний звіт Центрального Комітету, 7 берез.: VII екстрений з'їзд РКП(б), 6—8 берез. 1918 р.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 6.

⁶ Ленін В. І. До історії питання про диктатуру: (Замітка). — Там же, т. 41, с. 354.

ництва, що утвердилася в тих чи інших формах, стала і основним фактором існування соціалізму, і його опорою, і головним джерелом його прогресу»⁷.

Закономірності становлення комуністичної суспільно-економічної формації зумовлюють специфіку пролетарської революції. Ця специфіка дістає чітке вираження в ленінському аналізі і полягає в характерному для соціалістичної революції співвідношенні творчих і руйнівних завдань, організаційної і насильницької сторін. Характеризуючи буржуазні революції, В. І. Ленін відзначав, що їх зміст зводиться в основному до того, щоб зруйнувати всі пута попереднього суспільства, розчистити ґрунт для утвердження капіталістичного ладу. «Виконуючи це завдання,—наголошував він,—всяка буржуазна революція виконує все, що від неї вимагається: вона посилює зростання капіталізму»⁸. На протизвагу буржуазній, соціалістична революція становить собою такий суспільний переворот, в якому «до завдань зруйнування додаються нові, нечувані труднощі завдання — організаційні»⁹. Творчість, організація — ось що, з ленінської точки зору, насамперед відрізняє соціальну революцію пролетаріату, виражає її глибини сутність. Більше того, якщо революція не розв'язує головним чином творчих, будівничих завдань, то вона, як відзначав В. І. Ленін, «залишиться революцією буржуазною, бо основна особливість пролетарської революції, що йде до комунізму, в цьому й полягає, а буржуазії було досить зламати старе...»¹⁰

Наведені ленінські висловлювання окремими авторами часом тлумачаться в тому розумінні, що тільки соціалістична революція здійснює поряд з руйнівною і творчу роботу, тимчасом як усі інші революції, включаючи буржуазну, обмежувались руйнівною діяльністю. З такою трактовкою питання важко погодитись. В. І. Ленін, так само як і К. Маркс і Ф. Енгельс, протиставляючи соціалістичну революцію іншим типам революцій, виходив з того, що будь-яка соціальна революція як форма переходу від однієї суспільної формації до іншої не може не бути доєдинним процесом і руйнування (старої суспільної формації), і творення (нової формації). Однак на тій підставі, що в кожній соціальній революції відбувається поєднання руйнівної і творчої сторін, було б неправильно вважати, нібито характер і обсяг цих двох сторін, а також їх співвідношення абсолютно ідентичні в соціалістичній і, наприклад, буржуазній революціях. Ленінський аналіз особливостей соціальної революції пролетаріату спирається саме на врахування того, що вона докорінно відрізняється від усіх інших революцій не тільки якісно новим співвідношенням, а й самим змістом творчої і руйнівної діяльності.

У чому ж конкретно виступає ця своєрідність? Чому, зіставляючи соціалістичну і буржуазну революції, В. І. Ленін характеризував останню як таку, для якої «досить було сторони руйнівної».

По-перше, в революціях досоціалістичного типу руйнівна діяльність і творча не були міцно взаємопов'язані, не перебували в прямій залежності одна від одної. Стихійне формування нових економічних відносин могло спершу значною мірою здійснитися, не супроводячись крутою ломкою устоїв старого суспільства. В соціалістичній же революції організаційна і примусова сторони, творча і руйнівна робота якнайтісніше, якнайбезпосередніше пов'язані між собою. Тут твор-

⁷ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР.— К., 1983, с. 9.

⁸ Ленін В. І. Політичний звіт..., с. 5.

⁹ Там же.

¹⁰ Ленін В. І. Привітальна промова, 6 трав. : І Всеросійський з'їзд у справі поза-шкільної освіти.— Там же, т. 38, с. 322.

чість будівництва нової, комуністичної формації неминуче вимагає рішучого знищення буржуазного політичного і соціально-економічного ладу.

Звертаючи увагу на цю рису пролетарської, соціалістичної революції, В. І. Ленін говорив: «Щоб перемогти капіталізм взагалі, треба, по-перше, перемогти експлуататорів і відстояти владу експлуатованих — завдання повалення експлуататорів революційними силами; по-друге, завдання творче — побудувати нові економічні відносини, показати приклад того, як це робиться. Ці дві сторони завдання здійснення соціалістичного перевороту зв'язані нерозривно і відрізняють нашу революцію від усіх попередніх...»¹¹

Для соціалістичної революції творча, організаційна робота, насамперед підведення економічного фундаменту під соціалістичну будівлю є, кажучи лєнінськими словами, «і найбільш важлива, і найбільш трудна... справа»¹².

У працях «Чергові завдання Радянської влади», «Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність», «До четвертих роковин Жовтневої революції», в багатьох усних виступах — на V з'їзді Рад, II з'їзді профспілок, I з'їзді з позашкільної освіти та інших — В. І. Ленін всіляко проводив думку, що розв'язання творчих, будівничих завдань є головною, визначальною стороною соціалістичного перевороту, становлячи, як він говорив, «серцевину ходу революції». Розкриваючи цю найважливішу рису її, В. І. Ленін з усією категоричністю заявляв, що саме творення, організація, «в застосуванні до нової і вищої постановки виробництва і розподілу продуктів на базі усупільненого великого машинного виробництва (праці), становить головний зміст — і головну умову повної перемоги — соціалістичної революції, яка почата в Росії 25-го жовтня 1917 року»¹³.

Хоча завдання ломки, зруйнування старого становили основний зміст революції буржуазного типу, ці перевороти, будучи непослідовними, не мали здатності рішуче і до кінця розбити пута феодалізму. Вони не могли повною мірою розв'язати завдання, що стояли перед ними, передусім тому, що «стала на перешкоді «повага»... до «священної приватної власності»¹⁴. Якщо буржуазна революція, виконуючи свою прогресивно-історичну роль, здійснювала свої завдання і непослідовно, і глибоко суперечливо, соціалістична революція виступає як якісно новий тип революції. В. І. Ленін відзначав як одну з характерних особливостей пролетарської революції те, що вона, здійснюючи свої власні завдання, водночас мимохідь «доробляє» те, що не дороблено революцією буржуазною, долає її обмеженість і суперечливість.

Перехід до соціалізму неможливий без найрішучішого зруйнування капіталістичного ладу, цілковитого усунення залишків кріпосництва. Однак важливість і обсяг творчої роботи значно переважають над обсягом і значимістю руйнівної діяльності. І саме тому, що соціальній революції пролетаріату треба «зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя сотень мільйонів людей», будівництво, організація, зауважував В. І. Ленін, є в ній завданням не тільки величезної важливості, а й величезної трудності¹⁵. Таке завдання, наголошував він, ні в якому разі не може бути розв'язане єдиним поривом, ентузіазмом, миттєвим натиском, а потребує тривалої, розрахованої на довгі роки велетенської організаторської роботи.

¹¹ Ленін В. І. Наше зовнішнє і внутрішнє становище і завдання партії: Московська губерньська конференція РКП(б), 20—22 листоп. 1920 р.— Там же, т. 42, с. 27.

¹² Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції.— Там же, т. 44, с. 142.

¹³ Ленін В. І. Шість тез про чергові завдання Радянської влади.— Там же, т. 36, с. 260—261.

¹⁴ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції, с. 139.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства, 26 трав. 1918 р.— Там же, т. 36, с. 356.

Розкриваючи значення соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, В. І. Ленін писав, що робітничий клас насамперед має «повалити буржуазію, відняти у неї державну владу, щоб це *знаряддя* пустити в хід заради *своїх* класових цілей»¹⁶. До числа основних цілей пролетаріату, який завоював владу, він залічував, по-перше, придушення опору експлуататорів, по-друге, систематичний керівний вплив на непролетарські маси населення¹⁷.

Завоювавши державну владу, робітничий клас неминуче стикається з активною протидією повалених експлуататорів. Через це придушення опору паразитичних класів виступає історично першим завданням після переможного політичного перевороту. Відзначаючи важливість засвоєння цього положення, доведеного основоположниками марксизму і досвідом усіх революцій, В. І. Ленін у «Листі до американських робітників» (серпень 1918 р.) охарактеризував як велику істину висновок про те, що «не може бути успішної революції без *придушення опору експлуататорів*»¹⁸.

Проте поряд з цим він постійно повторював, що зовсім не в одному насильстві і головним чином не в насильстві полягає її сутність і сутність диктатури пролетаріату. І хоча, як писав В. І. Ленін, диктатура пролетаріату «передбачає застосування нещадно суворого, швидкого і рішучого насильства», сутність її в тому, що «пролетаріат представляє і здійснює вищий тип суспільної організації праці у порівнянні з капіталізмом»¹⁹.

Роль пролетарської диктатури, її функції зумовлені самою специфікою соціалістичної революції. Оскільки домінуючим в її змісті є створення нового ладу, то й диктатура пролетаріату характеризується насамперед своєю творчою функцією. Насильствена і творча сторони утворюють у ній таку діалектичну єдність, в якій визначальним, провідним виступають організація, керівництво, виховання мас. Згуртування трудящих навколо робітничого класу, залучення їх до будівництва соціалістичного суспільства виражають основне призначення пролетарської диктатури, уособлюють її організаційську і виховну функції. Роз'яснюючи значимість цієї сторони диктатури пролетаріату, В. І. Ленін у промові, присвяченій першій річниці від дня смерті Я. М. Свердлова, зазначав, що ця диктатура була б абсолютно неможливою і внутрішньо безглуздою, коли б головною рушійною силою її не було б згуртування трудящих, саме таке згуртування, яке в змозі залучити до себе величезну більшість трудящого населення²⁰.

Аналіз творчих і руйнівних завдань соціалістичної революції становив вихідний пункт ленінського розв'язання проблеми співвідношення політичного панування робітничого класу і його провідної ролі в боротьбі за соціалізм. Якщо стосовно експлуататорів пролетарська диктатура означає політичне панування робітничого класу, то стосовно трудящих вона означає керівництво, організацію мас. Сутність диктатури пролетаріату В. І. Ленін вбачав саме в тому, що вона «є найповніше здійснення керівництва всіма трудящими і експлуатованими... з боку єдиного класу, підготовленого до такої керівної ролі всією історією капіталізму»²¹.

Революційне придушення експлуататорів є необхідним на певних етапах розвитку соціалістичної революції, «тоді як далеко глибшою,

¹⁶ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату.— Там же, т. 40, с. 10.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Чорнові начерки і план брошури про диктатуру пролетаріату.— Там же, т. 39, с. 428.

¹⁸ Ленін В. І. Лист до американських робітників.— Там же, т. 37, с. 58.

¹⁹ Ленін В. І. Великий почин.— Там же, т. 39, с. 13.

²⁰ Див.: Из идейного наследия В. И. Ленина.— Коммунист, 1977, № 6, с. 4.

²¹ Ленін В. І. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 181.

постійною властивістю цієї революції і умовою її перемоги була і лишається організація пролетарських мас, організація трудящих»²².

Сфера політичного панування, революційного насильства за диктатури пролетаріату чітко обмежена, бо поширюється, кажучи лєнінськими словами, лише на прямих ворогів робітників і селян. Указуючи на те, що революційне насильство цілком виправдане, якщо воно застосовується «коли треба і проти кого треба», В. І. Ленін при цьому серйозно попереджав, що в галузі виховання, перевиховання і систематичної організаторської роботи серед мас вдаватися до них абсолютно неприпустимо. Для розв'язання завдань керівництва трудящими пролетаріату потрібні «включно організація і моральний авторитет»²³.

В результаті послідовного втілення в життя лєнінського курсу на побудову соціалізму в СРСР Комуністична партія і радянський народ забезпечили повний простір розвитку продуктивних сил, створили необхідні передумови для швидкого і всебічного прогресу соціально-економічних відносин, науки і культури. Їхніми зусиллями в найкоротші історичні строки країна перетворилась на могутню соціалістичну державу. «Реалізація в соціалістичному будівництві планів Леніна, планів партії означала корінну перебудову суспільства в СРСР, творчий етап революції»²⁴. При цьому планомірні прогресивні зміни охопили усі галузі, усі без винятку сфери суспільного життя. В галузі соціально-політичній під керівництвом партії забезпечено створення принципово нового, соціалістичного типу держави, основу якої становить непорушний союз робітничого класу, селянства і народної інтелігенції. Виникла нова політична організація суспільства, вперше в історії дано приклад успішного розв'язання національного питання, зміцнилися дружба народів, морально-політична єдність радянського суспільства.

У галузі економічній ліквідовано відсталість, досягнуто небачених в історії темпів економічного зростання. Проведення індустріалізації країни, колективізації її сільського господарства забезпечило стрімке піднесення продуктивних сил, а разом з ним неухильне підвищення добробуту трудящих. Створення матеріально-технічної бази соціалізму стало вирішальним фактором зміцнення обороноздатності Країни Рад.

У галузі духовній завдяки здійсненню соціалістичної культурної революції втілена в життя безприкладна за масштабами і глибиною програма освіти мільйонних мас трудящих. Визначені найбільш ефективні шляхи розвитку науки, мистецтва і культури. З утвердженням нового суспільного ладу суцільно єдина за соціалістичним змістом і багатоманітна за національними формами культура. Марксизм-лєнінізм став панівною ідеологією радянського суспільства. Творча сутність, справжній демократизм пролетарської революції виражаються не тільки в тому, що її основні цілі і завдання мають цілком позитивний, творчий характер, але також і в тому, що ці цілі і завдання досягаються і розв'язуються через розгортання ініціативи і самодіяльності мільйонних мас. Ліквідуючи експлуатацію, всі форми класового гноблення, соціалістична революція створює тим самим необхідні умови для активної участі робітничого класу, трудящих в усіх галузях історичної творчості.

Колосальне зростання творчої активності народних мас, якісну зміну їхньої ролі в період будівництва соціалізму В. І. Ленін ставив на

²² Ленін В. І. Промова пам'яті Я. М. Свердлова на екстреному засіданні ВЦВК, 18 берез. 1919 р.— Там же, т. 38, с. 71.

²³ Ленін В. І. Промова на III Всеросійському з'їзді професійних спілок, 7 квіт. 1920 р.— Там же, т. 40, с. 295.

²⁴ Пономарев Б. Победоносный опыт борьбы и созидания.— Коммунист, 1983, № 3, с. 65.

одне з перших місць у сукупності особливостей становлення комуністичної формації. Принципово нову роль мас у соціалістичній революції він виводив з її специфіки, з того співвідношення творчої і руйнівної сторін, яким вона відрізняється від буржуазної та інших революцій.

Характеризуючи великі революційні перевороти минулого, В. І. Ленін відзначав, що вони вирішувались «ентузіазмом передових загонів, за якими стихійно, напівсвідомо йшла маса»²⁵. Соціалістична ж революція, писав В. І. Ленін, «може бути успішно здійснена тільки при самостійній історичній творчості більшості населення, насамперед більшості трудящих»²⁶. Вона перетворює трудящі маси в самостійного, свідомого історичного діяча. Зумовлюючи необхідність неухильного зростання творчої активності трудівників міста і села, вона відкриває величезні можливості для вияву всіх творчих сил народу. Жовтнева революція, зазначав В. І. Ленін, відрізняється від усіх попередніх тим, що вона «підняла жадобу будівництва і творчості в масах»²⁷.

У ленінських працях пожовтневих років червоною ниткою проводиться думка про те, що в будівництві нового суспільства вирішальна роль належить революційній енергії і творчій ініціативі трудящих. Відзначаючи, що історією не створено готового прообразу соціалістичного ладу, що його не можна також створити за вказівками згори, В. І. Ленін підкреслював: «...соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас»²⁸.

Ленінська думка про живу творчість мас як основний фактор нової громадськості, найважливішу підойму соціалістичного і комуністичного творення має неминууще значення. Історичний досвід будівництва нового суспільства довів це цілком і повністю, яскраво показавши силу творчої енергії й ентузіазму мас. На етапі зрілого соціалізму свідомо творчість трудящих, їхня ініціатива і самодіяльність, бажання і вміння працювати творчо, з максимальною віддачею служать могутнім фактором успішної реалізації величних планів економічного і соціального розвитку СРСР, намічених XXVI з'їздом КПРС.

Зростання активності мас, якісну зміну їх ролі у соціалістичній революції, в будівництві соціалізму і комунізму В. І. Ленін пов'язував насамперед з діяльністю Комуністичної партії. Висловлюючи глибоку віру в здатність трудящих до самостійної історичної творчості, він підкреслював, що така здатність не реалізується сама собою, а потребує великої і напруженої роботи революційного авангарду в справі організації і виховання мас. Тільки Комуністична партія, озброєна передовою революційною теорією, нерозривно зв'язана з масами, може виробляти науково обгрунтовану політику, здійснювати наукове управління розвитком соціалістичного суспільства. З перемогою соціалістичної революції Комуністична партія, навчав В. І. Ленін, повинна зосередити свої зусилля в галузі «позитивного комуністичного будівництва, творення нових економічних відносин, нового суспільства»²⁹.

Уся діяльність КПРС від часу перемоги Великої Жовтня становить собою неухильне і послідовне втілення в життя ленінських ідей. «Під керівництвом Комуністичної партії, — сказано у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», — трудящі нашої країни успішно справилися з найголовнішим і

²⁵ Ленін В. І. IX Всеросійський з'їзд Рад, 23—26 груд. 1921 р.— Повне збір. творів, т. 44, с. 312.

²⁶ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Там же, т. 36, с. 161.

²⁷ Ленін В. І. Доповідь про ратифікацію мирного договору, 14 берез. : IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад, 14—16 берез. 1918 р.— Там же, с. 99.

²⁸ Ленін В. І. Відповідь на запит лівих есерів : Засідання ВЦВК, 4 листоп. 1917 р.— Там же, т. 35, с. 53.

²⁹ Ленін В. І. Великий почин, с. 13.

найскладнішим завданням соціалістичної революції — будівничим»³⁰. Сьогодні, як і завжди партія організовує і спрямовує радянський народ на розв'язання нових, дедалі складніших і масштабніших завдань. «Втілення в життя лінії партії на вдосконалення розвинутого соціалізму,— відзначено у Постанові червневому (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС,— дасть можливість зробити новий великий крок вперед у комуністичному творенні, ще переконливіше продемонструє переваги соціалістичного ладу, збільшить його притягальну силу»³¹.

При цьому Комуністична партія незмінно спирається на зростаючу творчу самодіяльність і активність мас, своєю політичною і організаційською роботою забезпечує єдність волі і дій трудящих в розв'язанні небачених за масштабами творчих завдань. Як підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, необхідно «поставити справу так, щоб в усій плодотворності й силі розкрились ініціатива і творчість найширших трудящих мас»³².

Розроблені В. І. Леніним ідеї про творчу сутність соціалістичної революції і диктатури пролетаріату з усією переконливістю підтверджені життям: перемогою Великого Жовтня, побудовою розвинутого соціалізму в СРСР, практикою революційних перетворень в країнах соціалістичної співдружності. Для КПРС, для всіх братніх комуністичних партій ленінська теоретична спадщина — керівництво до дії в їх боротьбі за торжество соціалізму і комунізму, могутня ідейна зброя у протиборстві з буржуазною ідеологією, у викритті правого і «лівого» ревізіонізму.

* * *

Ленінське учіння о соціалістической революції має велике значення для розуміння особливостей і змісту сучасної епохи, тенденцій і закономірностей світової революційної боротьби. Воно дає можливість науково осмислювати всю складність і різноманітність завдань революційного оновлення світу, виробляти правильну стратегію і тактику, свідому, обґрунтовану програму революційної боротьби за втілення комуністических ідеалів.

Розроблені В. І. Леніним ідеї о творческой сутності соціалістической революції і диктатури пролетаріату переконливо підтверджені перемогою Великого Жовтня, побудовою розвинутого соціалізму в СРСР, практикою революційних перетворень в країнах соціалістической співдружності. Для КПРС, для всіх братніх комуністических партій ленінське теоретическое насліддя — керівництво до дії в їх боротьбі за торжество соціалізму і комунізму, могутнє ідейне зброє в протиборстві з буржуазною ідеологією, в розоблаченні правого і «лівого» ревізіонізму.

³⁰ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції: Постанова ЦК КПРС від 31 січ. 1977 р.— К., 1977, с. 5.

³¹ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, с. 76.

³² Черненко К. У. Промова на зустрічі з виборцями Куйбишевського виборчого округу Москви по виборах до Ради Союзу Верховної Ради СРСР 2 березня 1984 року.— Радянська Україна, 1984, 3 берез.

Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму

В. Г. ГОРОДЯНЕНКО

РОЗВИТОК ВИРОБНИЧИХ ФОРМ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Понад сто років тому К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали висновок про всесвітньо-історичну місію робітничого класу, про те, що загибель буржуазії і перемога пролетаріату неодмінні. «Головне в ученні Маркса,— відзначав В. І. Ленін,— це — з'ясування всесвітньо-історичної ролі пролетаріату як будівника соціалістичного суспільства»¹. В «Маніфесті Комуністичної партії» — першому програмному документі організованого робітничого руху — основоположники марксизму гранично чітко сформулювали, внаслідок яких об'єктивних причин робітничий клас стає центром суспільного розвитку епохи. Місце і роль пролетаріату у системі виробництва і суспільних відносин, збіг його заінтересованості в усупільненні виробництва з об'єктивними тенденціями розвитку продуктивних сил, а його соціально-політичних інтересів — з корінними інтересами всіх трудящих, нарешті, його послідовна революційність роблять робітничий клас провідним революційним авангардом мас.

Перед робітничим класом нашої країни в процесі здійснення його історичної місії стояло головне двоєдине завдання: по-перше, повести за собою масу трудящих і експлуатованих, організувати її для повалення влади буржуазії і придушення опору експлуататорів; по-друге, повести цю масу по шляху корінних соціальних перетворень, по шляху створення нової соціалістичної економіки і культури. Керований партією комуністів робітничий клас блискуче справився з цим завданням. У нашій країні повністю і остаточно переміг соціалізм, вперше в світі побудовано розвинуте соціалістичне суспільство. «У процесі розв'язання завдань удосконалення розвинутого соціалізму,— зазначає Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко,— і відбувається поступове просування до комунізму»².

У суспільстві розвинутого соціалізму провідна роль робітничого класу набула якісно нових рис, які відображають сучасний рівень зрілості продуктивних сил і виробничих відносин. Робітничий клас є провідною соціальною силою нової історичної спільності — радянського народу, посідає центральне місце в системі суспільних відносин і всього суспільно-політичного життя країни. В сфері матеріального виробництва він перебуває на передових рубежах виконання основного економічного завдання — створення матеріально-технічної бази комунізму. Саме робітничий клас, будучи головною продуктивною силою суспільства, створює необхідні матеріальні умови для зміцнення соціальної однорідності розвинутого соціалістичного суспільства, ліквідації відмінності між містом і селом, розумовою і фізичною працею. Нині робітничий клас нашої країни, як відзначалось на XXVI з'їзді КПРС, налічує майже 80 млн. чоловік, тобто становить дві тре-

---

¹ Ленін В. І. Історична доля вчення Карла Маркса.— Повне зібр. творів, т. 23, с. 1.

² Черненко К. У. Промова на зустрічі з виборцями Куйбишевського виборчого округу Москви по виборах до Ради Союзу Верховної Ради СРСР 2 березня 1984 року.— Радянська Україна, 1984, 3 берез.

тини зайнятого населення³. Отже, він не просто найчисленніший клас, а й більшість трудового народу. Це зумовлює його вирішальну роль у створенні економічних основ для дальшого зміцнення і розвитку соціальної єдності багатонаціонального радянського народу, для становлення безкласової структури нашого суспільства. Нарешті, сучасний робітник є носієм високої ідейності, політичної культури, організованості, дисциплінованості, колективізму і пролетарського інтернаціоналізму. Ідеали комунізму, програмні накреслення партії є для робітника суттю всього його світогляду, вони визначають його стосунки з людьми, всю життєву позицію, характер виробничої і позавиробничої діяльності.

Вирішальним фактором зростання ролі робітничого класу в житті нашої країни, прогресивних кількісних і якісних змін в його структурі, освітньому і професійно-кваліфікаційному рівні, політичній культурі і соціальній активності є соціальна політика партії і Радянської держави. КПРС постійно дбає про те, щоб неухильно зростали ідейно-політична зрілість, загальна культура і професійна майстерність робітників, усіх трудящих, підвищувалась роль трудових колективів у вирішенні вузлових проблем економіки й політики. Виразом нерозривної єдності партії і трудового народу є збільшення робітничого прошарку в її лавах. За період між XXV і XXVI з'їздами чисельність КПРС збільшилась на 1,8 млн. чоловік. У момент відкриття XXVI з'їзду КПРС у її лавах налічувалось 17 млн. 480 тис. комуністів, серед яких 43,4 проц.—робітники. Серед прийнятих кандидатами в члени КПРС 59 проц. становлять представники робітничого класу⁴.

Зміцнився робітничий прошарок і в соціальному складі партійних організацій Української РСР. Якщо в 1966 р. робітники становили 38,4 проц. загальної кількості членів партії, то в 1980 р.—44,1 проц.⁵ Тільки в десятій п'ятирічці у складі поповнення Компартії України робітників було 57,8 проц.⁶ Ставши партією всього радянського народу, КПРС за своєю класовою суттю лишається партією робітничого класу.

Останніми роками значно зріс інтерес учених-суспільствознавців до вивчення соціальної активності радянських людей і насамперед — робітничого класу. Це підтверджується обсягом публікацій з розглянутої проблеми, що недавно з'явилися⁷. Основна увага в них приділяється дослідженню соціальної активності робітничого класу, усіх трудящих в умовах розвинутого соціалізму. Чимало опублікованих праць ґрунтується на матеріалах соціологічних досліджень, проведених в різних регіонах нашої країни. Розкриття проблеми розвитку і підвищення соціальної активності органічно поєднується з аналізом соціальних наслідків науково-технічної революції, явищ політичного життя суспільства, вивченням громадської думки, іншими напрямками наукових досліджень, визначеними XXVI з'їздом КПРС.

Водночас підкреслимо, що окремі аспекти проблеми соціальної активності — за усієї своєї важливості для науки і практики — поки що не дістали належного висвітлення. Донині саме поняття «соціальної активності» не отримало однозначного і загальноприйнятого визначення, яке змогло б виразити сутність цього явища загалом і відобразити якісні відмінності його форм і різновидів. У відповідній лі-

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 62.

⁴ Там же, с. 81.

⁵ Боевой отряд ленинской партии. Компартия Украины в цифрах.— Киев, 1981, с. 55, 73.

⁶ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1981, с. 41.

⁷ Докладна бібліографія праць з названого питання міститься, зокрема, у колективних монографіях: *Активность личности в социалистическом обществе*.— М., 1976; *Социальная активность личности в условиях развитого социализма*.— Киев, 1983.

тературі трапляються різні тлумачення і навіть розмежування таких аспектів питання, як соціальна, трудова, суспільно-політична, пізнавальна та ін. активність⁸. На наш погляд, принципове методологічне значення у визначенні сутності соціальної активності має відоме положення В. І. Леніна: «...з яких ознак судити нам про реальні «помисли і почуття» реальних осіб? Зрозуміло, що така ознака може бути лише одна: дії цих осіб,— а через те, що мова йде тільки про суспільні «помисли і почуття», то слід додати ще: суспільні дії осіб, тобто соціальні факти»⁹.

Основним чинником, що характеризує провідну роль робітників у здійсненні програми комуністичного будівництва, як уже відзначалось, є їх активна участь у всіх сферах діяльності суспільства, насамперед — у матеріальному виробництві, у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Отже, наймасштабніше вираження соціальної активності дістає у свідомій творчій праці на загальне благо — основі життя суспільства, в ініціативній участі членів трудового колективу в удосконаленні організації і умов праці, соціалістичному змаганні, управлінні виробництвом, постійному розширенні професійних, загальноосвітніх і політичних знань, прагненні брати участь в управлінні розвитком свого колективу, суспільства, держави. Виходячи з цього, можна виділити три основні форми соціальної активності робітничого класу — виробничо-трудова, суспільно-політична і духовна, беручи до уваги той факт, що вони, звичайно, не існують ізольовано, а взаємоповнують одна одну, перебувають у процесі зміни і збагачення свого змісту. Провідною з них є трудова активність робітників у сфері матеріального виробництва в усьому позитивному розмаїтті своїх актуальних проявів. Тому далі ми розглянемо сучасні тенденції зростання, розвитку і збагачення змісту виробничих форм соціальної активності робітничого класу в зрілому соціалістичному суспільстві.

В умовах розвинутого соціалізму соціальна активність робітничого класу неухильно розвивається по висхідній лінії — і в ширину, і в глибину. Як підкреслює товариш В. В. Щербицький, «робітничий клас соціалістичного суспільства демонструє найвищу мобілізованість, творчу енергію, організованість і моральну самовіддачу в розв'язанні найрізноманітніших питань — від колективного впровадження у виробництво технічних новинок, участі у пошуках і долях окремих людей до проблем, без перебільшення, глобального масштабу»¹⁰. У цьому, зокрема, переконує стан і динаміка соціальної активності більш ніж 14-мільйонного загону робітничого класу Радянської України, економіка якої дає 20 проц. загальносоюзного національного доходу¹¹. Наша республіка сьогодні виробляє продукції в 3,7 раза більше, ніж в 1940 р. виробляла вся країна. Порівняно з 1917 роком її випуск збільшився в 156 разів¹². За два роки одинадцятій п'ятирічці продуктивність праці зросла на 6,5 проц., обсяг промислового виробництва збільшився на 5,6 проц., національний дохід республіки зріс на

⁸ Докладніше про полеміку у визначенні сутності соціальної активності див.: Волков Ю. Е. Социально-политическая активность масс в развитом социалистическом обществе.— Социол. исследование, 1974, № 2, с. 3—14; Дронов В. Т., Лазука С. А. Рост социалистической организации общества в возрастании активности трудящихся.— В кн.: Повышение социально-политической активности трудящихся развитого социалистического общества.— Л., 1979, с. 34—43; Смирнов В. А. Социальная активность советских рабочих.— М., 1979, с. 14—15, 17—23.

⁹ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве.— Повне зібр. творів, т. 1, с. 394.

¹⁰ Щербицький В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная.— Киев, 1983, с. 319.

¹¹ Экономика Украинской ССР в едином народнохозяйственном комплексе.— Киев, 1982, с. 5.

¹² Щербицький В. В. Радянська Україна.— К., 1982, с. 41.

6,3 проц.¹³ Сучасний стан розвитку даного напрямку трудової активності характеризується тим, що більшість робітників республіки виконують свої соціалістичні зобов'язання, виробничі завдання і норми виробітку.

Виконання робітниками виробничих планів органічно пов'язане з одним з основних різновидів соціальної активності — соціалістичним змаганням. В розвитку соціалістичного змагання В. І. Ленін, як відомо, вбачав найважливіший засіб підвищення трудової і соціально-політичної активності найширших мас трудящих. За самою своєю суттю соціалістичне змагання ґрунтується на високому рівні свідомості і ініціативи трудящих. Саме ці якості допомагають знаходити і приводити в дію невикористані резерви виробництва, підвищувати продуктивність праці, ефективність і якість всієї роботи.

За умов розвинутого соціалізму соціалістичне змагання стало справді всенародним рухом. На початку одинадцятої п'ятирічки кількість його учасників загалом по країні становила понад 108 млн. чоловік. Якщо в 1976 р. на Україні в соціалістичному змаганні брали участь 20,4 млн. трудящих, то наприкінці десятої п'ятирічки воно охопило вже 21,6 млн. чоловік¹⁴.

На сучасному етапі соціалістичне змагання набуло якісно нових рис і особливостей. «Форми соцзмагання, як і інших громадських ініціатив і масових рухів, — пікреслював Ю. В. Андропов, — не є щось застигле, раз назавжди дане. Вони змінюються залежно від рівня матеріальної і духовної зрілості суспільства»¹⁵. Нині соціалістичне змагання органічно пов'язане з основними напрямками економічної політики партії, невіддільне від науково-технічної революції і впровадження її досягнень у виробництво, боротьби за зростання продуктивності праці, інтенсифікацію виробництва, удосконалення управління економікою і методів господарювання, ефективності і якості роботи, встановлення режиму економії, зміцнення матеріальних основ соціалістичного способу життя. Робітничий клас, перебуваючи в авангарді соціалістичного змагання, збагатив його рядом нових форм і починів, відповідних періоду зрілого соціалізму.

Широкий відгук дістав передових робітників — делегатів XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, розгорнутий під девізом «Одинадцятій п'ятирічці — стахановську працю!». Передові колективи шахтарів Донбасу зобов'язались виконати свої п'ятирічні плани до 50-ї річниці стахановського руху. Цінну ініціативу виявили трудові колективи нашої республіки щодо забезпечення виконання завдань 1983 р. з усього приросту валового продукту без збільшення чисельності робітників і службовців. Важливу роль в реалізації цього почину відіграє патріотичний рух передових колективів Москви, спрямований на всемірне зміцнення дисципліни і чітку організацію праці. Почин москвичів дістав широку підтримку в трудових колективах України. На честь всенародного свята Дня Перемоги, трудові колективи республіки стали на Вахту пам'яті, присвячену 40-річчю визначної перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, пам'яті героїв, які не повернулись з фронтів. Високі результати, отримані в дні Вахти, засвідчили активність її учасників у зміцненні економічної і оборонної могутності Батьківщини, в боротьбі за мир на планеті.

¹³ Щербицький В. В. Про завдання партійних організацій республіки, які випливають з доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова «Шістьдесят років СРСР»: Доповідь на зборах активу республіканської партійної організації 25 берез. 1983 р. — Комуніст України, 1983, № 4, с. 23.

¹⁴ Профсоюзи Української ССР от съезда к съезду. — Киев, 1982, с. 16.

¹⁵ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 р. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. — К., 1983, с. 12.

Відмітною рисою соціалістичного змагання на сучасному етапі є розвиток творчої співдружності спеціалістів під девізом «Робітничій ініціативі — інженерну підтримку!». Творча співдружність інженерно-технічних працівників і робітників набула широкого впровадження на підприємствах республіки. Так, наприклад, тільки в Полтавській області договори про співробітництво уклали понад 300 бригад робітників і 3000 інженерно-технічних працівників¹⁶. Загалом творча активність робітників, що виявляється в усіх формах змагання, розгортається під девізом «Працювати ефективно і якісно!»

Як складова частина і найвища форма соціалістичного змагання неухильно зростає і розширюється рух за комуністичне ставлення до праці. Цей рух, як і передбачав В. І. Ленін, яскраво демонструє, що комунізм стає живою творчою справою мільйонів, реально розкриває чітку політичну спрямованість соціалістичного змагання, високу організованість і зрілість соціалістичної праці. Він сприяє якнайповнішому розкриттю соціалістичних принципів в трудовій діяльності робітничого класу — дальшому розгортанню творчої активності робітників в боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму, удосконалення суспільних відносин, виробляє в них активну життєву позицію. Рух за комуністичне ставлення до праці втягує в своє благодотворне русло нові й нові мільйони трудящих, залучаючи їх до активної участі в управлінні справами суспільства і держави.

Постійне розширення кількості й соціального складу учасників є однією з провідних тенденцій в русі за комуністичне ставлення до праці. Вона яскраво виявляється і в нашій республіці, де кількість учасників руху збільшилась за період з 1959 по 1980 роки більш ніж в 240 разів — з 54,6 до 13345,5 тис. чоловік. При цьому питома вага учасників руху в загальній масі робітників і службовців республіки зросла з 12 проц. в 1960 р. до більш ніж 60 проц. в 1980 р.¹⁷ Дані соціологічних досліджень переконують, що серед учасників руху в тричотири рази більше раціоналізаторів і винахідників, ударники комуністичної праці в два з половиною рази більше, ніж інші, виконують безплатної роботи, становлять більшість армії наставників, систематично подають безкорисливу допомогу товаришам у праці й навчанні.

Якісно нові особливості у змісті соціалістичного змагання з'явилися у зв'язку з прийняттям трудовими колективами зустрічних планів. У десятій п'ятирічці колективи підприємств республіки, які прийняли зустрічні плани, додатково реалізували продукції на суму майже 13 млрд. крб.¹⁸ Поєднуючи в собі зобов'язання кожного робітника, всіх бригад, ділянок і цехів, зустрічні плани трудових колективів водночас стають початковою ланкою, основою народногосподарського планування. Знаменно, що в розробці народногосподарських планів на 1981, 1982 роки і на одинадцяті п'ятирічку загалом взяли участь понад 10 млн. робітників і службовців республіки¹⁹. Механізм прийняття зустрічних планів, отже, є найефективнішою формою взаємозв'язку централізованого управління з широкою ініціативою знизу, що виявляється через соціалістичне змагання. Водночас зустрічне планування спрямовує творчу активність й ініціативу трудящих в русло соціалістичної організованості.

У Дніпропетровській області, наприклад, в 1980 році зустрічні зобов'язання по реалізації продукції понад п'ятирічний план прийняли

¹⁶ Шербицкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная, с. 373.

¹⁷ Сиволоб Ю. В. Соціалістичне змагання: організація, пошук, ефект. — К., 1982, с. 105.

¹⁸ Экономика Советской Украины, 1983, № 2, с. 70.

¹⁹ Шербицкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная, с. 382.

32 промислових підприємства²⁰, більшість з них досягли значних успіхів у їх виконанні. Зокрема, парторганізація Дніпропетровського вагонобудівного заводу ім. газети «Правда» добились включення в змагання за успішне виконання прийнятого п'ятирічного плану всіх працівників. Було організовано бригади, проводились Дні якості, громадські огляди, конкурси тощо. Творчий підхід до організації зустрічного планування виявили робітники бригади екскаваторників з Кривого Рогу, очолюваної Героєм Соціалістичної Праці І. П. Галенко. Ця бригада досягла найвищої в країні продуктивності праці на екскаватора типу «Кіровоць». Ще в 1975 р. згаданий колектив трудився в рахунок одинадцяті п'ятирічки²¹.

Аналіз розглядуваної проблеми дає підстави для висновку про те, що зустрічне планування органічно пов'язує два методи управління соціалістичною економікою — методи планування і соціалістичного змагання, які раніше функціонували паралельно. Саме в цих формах найповніше реалізується статус радянського трудівника як господаря соціалістичного виробництва.

В умовах розвинутого соціалізму дедалі активізується процес зростання кількості робітників, які беруть безпосередню участь в науково-технічній творчості. І це закономірно, адже успіхи науково-технічної революції, її благотворний вплив на економіку, на зміцнення основ соціалістичного способу життя не можуть бути забезпечені зусиллями одних тільки науковців. Дедалі більшого значення набуває залучення в цей величезної історичної значущості процес усіх ланок господарського механізму, усіх учасників суспільного виробництва і насамперед — робітників. Їх внесок у науково-технічний прогрес реалізується в різноманітних формах, серед яких — участь у технічному переозброєнні виробництва, відмінне володіння сучасними машинами і механізмами, творчі ініціативи в колективних об'єднаннях та ін.

Важливу роль в розвитку масової технічної творчості робітників відіграє Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів. Об'єднуючи в своїх лавах понад 12 млн. новаторів, більша половина яких — робітники, воно є однією з наймасовіших громадських організацій країни. За 1970—1980 рр. його членами було запроваджено у виробництво понад 20 млн. винаходів і раціоналізацій з економічним ефектом 29,2 млрд. крб.²². Тільки в УРСР нині діє 22 тис. первинних організацій ВТВР, які об'єднують 2 млн. 636 тис. членів товариства²³. Участь в діяльності товариства має велике значення для зростання соціальної активності робітничого класу, дозволяє трудящим ознайомитись з передовим досвідом, підвищувати ефективність і якість винаходів і раціоналізаторських пропозицій.

Поряд із Всесоюзним товариством винахідників і раціоналізаторів велику роботу по залученню робітників в боротьбу за технічний прогрес проводять науково-технічні товариства (НТТ). Вони об'єднують понад 11 млн. учених, спеціалістів, передових робітників. За участю НТТ в роки десятої п'ятирічки освоєно майже 19 тис. зразків нової продукції, введено до ладу майже 60 тис. механізованих поточних і автоматичних ліній, комплексно механізовано і автоматизовано 25 тис. ділянок, цехів і виробництв²⁴. Добрим прикладом у цій галузі є робота науково-технічної громадськості Дніпропетровщини, творчі

²⁰ Юрченко В. З. Совершенствование хозяйственного механизма — непременное условие успешной реализации экономической стратегии партии при развитом социализме. — Днепропетровск, 1980, с. 51.

²¹ Авангард трудового коллектива. — Киев, 1976, с. 176—177, 186.

²² Білик М. В., Костриця Н. Ю. XXVI з'їзд КПРС про підвищення ролі робітничого класу в інтенсифікації суспільного виробництва. — К., 1982, с. 34.

²³ Правда України, 1983, 12 марта.

²⁴ Аргументы и факты, 1983, 19 апр.

ініціативи якої дозволили тільки в 1981 р. здійснити майже 6 тис. заходів щодо удосконалення технології виробництва — комплексно механізовано 98 дільниць і цехів, встановлено 120 поточних і автоматичних ліній, що у підсумку дозволило поліпшити умови праці понад 15 тис. чоловік²⁵.

Добиваючись масовості науково-технічної творчості і розвитку її нових, більш прогресивних форм, партійні організації республіки підтримали почини, народжені в Дніпропетровській, Запорізькій та інших областях під девізом «Кожний робітник — активний раціоналізатор». Це сприяло достроковому виконанню раціоналізаторами і винахідниками країни соціалістичних зобов'язань щодо створення 22-мільярдного фонду десятої п'ятирічки. За 1976—1980 роки в народне господарство УРСР було запроваджено 4,2 млн. раціоналізаторських пропозицій і 76 тис. винаходів з загальним економічним ефектом в 6 млрд. крб. Це у півтора раза більше, ніж у дев'ятій п'ятирічці²⁶. Нині щорічно реєструється в 1,4 раза більше винаходів, ніж п'ять років тому²⁷. Не можна не відзначити і той факт, що зростання економічного ефекту від використання винаходів і рацпропозицій в народному господарстві значно перевищує збільшення витрат на ці заходи.

Новим етапом в розвитку масової технічної творчості робітників стала організація її колективних форм. З метою дальшого сприяння розвитку науково-технічного прогресу винахідники і раціоналізатори стали об'єднуватись в творчі бригади, організовувати громадські конструкторські бюро, бюро і групи економічного аналізу, ради наукової організації праці тощо. Якщо в 1965 р. на Україні діяло 14500 творчих бригад, 5200 конструкторських і технічних бюро²⁸, то в 1977 р. вже майже 47 тис. комплексних творчих бригад, майже 20 тис. бюро і груп економічного аналізу, понад 15 тис. бюро технічної інформації, 14,7 тис. рад наукової організації праці²⁹.

Характерною особливістю цих творчих товариств є органічне поєднання практичного досвіду і кмітливості робітників із знаннями інженерно-технічних працівників. Ця форма творчості, де робітники виступають як конструктори нової техніки, прогресивної технології, як співавтори винаходів і рацпропозицій, викликана до життя потребами прискорення науково-технічної революції на сучасному етапі, необхідністю практичного розв'язання складних завдань удосконалення виробництва і управління економікою. Гадаємо, що винахідницька, конструкторська і раціоналізаторська діяльність колективних творчих об'єднань є однією з тих перспективних і таких потрібних нам сьогодні, як підкреслив товариш Ю. В. Андропов на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, форм поєднання організаційних, економічних і моральних заходів, яка однаково зацікавлює в оновленні технології «і керівників, і робітників, і, звичайно, вчених і конструкторів»³⁰. Вже тепер 70 проц. винахідників і раціоналізаторів країни розробляють свої пропозиції переважно колективно, вважаючи, що саме таким чином можна досягти найбільшого економічного ефекту.

Колективні творчі об'єднання набули поширення на Дніпровському машинобудівному заводі ім. В. І. Леніна. Тут діють 38 колективних творчих бригад, 4 громадських конструкторських бюро. Вони вирішують найскладніші питання виробництва, розробляють і впроваджують значні технічні нововведення. Тільки в 1981 р. внаслідок впровадження 47 винаходів і 1079 рацпропозицій на заводі зeko-

²⁵ Днепр вечерний, 1982, 8 июля.

²⁶ Под знаменем ленинизма, 1981, № 1, с. 47.

²⁷ Правда Украины, 1983, 12 апр.

²⁸ Экономика Советской Украины, 1965, № 3, с. 91.

²⁹ Там же, 1977, № 5, с. 68.

³⁰ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р., с. 10.

номлено майже 1 млн. 250 тис. крб.³¹ Творча бригада Дніпропетровського заводу «Укрвторчормет» у складі головного механіка заводу Л. Головського, начальника ремонтного цеху М. Моценка і слюсаря Г. Скриченка розробила оригінальну установку для подрібнення крупногабаритного чавунного брухту. Ця установка була визнана як винахід і запатентована в Англії, Японії, ФРН, Франції. Протягом року вона дала заводу економію в розмірі 250 тис. крб.³² Загалом по області активна участь робітників у виконанні планів прискорення науково-технічного прогресу дала можливість за десяту п'ятирічку отримати від реалізації винаходів і рацпропозицій економічний ефект на суму 210 млн. крб.³³ В цілому за 1965—1981 роки чисельність авторів, які подали рацпропозиції і заявки на винаходи майже подвоїлась, а економічний ефект від використання винаходів і рацпропозицій зріс в 3,8 раза. При цьому, як показують соціологічні дослідження, найактивнішими раціоналізаторами і винахідниками виступають робітники з високою загальноосвітньою підготовкою. Серед раціоналізаторів промислового виробництва робітники з середньою освітою вносять в 1,5 раза більше пропозицій, ніж з восьмирічною. Аналіз показує, що підвищення освітнього рівня робітників на 1 клас забезпечує середнє збільшення рацпропозицій на 6 проц.³⁴ Масові вияви творчої активності робітників у прискоренні науково-технічного прогресу показують, що робітничий клас нашої країни забезпечує всі умови для прогресу науки і техніки, запроваджує їх досягнення у виробництво.

Поряд з піднесенням трудової активності робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму неухильно зростає і роль робітників в організації виробничих процесів, посилюється їх безпосередня участь в управлінні виробництвом і всіма справами трудового колективу. Ця форма соціальної активності робітничого класу реалізується, зокрема, через робітничі збори. На них обговорюються і приймаються соціалістичні зобов'язання, колективні договори і зустрічні плани трудових колективів, виявляються «вузькі місця» у виробничстві, подаються звіти адміністрації про роботу апарата управління, розглядається передовий досвід та ін. Щорічно на підприємствах і будовах, в закладах і організаціях УРСР відбувається понад 5 млн. робітничих зборів³⁵. Народного господарські плани розвитку нашої країни, як уже підкреслювалось, значною мірою є результатом творчої діяльності й ініціативи багатонаціональних трудових колективів радянських людей. Яскравим прикладом цього є всенародне обговорення проекту Основних напрямів економічного і соціального розвитку країни на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. На зборах трудових колективів у ньому взяли участь понад 70 млн. чоловік, вони внесли понад 9 млн. пропозицій щодо організації виробництва, поліпшення культурно-побутових умов, зміцнення дисципліни праці і розширення громадського контролю³⁶.

Найважливішою рисою робітничих зборів є те, що їх учасники висувують, обговорюють і на ділі здійснюють колективні управлінські рішення. В. І. Ленін підкреслював, що демократичний принцип організації суспільного устрою в найвищій формі свого вияву полягає «не тільки в обговоренні загальних правил, постанов і законів, не тільки в контролі за їх виконанням, але й безпосередньо в їх виконанні»³⁷. Саме в такій формі демократичний централізм реалізується в діяль-

³¹ Днепр вечерний, 1982, 31 мая.

³² Научные труды по истории КПСС.— Киев, 1981, вып. 112, с. 72.

³³ Коммунист Украины, 1981, № 2, с. 17.

³⁴ Экономика Советской Украины, 1983, № 2, с. 23.

³⁵ Там же, с. 71.

³⁶ Правда, 1981, 6 мая.

³⁷ *Ленін В. І.* Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 148.

ності робітничих зборів. Так, наприклад, на шахті «Центральна» (Донецька обл.) щорічно проводиться в середньому шість конференцій і позмінних зборів. На них розглядаються підсумки виконання колективного договору, завдання профспілкових організацій шахти у виконанні рішень керівних органів профспілок, хід виконання зобов'язань, спрямованих на підвищення ефективності і якості роботи, інші питання. За підсумками робітничих зборів видаються накази по шахті з встановленням строків виконання прийнятих рішень і відповідальних за їх здійснення. Щомісячно проводяться робітничі збори на ділянках і в цехах із звітом керівника про виконання плану, соціалістичних зобов'язань і чергових завдань. Отже, учасники робітничих зборів не тільки пропонують, але й на ділі здійснюють колективно прийняті рішення з економічних і соціальних питань трудового колективу.

Широкий відгук в трудових колективах нашої республіки викликає рішення листопадового (1982 р.), червневого і грудневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС. Всюди відбувається обговорення трудовими колективами заходів по забезпеченню високої дисципліни, чіткої організації праці і всемірної економії ресурсів на кожному робочому місці. Тільки в Донецькій області на початку 1983 р. відбулося 27523 дільничих і цехових робітничих зборів, в роботі яких взяли участь майже мільйон трудящих. Виступили 175283 чоловіки, подано 12878 пропозицій, спрямованих на зміцнення трудової і виробничої дисципліни, дбайливого ставлення до народного добра³⁸. Зростання ролі трудових колективів в управлінні підприємствами, заводами і організаціями, їх роль в комуністичному вихованні закріплені в Законі СРСР про трудові колективи. Цей документ — свідчення постійної турботи КПРС про поглиблення соціалістичної демократії, надання трудовій людині широких господарських прав. Він відкриває великі можливості для дальшого зміцнення ролі трудових колективів у виробництві, громадсько-політичній, управлінській і виховній діяльності, розширює і збагачує напрями активної участі робітників в організації суспільного виробництва.

Ефективною формою участі робітників в управлінні виробництвом і безпосереднього впливу на господарське життя підприємств є постійно діючі виробничі наради (ПДВН). Їх основна мета полягає в тому, щоб шляхом колективного обговорення, різнобічного обміну думками визначити конкретні шляхи найефективнішого розв'язання складних виробничих завдань, накреслити перспективи дальшого розвитку підприємства, дільниці, цеху. В 1980 р. на підприємствах і в організаціях країни налічувалося майже 140 тис. ПДВН, в них було обрано майже 6 млн. чоловік, з яких 65 проц. — робітники. Щорічно ПДВН приймають до 1,5 млн. пропозицій, кожна третя з них спрямована на поліпшення якості продукції, кожна п'ята — на економію трудових, матеріальних і паливно-енергетичних ресурсів. В 1979 р. економічний ефект від впровадження пропозицій склав майже 700 млн. крб.³⁹

Ця форма залучення робітників до управління виробництвом широко використовується і в нашій республіці. В 1980 р. на підприємствах і в організаціях функціонувало понад 24 тис. загальнозаводських і цехових ПДВН, тоді як в 1975 р. — 20,7 тис. Їх членами є майже 1 млн. чоловік, з яких 642 тис. — робітники⁴⁰. За 1981 рік на цих нарадах було прийнято 289 тис. пропозицій, спрямованих на підвищення ефективності виробництва і якості продукції. Впровадження 80 проц. поданих пропозицій дало економічний ефект на суму 159 млн.

³⁸ Правда України, 1983, 29 янв.

³⁹ Экономическая газета, 1980, № 28, с. 14.

⁴⁰ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. — Киев, 1983, с. 542.

крб.⁴¹ Великий досвід роботи ПДВН нагромаджено на таких провідних підприємствах республіки, як харківський завод «Серп і молот», київський завод «Ленінська кузня», «Дніпроспецсталь», Кременчуцький автомобільний завод. Майже 2 тис. працівників Краматорського машинобудівельного заводу ім. В. І. Леніна беруть участь в управлінні виробництвом через ПДВН, а через інші органи громадської самодіяльності — 5,6 тис. чоловік.⁴² Позитивним прикладом щодо цього може слугувати також робота ПДВН Дніпропетровського заводу «Електротобутирилад». Якщо в 1976 р. впровадження пропозицій його постійно діючої наради додатково дало 1,2 тис. карбованців, то в 1980 р. — вже 5,3 тис.⁴³ Успіх у роботі ПДВН Криворізького металургійного заводу ім. В. І. Леніна досягався головним чином завдяки безпосередньому залученню до їх роботи передових робітників. В цілому діяльність ПДВН сприяє розвитку творчої ініціативи, сучасного економічного мислення робітників і службовців, підвищує ефективність роботи, посилює зацікавленість працівників в результатах своєї праці.

Важливу роль в активізації участі робітників в управлінні суспільним виробництвом відіграють плани економічного і соціального розвитку трудових колективів, досвід розробки яких нагромаджено протягом останніх 10—15 років. У соціальному плануванні дедалі більшу роль відіграє принцип комплексності при розробці планів соціального розвитку. Цей принцип органічно поєднує перспективне централізоване складання планів з демократичними ініціативами широких мас в розв'язанні завдань управління соціальними процесами. В даному випадку трудовий колектив виступає не тільки об'єктом соціального планування, але і його суб'єктом, що активно впливає на виконання соціальних планів, їх ефективність. Вплив плану на соціальне життя трудового колективу розпочинається вже в момент включення робітників у його складання. Основні форми участі робітників у розробці і здійсненні планів соціального розвитку виробничих колективів — це обговорення і доповнення їх на робітничих зборах, партійно-господарських активах, в роботі творчих бригад, робітничих комісій і рад з соціального планування, в реалізації показників і заходів плану.

Однією з ефективних форм участі робітників у складанні планів соціального розвитку стало вираження ними своїх інтересів, потреб, запитів і побажань в анкетних опитуваннях, які проводяться здебільшого в тих випадках, коли розв'язання якихось проблем можливе декількома шляхами і постає необхідність з'ясувати, які з них найприйнятніші. Щодо цього певний інтерес становить досвід використання результатів соціологічних досліджень в соціальному плануванні, нагромаджений партійними організаціями Дніпропетровської області. Тут при міськкомках і райкомках партії діють 27 штатних і 170 позаштатних груп і лабораторій соціологічних досліджень, в яких зайняті 868 соціологів, у тім числі 86 штатних. В десятій п'ятирічці ними було проведено 400 соціологічних досліджень з різноманітних питань життєдіяльності трудових колективів.⁴⁴ Для більш планомірного, повного і різнобічного дослідження соціальних проблем трудових колективів у Дніпропетровську в 1967 р. було створено Громадський інститут соціологічних досліджень, у складі якого працюють секції вивчення ефективності організаційно-партійної і ідеологічної роботи, соціології праці, координації і розробки планів соціального розвитку трудових колективів.

⁴¹ Щербицкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная, с. 288.

⁴² Коммунист Украины, 1979, № 9, с. 73.

⁴³ Днепр вечерний, 1981, 5 сент.

⁴⁴ Агитатор, 1980, № 23, с. 48.

Досвід, нагромаджений в практиці складання і реалізації планів соціального розвитку трудових колективів, сприяє виникненню і розвитку нових форм управління соціалістичним виробництвом. Виникнення і розвиток соціального планування, звичайно, поряд і в єдності з такими повими формами розвитку радянського демократизму, як розширення господарських прав і можливостей робочої людини на виробництві, в усій громадсько-політичній практиці — від депутатських комісій і народного контролю до постійно діючих виробничих нарад — саме це і є, як підкреслював Ю. В. Андропов, «справжнє соціалістичне самоврядування народу, яке розвивається в ході будівництва комунізму»⁴⁵. Адже суть суспільного самоврядування в тому і полягає, що повсякденне управління виробничими і державними справами здійснюється самими трудящими в інтересах всього народу.

У нашому суспільстві давно вже склалась система матеріального і морального стимулювання праці — вона успішно і ефективно служить боротьбі за соціалізм, за неухильне зміцнення основ соціалістичного способу життя. «Однак сьогодні, — писав у своїй статті Ю. В. Андропов, — як сама ця система, так і форми, практика її застосування потребують, очевидно, дальшого поліпшення. Важливо не тільки те, щоб добра праця добре винагороджувалася і діставала гідне суспільне визнання. Необхідно, щоб практика матеріального і морального заохочування у поєднанні із зразковою організацією праці підтримувала і розвивала в людях усвідомлення корисності, необхідності їх зусиль, продукції, яку вони випускають. Щоб вона утверджувала в кінцевому підсумку почуття їх причетності до справ і планів свого колективу, всього народу. А це почуття мобілізує, дисциплінує більше від усяких умовлянь і закликів»⁴⁶.

Зростання соціальної активності робітничого класу в розвинутому соціалістичному суспільстві викликало до життя такий прогресивний спосіб підвищення продуктивності праці, зміцнення стабільності трудового колективу, як бригадна форма організації і стимулювання праці. Якісно нове в бригадній формі — це робота за єдиним нарядом з застосуванням таких форм планування і організації, матеріально-технічного постачання, обліку і нормування праці, які найповніше забезпечують органічне поєднання матеріальних і моральних стимулів трудової діяльності. У таких бригадах робітники приймають особисті зобов'язання по зростанню продуктивності праці, кращому використанню устаткування, наставництву, оволодінню суміжними професіями та ін.

У десятій п'ятирічці, особливо після ухвалення ЦК КПРС і Радю Міністрів СРСР відомих постанов про поліпшення господарського механізму, підвищення ефективності виробництва і якості роботи, бригадна форма організації праці стала розвиватись прискореними темпами. Якщо в промисловості Києва, наприклад, в 1979 р. налічувалось майже 6000 таких бригад, то в 1980 р. їх було вже 8444, де працювало 56 тис. робітників. У Харківській області в кінці минулої п'ятиріччя працювало вже 2,5 тис. таких бригад, а в Донецькій — 23 тис. Зросла і питома вага робітників, охоплених бригадною організацією, в загальній кількості працюючих. Так, в 1980 р. 29,6 проц. всієї чисельності трудящих київських машинобудівельних підприємств було охоплено бригадною формою організації праці. А в деяких передових колективах, таких, як виробниче об'єднання «Більшовик», цей показник досяг на той час 80 проц. Загалом на початку одинадцятої п'яти-

⁴⁵ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. — К., 1983, с. 20.

⁴⁶ Там же, с. 16.

річки в промисловості республіки бригадними формами організації праці було охоплено понад 2,6 млн. робітників⁴⁷.

У республіці широко відомий досвід Дніпропетровського заводу металургійного устаткування щодо впровадження бригадних форм організації праці, рекомендований до поширення обкомом партії. Сьогодні на підприємстві новою формою праці охоплено понад 260 колективів, які випускають 80 проц. усієї продукції. Майже в усіх бригадах заробітна плата нараховується за коефіцієнтом трудової участі, а 42 колективи працюють в умовах госпрозрахунку. Практика підтвердила ефективність нової форми праці: там, де працюють на єдиний наряд, продуктивність праці підвищилась на 10—15 проц.⁴⁸ Нині з 12,5 тис. бригад, які працюють в усіх галузях народного господарства Дніпропетровська, майже половина застосовує прогресивні форми організації і стимулювання праці. Радам бригад надано право визначати розміри премії і заробітку, виплачуваних за кінцеві результати роботи всього колективу бригади з урахуванням реального внеску кожного її члена в загальні результати, тобто у відповідності з коефіцієнтом трудової участі. На Дніпропетровському комбайновому заводі ім. К. Є. Ворошилова, наприклад, завдяки розвиткові бригадної форми організації праці тільки в 1982 р. отримано економічний ефект в сумі 108,4 тис. крб., вивільнено 53 робітники, здача продукції з першого пред'явлення підвищилась до 98,8 проц. За рахунок зменшення втрат робочого часу і освоєння суміжних професій в декількох передових бригадах продуктивність праці зросла на 20 проц.⁴⁹ Бригади активно впливають на стабільність трудових колективів і зниження плинності кадрів.

Істотним соціальним підсумком, який засвідчує ефективність бригадної форми організації праці, є те, що єдиний наряд, об'єднуючи зусилля певного колективу, сприяє залученню кожного робітника до більш активної участі в управлінні виробництвом через раду бригади. Ця рада є виразником громадської думки трудового колективу, забезпечує максимальне поєднання інтересів кожного робітника з потребами виробництва. Отже, добре організована і ефективно працююча бригада виступає дійовою школою розвитку управлінських навичок і творчої ініціативи робітників.

Новим важливим кроком у дальшому широкому впровадженні бригадної форми організації праці стала постанова ЦК КПРС «Про дальший розвиток і підвищення ефективності бригадної форми організації і стимулювання праці в промисловості». Названа постанова узагальнює нагромаджений позитивний досвід бригадної форми організації і стимулювання праці, містить розгорнутий аналіз тих недоліків, які ще наявні у практиці впровадження прогресивних форм організації виробництва. У ній, зокрема, відзначається, що нині такі бригади відіграють дедалі зростаючу роль у дальшій інтенсифікації суспільного виробництва, у виконанні соціально-економічних планів партії. Сьогодні вони стають основними виробничими і соціальними осередками трудових колективів⁵⁰. ЦК КПРС вказав на необхідність всемірно сприяти реалізації в бригадах тих повноважень, які надані їм Законом СРСР «Про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями» і зобов'язав міністерства і відомства СРСР, Ради Міністрів союзних республік, керівників об'єднань і підприємств, партійні і профспілкові організації ретельно розібратися із станом впровадження бригадної форми організації і стимулювання праці, вжити заходів по її планомірному

⁴⁷ Сиволоб Ю. В. Соціалістичне змагання: організація, пошук, ефект, с. 107.

⁴⁸ Днепр вечерний, 1982, 26 февр., 5 мая, 26 июня.

⁴⁹ Днепр вечерний, 1983, 25 февр.

⁵⁰ Правда, 1983, 4 дек.

розвитку і підвищенню результативності. Було вказано і на інші невідкладні завдання розвитку колективних форм організації праці.

Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС, керуючись постановою ЦК КПРС з даного питання, розробили серію заходів по дальшому розвитку і підвищенню ефективності бригадної форми організації і стимулювання праці в промисловості, намітили виконання цілого комплексу практичних і організаційних завдань по забезпеченню необхідних умов для стабільної і високоефективної роботи бригад. Реалізація цих завдань, безумовно, сприятиме дальшому розвитку виробничої і соціально-політичної активності трудових колективів, вихованню у членів колективу високої відповідальності за виконання планових завдань і прийняття соціалістичних зобов'язань, стане ефективним стимулом підвищення їх ролі в організації суспільного виробництва.

Найважливішою соціально-психологічною передумовою дальшої активізації ролі робітників в управлінні є те, що більшість з них виявляє дедалі більше бажання, свідомо прагне брати участь у розв'язанні виробничих питань. Згідно з результатами соціологічного дослідження, проведеного на підприємствах республіки Інститутом соціологічних досліджень АН СРСР і Академією суспільних наук при ЦК КПРС, в управлінні виробництвом фактично бере участь одна третина робітників і спеціалістів. Водночас заінтересованість у цій формі роботи виявили дві третини опитаних: 61,5 проц. робітників і 53,9 проц. спеціалістів вважають, що вони мають брати участь у прийнятті рішень із справ виробництва. У зв'язку з цим доречно нагадати відоме положення В. І. Леніна: «...Соціалізм може скластися і зміцнитися тільки тоді, коли робітничий клас навчиться управляти»⁵¹. Практика соціалістичного будівництва в СРСР, провідна роль робітничого класу в побудові розвинутого соціалістичного суспільства цілком і повністю підтвердили це положення — в нашій країні досягнуто видатних успіхів в розвитку соціально-політичної активності, в залученні трудящих мас до управління соціалістичним виробництвом, до втілення в життя програмних накреслень і соціально-економічних планів партії.

КПРС, будучи ядром політичної організації суспільства розвинутого соціалізму, випробуванним політичним авангардом робітничого класу, всього трудового народу нашої країни, проводить цілеспрямовану і наполегливу роботу по дальшому розвитку соціальної активності, самодіяльності і творчої ініціативи трудящих і трудових колективів, їх широкому залученню до управління виробництвом, державними, суспільними і громадськими справами. Узростанні цієї активності і ініціативи — гарантія втілення в життя планів партії, запорука здійснення програми комуністичного будівництва. Ключ до успіху тут, підкреслювалось на грудневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, — «у підвищенні відповідальності кадрів, у високій вимогливості до них за бездоганне виконання своїх обов'язків, чіткість і ініціативу, безумовне виконання поставлених завдань»⁵². У великої історичної ваги справі комуністичного творення, розширення можливостей і збагачення форм соціальної активності робітничого класу, всіх трудящих є надійним засобом дальшого зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя.

* * *

Построение в СССР зрелого социализма теснейшим образом связано с ведущей ролью рабочего класса в жизни страны, его местом в общественном производстве и создании материально-технической базы коммунизма. Зрелый социализм оказывает

⁵¹ *Ленін В. І.* Промова про роковини революції 6 листопада.— Повне збір. творів, т. 37, с. 133.

⁵² *Андропов Ю. В.* Текст виступу на грудневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС.— Радянська Україна, 1983, 27 груд.

благотворное влияние на дальнейший рост социальной активности советских рабочих во всех сферах общественной жизни и прежде всего — в сфере производственно-трудовой деятельности.

В статье рассматриваются современные тенденции развития и обогащения производственно-трудовых форм социальной активности советских рабочих, реализующиеся через социалистическое соревнование, движение за коммунистическое отношение к труду, выдвижение встречных планов, техническое творчество, рационализаторство и изобретательство, участие рабочего класса в организации производственных процессов и управлении производством, составление планов экономического и социального развития трудовых коллективов, бригадные формы организации и стимулирования труда. Расширение возможностей и обогащение форм социальной активности рабочего класса является необходимым условием усиления его ведущей роли в обществе зрелого социализма, гарантией неуклонного укрепления материальных и духовных основ социалистического образа жизни.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

В. Є. ДАВИДОВИЧ

ФІЛОСОФІЯ — ЛЮДИНА — КУЛЬТУРА

(Історико-філософські етюди)

Характеризуючи марксистсько-ленінське вчення як найвпливовішу ідейну течію в усій історії світової цивілізації, Ю. В. Андропов підкреслював, що марксизм-ленінізм — «це ідейне кредо висхідного класу, який визволяє усе людство. Це філософія соціального оптимізму, філософія сучасного і майбутнього»¹. Така висока оцінка світоглядної значущості марксистсько-ленінської філософії знову і знову спонукає до того, щоб пильніше заглибитися в осмислення специфіки самої науки філософії, чіткіше визначити її соціальні функції.

Якщо говорити про діалектико-матеріалістичну філософію, то слід мати на увазі передусім ту обставину, що одне з її головних завдань полягає у теоретичному обґрунтуванні революційних цілей комуністичного перетворення світу.

Як би не трактувалася історично-предметна сфера філософського аналізу, то розширюючись, то звужуючись, як би не будувався метод філософії, спрямований до того, щоб показати дійсність у формах думки, як би не видозмінювалися ті чи ті функції філософії, взятої в її відношенні до соціального цілого, — завжди і всюди лишається незмінною і інваріантною до будь-яких змін та значущість філософії, яка виражена в ідеї Маркса про філософію як живу душу культури.

Якщо культуру інтерпретувати передусім як спосіб діяльності суспільної людини (а саме така концепція культури, на наш погляд, є найприйнятнішою), то в цьому разі філософія в своїх історично прогресивних виявах постає як інтегративне духовно-теоретичне вираження глибинних і фундаментальних характеристик родового буття людей.

Духовне життя людей має найрізноманітніші емпіричні вияви. Будучи ідеальною стороною матеріально-предметної діяльності людського роду, її відображенням у формоутвореннях суспільної та індивідуальної свідомості, духовне життя як певна цілісність характеризується складною внутрішньою організацією. Від первісного синкретизму і до наших днів життя людського духу збагачувалося і розвивалося, відображуючи іманентні суперечності матеріальної основи історичного процесу.

Відомо, що істотною рисою духу, його специфічною якісною значеністю є цілепокладання. Саме це підкреслював К. Маркс у «Капіталі», вказуючи на те, що в людській діяльності свідомою метою як закон визначає спосіб і характер дій.

Цілі не вмонтовані в природний субстрат, їх може бачити у світі лише людина, так би мовити, з висоти свого реального статусу в загальному колориті природного буття. Цілепокладаюча активність, а не стихійно-природна реактивність, діяльність, пов'язана з самосвідомістю, спрямована до універсальної самореалізації, — ось що характеризує суспільне буття людини. І духовне життя людства несе в собі ці характеристики, по-різному заломлені в його структурних одиницях і органічних складових.

---

¹ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. — К., 1983, с. 28.

У цьому зв'язку розглянемо питання про причини появи філософії в загальній системі форм (різновидів) суспільної свідомості, про її генеральне призначення й історично змінні функції. Насамперед зауважимо, що філософія — це, хоча й давній, але не такий вже й старовинний продукт духовного виробництва. Починаючи від індійських Вед і Упанішад, від Мілетської школи в античній Греції, від конфуціанства і даосизму в Стародавньому Китаї і аж до наших днів, іде ланцюг філософських ідей, який становить єдину і глибоко суперечливу історію світової філософської думки. І налічує вона не більше 25 століть.

Уся історія розвитку народів світу до утвердження перших філософських систем була пов'язана з іншими формоутвореннями свідомості, які в кращому випадку можна вважати своєрідною передфілософією. Безпосередньо філософії як світоглядному утворенню передували насамперед міфологічна свідомість і релігія. На цю обставину прямо вказував К. Маркс, відзначивши, що «філософія спочатку виробляється в межах релігійної форми свідомості і цим, з одного боку, знищує релігію як таку, а з другого боку, щодо свого позитивного змісту сама рухається ще тільки в цій ідеалізованій, перекладеній на мову думок релігійній сфері»².

Утвердження філософії як самостійної сфери знання і певного типу мислительного освоєння дійсності пов'язане з виникненням класового суспільства. Докласове, родове суспільство філософії не мало. Спроби теологів і філософів-ідеалістів зобразити людину родового ладу як «метафізичну тварину», їх ідеї про «філософствуючих дикунів» не дістають фактичного підтвердження. Незважаючи на те, що суспільна свідомість первісності (особливо за родових відносин, які утвердилися) була досить багата, містила в собі розвинуті моральні установки, сформовані естетичні оцінки, чітку «прагматичну» логіку, філософія як така в ній була відсутня.

Отже, людству віддавна притаманне прагнення до світоглядної рефлексії. Природа, соціальність, саме людське буття, взяті в їх єдності, не могли не відобразитися у свідомості. Але це було осмислення і емоційні переживання на рівні дотеоретичної свідомості. Практично-духовне освоєння світу, виражене у феноменах моральної і естетичної свідомості, у формах первісної релігії, вже мало в собі світоглядний зміст, однак цей зміст був дотеоретичним.

Філософії передуює і історично, і логічно той рівень світоглядної рефлексії, який пов'язаний з живою асоціативною образністю свідомості, з освоєнням світу через процедуру уподібнення природи до особливостей організації соціального життя.

Таке відношення до світу, звичайно, містить у собі світоглядні моменти. Це, зрозуміло, мислення. Але не всяке мислення є філософія. Для виникнення філософії потрібна була сформована суспільна потреба в такій формі світоусвідомлення, потрібні були достатні матеріальні й ідейні умови.

Становлення філософії можливе лише на певному рівні розвитку матеріального виробництва. Докласове суспільство ще не має потреби в теоретичній самосвідомості, а отже, і у філософії. Відповідь на ті питання, які Поль Гоген поставив у назві своєї картини, що зображує замислених тайтян («Хто ми, звідки ми, куди ми йдемо?»), в умовах докласового суспільства шукається в рамках інших, нетеоретичних формах духовності.

Одним із таких історично перших розвинутих формоутворень суспільної свідомості була міфологія. І хоча досі характеристики міфології іноді отождожуються деякими авторами з релігійними ознаками,

² Маркс К. Теорії додаткової вартості.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 1, с. 22.

проте правильно розглядати міфологію як відносно самостійний якісний стан свідомості. Ряд моментів, що визначають перехрещення релігії і міфології, не позбавляють останню безперечної самодостатності й специфічності. Дуже чітко міфологію як відображення у свідомості особливостей суспільно-родового буття схарактеризував О. Ф. Лосев. За його визначенням, міфологія виступає як перенесення родових відносин на навколишню дійсність, причому це пов'язано з граничним узагальненням і уявленням усього навколишнього не в абстрактній, а у зримій, чуттєво сприйнятій формі. Міфологія, як підкреслює О. Ф. Лосев, є «розуміння всього неживого у формі живого і всього неспорідненого як найближчим чином спорідненого»³.

Міфологічна свідомість характеризується певною внутрішньою нерозчленованістю. Свідомість уже наявна, а от самосвідомість ще проходить стадію становлення. Звідси та недиференційованість суб'єкта і об'єкта, яка виражається в антропоморфізації людьми всього світу, що оточує їх. На цій основі так звана пояснювальна міфологія, хоча і в фантастико-ілюзійному вигляді, але все ж зводила той логічний каркас, який був достатньою опорою для практичної діяльності. У міфі бажане ототожнювалось з можливим, між людиною і світом прокладалися міцні зв'язки, ідеальне і реальне, віра і знання ще не протиставлялися одне одному, існуючи нероздільно. І це, до речі, відрізняє міфологію від релігії.

Якщо релігія розділює світ на природний і надприродний, то міф, навпаки, об'єднує людину зі світом, стверджуючи її невід'ємність і спорідненість з усім існуючим. Ця особливість міфа іноді робить його лоном, де кристалізуються перші суспільні ідеали.

У міфології формуються уявлення про долю і її антипод — свободу, накреслюється роль випадку і вибору в людському житті, персоналіфікуються моральні поняття добра і зла, усвідомлюється водорозділ між життям і смертю, розрізняються тілесне і духовне. На цій основі будуються уявлення про повинне і необхідне, зрештою — конструюється вихідний, початковий соціальний ідеал людини.

Зауважимо, що система міфологічних уявлень, функціонуючи на рівні буденної свідомості й закріплюючи в образі художньої фантазії сукупність емпірично здобутих знань про світ, включає до себе моральні установки і естетичні уявлення. В докласовому суспільстві міфи являли собою інтегративну форму масового світорозуміння, що необхідної містила в собі й перші зародки уявлень про кінцеві цілі людської діяльності.

Звичайно, такі цілі скоріше інтуїтивно вгадувалися в рамках емпірично-образного світорозуміння. В кращому разі вони поставали у вигляді моральних максим, що підносяться до завітів предків, вимог традицій, які переживаються як безпосередня «комунікація з минулим» та ін.

Тому рівневі матеріального виробництва і тому характерові свідомої діяльності, які були властиві родовій організації суспільства, міфологія цілком відповідала. Тим більше, що свідомість родової первісності була синкретичною, безпосередньою, в основному оперувала образами конкретної предметності, а не абстрактами.

Системне світосприйняття тієї епохи мало свої властивості, що відрізняли його за складом від розвинутих духовних утворень, які утвердилися з виникненням перших цивілізацій. Воно не знало ще мислительних феноменів, подібних до категоріальної сіті зрілого теоретичного мислення. Проте вже в ті часи із дифузної нерозчленованості духу проросли передосилки майбутніх логічних категорій. Це стосується всіх логічних категорій, що потенціально містяться вже на дотеоретичних ступенях становлення свідомості.

³ Лосев А. Ф. Античная философия истории.— М., 1977, с. 31.

Безперечно й те, що міфи будуються не лише за квазілогічною, але й, так би мовити, за передлогічною основою. Кажучи про особливості періоду становлення діяльнісних і психологічних передпоширок потенціально теоретичних версій осмислення світу і людини, треба мати на увазі, що дійсність, яка відображалася і виражалася в міфі, розумілася інакше, ніж в наші дні. Зрозуміло, всяка реконструкція способу думок тих найстародавніших часів має бути послідовно історична, уникати невиправданих модернізацій. О. М. Фрейденберг у своїй капітальній праці спеціально звертає увагу на те, що в рамках міфологічних уявлень «поняття людини не було, як і поняття життя, смерті, неба, землі в нашому розумінні»⁴.

І все ж можна сказати, що міфологія містить у своїх фігурах і мотивах свого роду п'єдестал для розробки понятійного апарата теоретичного освоєння дійсності. Мабуть, К. Леві-Стросс був правий, стверджуючи, що міфологічна свідомість, маючи в собі здатність до узагальненя, виступає як «інтелектуальна основа технічного прогресу епохи неоліту»⁵.

Особливо важливо, що в рамках міфологічних побудов складаються уявлення про цілі, поряд з каузальними стверджуються і телеологічні уявлення. Цілеспрямована воля і самі поняття «замислу», «цілі», «устремління», «напрямку дії» ще не відокремлюються від розуміння причинного зв'язку, але вже починають набувати своєї відносної визначеності.

Індивідуальна самосвідомість у рамках роду ще не могла виявитися в тій настанові, яку переказ приписує дельфійському оракулу: пізнай самого себе. Самосвідомість індивіда первісності була партикулярною, вона виступала як «я», підпорядковане «ми». Ф. Енгельс у цьому зв'язку чітко вказував, що «плем'я лишалося для людини границею як у відношенні до іноплеменника, так і у відношенні до самого себе: плем'я, рід і їх установи були священні й недоторканні, були тією даною від природи вищою владою, якій окрема особа безумовно корилася у своїх почуттях, думках і вчинках»⁶.

Однак і родова самосвідомість була ще не стільки загальнолюдською, скільки загальноетнічною. Люди виступали як одноплеменники, родичі; цілі угруповання, будучи вираженням групової самосвідомості, виявлялися і як цілі кожного індивіда. В цих умовах алгоритми життєдіяльності засвоювалися мало не автоматично, не вимагаючи духовного самовиправдання, будь-якого пояснення, що виходило за рамки наявних актів діяльності.

Інша ситуація склалася тоді, коли соціальність набула класової структури, розумова праця відокремилася від фізичної, коли у виробництві виникла гостра потреба (хоча б на рівні управління) у самосвідомих суб'єктах діяльності. Технологія античності, будучи якісно відмінною від традиційної родової виробничої діяльності, що передувала їй, створила ті матеріальні передумови, спираючись на які, й могли виникнути способи теоретичного освоєння діяльності. Із суперечностей виробництва і соціального життя виростає суперечність між практичними потребами і міфологічними способами їх усвідомлення.

Злитість суб'єкта і об'єкта, притаманна міфологічному світорозумінню, феноменологічні зримо-образні картини світу, в якому «розчинялася» і сама людина, не могли бути опорою для активної діяльності соціального суб'єкта в умовах утвердження технологічних форм, притаманних рабовласницькій формації. Стало необхідним, щоб у свідомості була схоплена кардинальна відмінність між об'єктивним і суб'єктивним світом речей і людиною. Виникла настійна потреба у

⁴ Фрейденберг О. М. Миф и литература древности.— М., 1978, с. 30.

⁵ Цит. за кн.: Мифология древнего мира.— М., 1977, с. 53.

⁶ Енгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 21, с. 94.

пізнанні як сутності речей, так і сутності людини, в розрізненні об'єкта рефлексії і рефлектуючого суб'єкта. Знадобився вихід на новий рівень свідомості — теоретичний.

В системі протознання, у сфері переднауки, спрямованої на виявлення об'єктивних зв'язків, стали зароджуватися і проростати па-ростки теоретичного знання. Дуже яскраво це виявляється в класичній моделі виникнення цивілізації античної Греції, на прикладі «грецького чуда». В усій тогочасній Ойкумені, скрізь, де відбувався розклад первіснообщинного ладу, проходили аналогічні перетворення, зрозуміло з тими чи іншими регіональними етнічними модифікаціями. Однак Греція дала приклад такого процесу, мало чи не «в чистому вигляді».

Грецька філософія, виникнувши як система думки, спрямованої на аналіз визначеностей буття, прагне, як це фіксував ще Арістотель, до пізнання «перших начал» і «вічних причин», водночас не була чужа в найперших своїх творіннях завданням живої орієнтації людини. Людина була предметом її інтересу завжди, навіть в часи Мілетської натурфілософії. Л. К. Науменко справедливо підкреслює, що в основі духовної сторони античної культури «лежить відкриття людини як самостійної речово-тілесної цінності, як головної історичної сили буття. І це відкриття здійснюється, звичайно, практично. Його дійсність — рабовласницьке суспільство»⁷.

Економіка рабовласницького суспільства виявила фізичного індивіда з його набором тілесних сил як основного агента виробничої діяльності. Раб, життєва сила його організму, його певна тілесна речовинність, функціуючи як практична сила, визначили той вектор практики, на основі якого і виникло теоретичне розмірковування про світ. Це було саме теоретичне (не міфологічне, не містико-релігійне), раціонально-логічне спрямування до проникнення через строкатість явищ до монізму сутності. Від безпосередньої включеності пізнаючої думки в соціальну практику, притаманну всьому доантичному етапу розвитку суспільства, пролягає шлях до того поділу діяльності, за якого розумова праця відособлюється від фізичної і виникає група людей, яка змогла зосередитися на пізнанні, осмисленні буття.

Античність, що спирається на рабську працю, соціальне життя грецького поліса, «вперше засвітила факел вільної особи»⁸. Слід, звичайно, мати на увазі, що цей факел освітлював життя передусім можновладця, представника верхніх прошарків соціально-класової ієрархії античного суспільства, вільного громадянина поліса.

За таких соціальних умов свідомість екстраполює на дійсність уже не сіть родових зв'язків, а ті відносини раба й пана, про які потім так вразно говорив Гегель.

З цим пов'язане становлення філософії, зародження початкових форм власне теоретичного освоєння світу. Вся сукупність матеріально-виробничої і суспільно-політичної практики визначала необхідність утвердження в суспільній свідомості теоретичних форм духовного освоєння світу. В. С. Швирьов відзначає, що в «поняттях теоретичної свідомості, як вона виступає в період виникнення зрілої античної філософії, виражаються норми пізнавального відношення до світу суспільно розвиненої людини цієї епохи, «громадянина Поліса», прилученого до соціального організму, який властивий типу організації суспільного буття зрілого часу. Теоретична свідомість виникає як найважливіший інтегративний елемент нової культури, що приходила на зміну культурі «традиційного» суспільства»⁹.

⁷ Науменко Л. К. Монизм как принцип диалектической логики.— Алма-Ата, 1968, с. 28.

⁸ Лосев А. Ф. История античной эстетики (ранняя классика).— М., 1963, с. 107.

⁹ Швирев В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании.— М., 1978, с. 29.

Теоретичний спосіб відношення до світу виник як філософія, тобто як спроба інтегративного граничного охоплення буття в усій його конкретності. Цілком очевидна спрямованість народженої форми свідомості, яка тільки-но скинула з себе міфологічну луску, до «перших начал» і «причин», до знаходження міри в хаотичному бутті, до встановлення сталої субстанції багатогранного життя. Знайти «логос» кожної речі, виявити її стійкий, об'єктивний зміст, об'єднати в універсалих нескінченну множину одиницьностей — до цього спрямувалося теоретичне мислення, на це націлилася вже філософія.

Однак, прагнучи з'ясувати, чим є речі «самі по собі», в чому полягає всесвітня «космічна справедливість», перші філософи не покладали відповідь на це питання як якусь самоціль. Ні, філософія спочатку виявила себе як рефлексивний різновид теоретичного освоєння світу, як форма самосвідомості в духовному виробництві своєї епохи.

Космічний вимір часу, притаманний філософському польоту думки, розробка логічних структур, побудова доводів у найзагальнішій формі мали певне ціннісно-світоглядне підґрунтя. Варто погодитися з тим, що в умовах античності панувала не установка на те, щоб узнати щось про речі «самих по собі», а «інша ціннісно-світоглядна установка, згідно з якою вищою і кінцевою метою теоретичного мислення, втіленого у філософії, є розкриття якогось надприродного начала, знання якого обґрунтовує граничні цілі поведінки людини»¹⁰.

І справді, саме такою була первозданність філософії. Її телеологічна орієнтованість, спрямованість на те, щоб теорія визначала насамперед і головним чином — «віхи» людської поведінки. З цією функцією філософія прийшла в соціальний світ. І хоч би як на ділі видозмінювався набір соціальних функцій філософії, її спрямованість на людину, на її життя, цілі й ідеали ніколи не зникали. Інша річ, — яким був реальний зміст цих цілей та ідеалів.

Зрозуміло, що дивергенція філософії, її поділ на матеріалістичну й ідеалістичну, опора на метафізику або діалектику, конкретно-історичні, в кінцевому підсумку класові, особливості видозмінювали місце цієї функції в системі філософського знання. Однак, виходячи на авансцену або відходячи у тінь, ця функція філософії ніколи не втрачалася. Її втрата рівноцінна зникненню філософії як самостійної форми мислительного освоєння світу.

К. Маркс іменував Сократа деміургом філософії, її втіленням (див.: Твори, т. 1, с. 99). По суті справи він вважав, що філософія як така встановлюється і утверджується лише за Сократа. Справді, від Сократа і почався в явній формі той антропологічний поворот в історії філософської думки, який в новий час дістав вираження у відомих питаннях І. Канта, що окреслюють межі компетенції філософії: «що я можу знати?», «на що я можу сподіватись?», «що я повинен робити?», і, зрештою, — «що таке людина?». Визначаючи основне у філософії, Кант підкреслює, що вона навчає того, «яким треба бути, щоб бути людиною»¹¹.

Нітрохи не відтісняючи інші складові філософського знання, що традиційно іменувалися онтологією, гносеологією, логікою та ін., треба все ж сказати, що в середині самої філософії вони «працюють» на її основне призначення — обґрунтовувати цільові доміанти людського буття. Історія філософії дає цій тезі чимало підтверджень.

Одне з найдавніших творінь людського генія — індійська філософія від Вед і Упанішад та й, мабуть, аж до близьких до нашого часу праць Ауробіндо Гхоша і Вівекананди — вся пройнята спрямованістю до визначення життєвих ідеалів. Мислителі Індії не цуралися космології і гносеології, розвивали логіку і психологію. Вони не стояли осто-

¹⁰ Шварев В. С. Указ. соч., с. 34.

¹¹ Кант И. Соч.: В 6-ти т.— М., 1964, т. 2, с. 206.

ронь осмислення природного світу і соціального життя. Однак у центрі їх пошуків завжди стояла людина, її «я», життєве призначення і цілі. Філософія, витлумачена як теоретична самосвідомість, в індійській культурі виражена практично. Сервалалі Радхакришнан підкреслює, що «для тих, хто розуміє справжню спорідненість між життям і теорією, філософія стає методом життя, засобом духовного усвідомлення»¹². Б. Л. Смирнов у передмові до другої книги філософських текстів Махабхарати, кажучи про те, що для індійської філософії не існувало «чистої» теорії, наводить таку тезу: «Скажи лише те, чим я досягну блага» — так у Бхагавадгіті формулює Арджуна весь пафос індійської філософії»¹³.

А хіба в античній Греції не сформувався образ мудреця як мірної поведінки, що втілює в собі ідеал людини? «Грецька філософія, — писав О. О. Маковельський, — починається з семи мудреців і закінчується спробою виразити в понятті образ мудреця. Мудрець (софос) є початок, середина і кінець грецької філософії»¹⁴.

Щодо цього взірцем є вся філософія Відродження в усіх її варіантах (від Ренесансної Італії до арабського, узбецького, грузинського і вірменського Відродження). У центрі всіх її логічних побудов і філософських пошуків стоять ідеали гуманізму. Уявлення про людину як найвищу цілісність, переконаність у тому, що людина може мислити і діяти за законами розуму, секуляризація усіх основних параметрів людського існування, конструювання ідеалу особи — усім цим пройнята філософія епохи Відродження. Згадаймо, наприклад, твердження М. Кузанського про людину як «людського бога», виявлення творчого начала в кожному індивіді.

Високолюдським є образ великого Ноланця Джордано Бруно, який оспівав «героїчний ентузіазм» і кличе до «вигнання торжествуючого звіра». І його філософська творчість, і його власний приклад — це втілення надихаючого людину ідеалу.

І звичайно, філософія Нового часу з яскравими постатями Локка, Спінози та ін. У працях Спінози чітко виявляється те, яким чином подорож по крутих східнях найтоншої логіки прямо виводить до реальних проблем безпосереднього життя людей.

Німецька класика з її філігранними абстрактними доводами і діалектичними несподіваними поворотами думки вся повернута до діяльності людини, її внутрішніх колізій, цілей і завдань. Це яскраво відбилось у вже згаданого Канта, який твердив у своїй «Антропології», що людина є «найголовніший продукт у світі». Але ж навіть у Гегеля з його панлогізмом уважний аналіз дозволяє виявити, що вчення Гегеля, взяте загалом, зводиться у підсумку до вчення про свободу людини, свободу як самовизначення, про свободу як субстанціональний характер людського буття.

Не можна також не згадати філософії Л. Фейербаха. Ці фрагментарні екскурси в історію домарксистської філософії взяті лише як своєрідні ілюстрації тієї думки, що хоч би як відрізнялися одна від одної філософські системи, хоч би якій соціум вони відображали і виражали, — і істинні, і ілюзійні філософські побудови прагнуть обґрунтувати цілі суспільної людини. Конкретно-історичні цілі — класові, вселюдські, суспільні, групові й індивідуальні — мають бути пояснені, виправдані, під них має бути підведений логічний фундамент.

І робити це покликана філософія. У цьому її призначення і виправдання.

Навіть у ідеалістів за спекулятивними ходами абстрактного філософування все ж видно ту глибинну спрямованість будь-якої систе-

¹² Радхакришнан. Індійська філософія. — М., 1964, т. 1, с. 16.

¹³ Философские тексты Махабхараты. Кн. 2. — Ашхабад, 1977, с. 10.

¹⁴ Маковельский А. О. Древнегреческие атомисты. — Баку, 1946, с. 156.

ми філософського знання, яка спрямована до виявлення цілей, що стоять перед людиною, внесення смислу в людське буття.

Матеріалістичні ж учення завжди відкрито заявляли про свою причетність до інтересів людей, конкретних, реальних індивідів з їх цілями і надіями.

Відомий літератор Сомерсет Моєм був правий, коли писав: «Звичайна людина підходить до філософії практично. Вона хоче дізнатися, в чому цінність життя, як їй жити і який смисл можна побачити у Всесвіті. Відмовляючись хоч би орієнтовно відповісти на ці питання, філософи ухиляються від своїх обов'язків»¹⁵.

Світ філософського знання невничерно розмаїтий. Є у філософії відділи і розділи вузько спеціальні. В загальній архітектоніці філософської думки кожен із них займає своє місце. Однак жоден із них не може покладатися як самоцінний і самодостатній.

Історично мінливим є предмет філософії, мінущими є форми теоретичної рефлексії над граничними основами буття, конкретними є завдання філософії, нерівноцінними є ті чи ті теми, що обговорюються у рамках її компетенції. Все це можна пояснити, адже змінюється світ, людська історія, і, відображаючи їх, зростає і видозмінюється філософія.

Найрішучішим зрушенням, революційним поворотом в історії філософії є виникнення марксизму. Саме в марксизмі вперше в історії була виражена науково і з найбільшою повнотою гуманістична сутність філософської думки. Обґрунтувавши всесвітньоісторичну місію робітничого класу, марксизм став справжньою теорією визволення людства від усіх різновидів соціального гноблення, методом революційного перетворення дійсності. Філософія марксизму, увібравши в себе всі прогресивні моменти розвитку філософських теорій минулого, є науково-теоретичним обґрунтуванням руху людства до втілення в життя ідеалів комунізму. Як підкреслював Ю. В. Андропов, «вчення Маркса, представлене в органічній цілісності діалектичного та історичного матеріалізму, політичної економії, теорії наукового комунізму, стало справжньою революцією в світогляді і водночас освітило шлях найглибшим революціям соціальним»¹⁶.

Перетворення комунізму з утопії в науку, здійснене марксизмом, і є не що інше, як створення логічно стрункої, об'єктивно правильної теорії, що обґрунтовує ідеал комунізму як суспільної форми, адекватної творчій сутності людини. Думка К. Маркса про те, що «пролетаріат не може скасувати себе, не втілюючи філософію в дійсність»¹⁷, дуже добре виражає цю тезу.

Всесвітньоісторичне призначення наукової філософії і полягає в тому, щоб осягти людський смисл життя. Там, де вся система природознавства у повній відповідності зі своєю специфікою убачає об'єктивно зумовлений закономірний процес, вилучаючи з нього суб'єктивне, там філософія, спираючись на пізнану об'єктивну істину, шукає і знаходить у живій людській діяльності іманентний смисл всесвітньої історії.

Цей смисл і міститься у тих вищих цілях, ідеалах, які спонукають рід людей до активної діяльності щодо революційного перетворення світу.

Філософія прагне розкрити не тільки об'єктивну сутність, але й ту, що зростає на її основі, гуманістичну сутність всього, що відбувається у світі. Ця глибинна і фундаментальна особливість філософії в марксизмі виявилася з найбільшою повнотою і стала домінантою філософського знання.

¹⁵ *Моєм Сомерсет*. Подводя итоги. — М., 1957, с. 192.

¹⁶ *Андропов Ю. В.* Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР, с. 4.

¹⁷ *Маркс К.* До критики гегелівської філософії права. Вступ.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 397.

На наш погляд, у марксистсько-ленінській філософії, розглядуваній в діалектичній єдності об'єктивно-наукового і суб'єктивно-ціннісного моментів, акцент треба ставити передусім на її життєво-орієнтуючій функції. Науковість марксистсько-ленінської філософії дозволяє їй досягнути об'єктивну істину в її всезагальному вираженні, в граничних категоріальних формах.

Завдання і призначення діалектико-матеріалістичної філософії полягає в тому, що вона співвідносить здобуті об'єктивні знання про світ зі свідомими інтересами суспільного суб'єкта, дає основу на об'єктивній істині раціонально точно відповіді на кардинальні питання людського буття. Така її стрижнева соціальна функція. Тому діалектико-матеріалістична філософія становить суспільно-теоретичну базу нашого наукового світогляду, його ядро й серцевину. Вона інтегрує усі складові світогляду у тій єдності, яка забезпечує цілісність комуністичного ідеалу.

* * *

В статье обосновывается положение о том, что по своей основной социальной функции философия является теорией идеала. Указанная особенность философии рассматривается в контексте исторического генезиса философии как науки, борьбы материализма и идеализма, становления диалектико-материалистической философии, являющейся ядром и сердцевинной коммунистического мировоззрения.

Ю. А. ИЩЕНКО

ОНТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДУХОВНОГО І ПРАКТИЧНОГО ОСВОЄННЯ СВІТУ

У сучасному природничонауковому та соціально-гуманітарному пізнанні все більшого значення набуває онтологічна проблематика. Однак якщо в природничонауковій сфері це пов'язано насамперед з труднощами об'єктивної предметної інтерпретації теоретичного знання, викликаними зростанням і ускладненням тієї системи засобів дослідження, що її людина ставить між собою і пізнанням об'єктом¹, то в соціально-гуманітарній сфері звернення до онтології зумовлюється (поряд з названим фактором) ще й необхідністю визначення предметного статусу ідеальних структур в об'єктивних матеріалізаціях соціального буття. Великою мірою на дану теоретико-пізнавальну ситуацію впливає розширення предметного поля культури, зростання обсягу і значення функціонування в культурі «знакових об'єктів», які виконують роль «готового знання»² і можуть набувати оберненої форми існування, утворюючи так звані квазіпредметні структури. Тому звернення до онтології у сфері соціально-гуманітарного пізнання пов'язане також і з особливістю функціонування соціально-культурних об'єктів як речей «чуттєво-надчуттєвих» (К. Маркс) — об'єктів, що саморозвиваються, мають принципом свого руху суперечність, рефлексію, цілепокладання.

Як в першому, так і в другому випадку виникає проблема, з одного боку, віднайдіння і предметної інтерпретації об'єктивних корелятивів форм мислення, за допомогою яких об'єктивна реальність відображу-

¹ Див.: Лекторский В. А. Субъект, объект, познание.— М., 1980, с. 167—168.

² Мотрошилова Н. В. Онтология.— В кн.: Филос. энциклопедия. 1967, т. 4, с. 142.

ється в пізнанні, з другого — розкриття соціально-культурних передумов та гносеологічних механізмів розуміння тих предметних форм, які опосередковують пізнавальну діяльність, що детермінується рухом матеріальних систем природного світу і предметними залежностями людської діяльності, суспільних відносин і спілкування, предметним світом людської культури. З'ясування онтологічного статусу (способу буття) цих матеріальних і ідеальних предметних форм зумовило необхідність переходу від абстрактного розгляду буття (класична філософська традиція) до його конкретного визначення і дослідження, що передбачає постановку питання про відношення буття до мислення і мислення до буття. «Буття є взагалі відкрите питання, починаючи з тієї межі, де кінчається наше поле зору»³, — підкреслював Ф. Енгельс. У такій спосіб постала проблема адекватного його відтворення у формах мислення: онтологічна проблематика виявилась невіддільною від основного питання філософії — питання про відношення мислення до буття, яке в марксистсько-ленінській філософії розглядається, по-перше, під кутом зору того, що є первинним — матерія чи свідомість, по-друге, з'ясування того, як відносяться наші думки про світ, що нас оточує, до самого цього світу.

Історично онтологія виконувала специфічну «функцію спеціально побудованого засобу, за допомогою якого дослідник «бачить» світ як деяку розчленовану цілісність, дану йому у певній системі філософських категорій»⁴. У цій своїй функції вона виступала картинною світу, задавала параметри його вивчення, тобто робила наголос на тому, що під назвою неявних передумов пізнання, «фонового знання» тощо увійшло до концептуального апарату сучасних досліджень з методології наукового пізнання та історії науки. Це — одна з площин виявлення соціально-культурного смислу і світоглядної спрямованості традиційних онтологічних вчень.

Дослідники підкреслюють, що онтологічні концепції, як правило, виникали пізніше від антропологічних, оскільки «історично конструювання цілісних філософських... теорій починається звичайно з формування вчення про людину, і лише потім воно «надбудовується» вченням про зовнішнє буття»⁵. Однак треба зважити на те, що онтологічна проблематика пов'язувалась в історії філософії з антропологічною не безпосередньо, а через логіку і етику⁶. Тому тривалий час дослідження онтологічних питань мало своєю передумовою розробку логіки, яка підпорядковувалась розв'язанню етично-світоглядних проблем. З цього погляду певний інтерес (в аспекті взаємозв'язку категорій філософії, світогляду і культури) становить розкриття соціально-культурних і світоглядних передумов їх взаємопереплетення, того, як вони осмислювались і усвідомлювались в історії розвитку філософських вчень. У цій статті ми розглянемо лише деякі аспекти цієї теми, насамперед культурно-історичну забарвленість онтологічних проблем в історії філософської думки.

Онтологічна проблематика формувалась історично не просто як вчення про буття взагалі, а як вчення про буття в його всезагальній

³ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, т. 42.

⁴ Мотрошилова Н. В. Указ. ст., с. 141.

⁵ Мудрагей Н. С., Никитин Е. П. Проблема взаимоотношения гносеологии и онтологии в немарксистской философии.— В кн.: Гносеология в системе философского мировоззрения. М., 1983, с. 106.

⁶ Відомо, що буття, взяте в його специфічно людському вимірі, перетворюється на об'єкт спеціального філософського аналізу починаючи з Сократа, який намагався не тільки охопити, але й виправити життя за допомогою логіки. Остання підпорядкована у нього розв'язанню етичних питань, проблем життя людини в цілому, що, на думку О. Ф. Лосева, означає завершення переходу від космологічно-онтологічного до антропологічного періоду в розвитку давньогрецької філософії (Лосев А. Ф. История античной эстетики: Софисты. Сократ. Платон.— М., 1969, с. 52—53).

визначеності. На відміну від метафізики, яка намагалась виробити загальний погляд на світ, воно розроблялось як вчення про перші принципи і основоположення буття (наприклад, в Арістотеля метафізика як «перша філософія» виконує саме цю, онтологічну функцію). За такою розуміння онтології надавався статус «логіки самої дійсності», і внаслідок гіпостазування всезагального вона набувала об'єктивно-ідеалістичного характеру. Разом з тим процес гіпостазування всезагального своєю неявною передумовою мав пошук і обґрунтування норм і критеріїв світовідношення людини, що втілювалося у первісній спорідненості філософських і етичних понять⁷.

Взаємозв'язок онтологічної, логічної і етичної проблематики можна бачити вже у вихідному онтологічному відношенні протиставлення чуттєвого й «істинного» світів. Про це свідчить і подальша еволюція даного відношення в ідеалістичній філософії. Так, наприклад, Платон, продовжуючи лінію Парменіда, будує особливе вчення про надчуттєві основи буття — ідеї (ідеєю ідей тут, як відомо, виступає Благо); Декарт, розрізняючи «наукову» і моральну вірогідність і розробляючи систему попередніх правил життя з метою обґрунтування методологічного значення принципу *cogito, ergo sum*, врешті-решт вдається до «онтологічного аргументу» — доведення існування найдосконалішого і найреальнішого буття Ансельмом Кентерберійським; Кант покладає в основу своєї системи трансцендентальну суб'єктивність, онтологічним корелятом якої є ноуменальне буття — сфера надчуттєвого (свобода, безсмерття та ін.), що становить предмет пізнання метафізики.

У класичній матеріалістичній традиції спорідненість онтології, логіки і етики виявляється більш наочно. Це пов'язано з тим, що тут якісно-буттєва категоріальна сітка концептуалізації дійсності безпосередньо вилетена і виводиться з людського світовідношення. Будучи «сколком» з предметно-практичної діяльності людини, в якій остання протиставляє себе світові, дана система категоризації дійсності веде до утворення таких граничних понять, як «космос», «світ», «природа», «матерія» тощо. Матерія, що первісно має своїм об'єктивно-предметним аналогом матеріал, речовину, у подальшому розвитку якісно-буттєвих уявлень про дійсність ототожнюється з буттям взагалі і визнається суб'єктом усіх його змін. Навіть мислення не можна відокремити від матерії, «яка мислить» (К. Маркс). Сама форма рефлексії, що виражає відношення мислення до буття, виводиться у домарксистському матеріалізмі з природного (матеріального) буття і розглядається в споглядальних концептах об'єктно-орієнтованого мислення, внаслідок чого сфера власне людського — морального, духовного — оречевлюється і натуралізується.

Як показав К. Маркс у своїй докторській дисертації, вже натурфілософські атомістичні концепції Демокріта і Епікура мали своїм витоком осмислення світоглядно-етичних проблем. При цьому виявилась парадоксальна ситуація: в своїй орієнтації на конкретну, «чуттєву» людину, за різного тлумачення природи і руху атома, і та й інша концепція апелювала до надчуттєвих (надприродних) сутностей. Це є

⁷ У радянській філософській літературі на взаємозумовленість філософсько-онтологічного і морального бачення світу одним із перших звернув увагу О. Г. Дробницький: «Перед соціальною філософією, а також перед онтологією, оскільки та в оберненому вигляді приймає в свою тканину суспільно-людські поняття, майже завжди поставала етична проблема — завдання «виправлення зла», пояснення «недосконалості» емпіричного світу...» (див.: Дробницький О. Г. Філософія і моральне воззрєння на мир. — В кн.: Проблеми нравственности. М., 1977, с. 102). Разом з тим він відзначає й інші важливі аспекти цієї проблеми, підкреслюючи, що з Арістотеля, який виділив проблему свободи волі (а тим самим і відокремив мораль від інших способів детермінації людської поведінки), «починається історичне розчленування двох способів мислення про світ — морального і філософського поглядів, що кінець кінцем завершується тільки в XIX—XX сторіччях» (там же, с. 114).

непрямим свідченням «вузькості» всякого матеріалізму, який не поширюється на пояснення суспільних явищ.

На зламі XVII—XVIII ст., під впливом розвитку механістичного природознавства, натурфілософські підстави онтологізації логічних і етичних проблем зживають себе. Однак природа, яка поступово позбавляється своїх якісних визначень і зводиться до механічного руху матеріальних тіл (протяжності у Декарта, Гоббса), переживає своєрідну реставрацію в гуманістично спрямованих вченнях Спінози, Руссо і Фейєрбаха. (Спіноза намагався створити цілісну картину природи: онтологічне — отожднення природи і бога — виступає у нього як етичне, а етичне як онтологічне; у Руссо природа і природний стан людини мисляться як гарантії її моральної поведінки і соціальної справедливості; у Фейєрбаха антропология і моральне вчення пов'язуються з розумінням людини як природної — біологічної і психофізичної — істоти). У такий спосіб, вона, з одного боку, набуває ціннісного забарвлення і соціально-культурної спрямованості, з другого — виступає як граничне поняття, за допомогою якого обґрунтовуються системи соціально-культурних, зокрема моральних, цінностей.

З цього погляду певний інтерес становить дослідження співвідношення понять природи і досконалого, або абсолютного, буття, вчення про яке інтенсивно розроблялось в класичному раціоналізмі. На нашу думку, конституювання в історії філософії категорії абсолютного пов'язане з пошуками граничних основ відношення людини до світу, визначення її місця в універсумі. Тому категорія абсолютного, досконалого буття з самого початку має ціннісну спрямованість і в духовно-практичному її теоретичному відношенні «людина — світ» виконує соціально-культурну функцію світоглядної орієнтації⁸.

Відомо, що філософія, розвиваючись як теоретична форма суспільної самосвідомості і світогляду, з самого початку прагне дати світоглядний синтез поглядів на зовнішній світ і самосвідомості людини. Постановка питання про такий синтез можлива лише за умови, якщо місце людини в універсумі визначається не традицією і пов'язаними з нею нормами життя, а власною активністю людини, яка свідомо ставиться до плану своєї діяльності і зіставляє останній із зовнішнім світом. Відповідно до цього формується її соціально-практично зумовлена культурно-історична розмірність класичної теоретичної думки, а саме: ідея «розумного» в своїх абсолютних основах буття її ідея індивіда, здатного раціонально його осягнути. Однак ці ідеї не відразу чітко усвідомлюються в історії розвитку філософії: їх концептуальне осмислення набуває спочатку форми рефлексії над даним у буденно-практичному досвіді переживанням «розірваності світо- і самосвідомості»⁹. Результатом цієї рефлексії є те, що у розгляді відношення людини до світу утворюються концепти відповідності мікро- і макрокосмосу (античність, Відродження), паралелізму протяжної і мислячої субстанції (Декарт), напередвстановленої гармонії (Лейбніц), тотожності мислення і буття (Шеллінг, Гегель). Мислителі, з одного боку, виходять з різкого протиставлення буття — свідомості, а з другого — з ідеї тотожності їх в абсолюті (або ізоморфності будови частин світового цілого). Така фінальна цілісність розгляду світовідношення людини забезпечується культурно значимою функцією пізнання, яке формується і розвивається в ціннісно

⁸ На ці особливості функціонування категорії абсолютного звертає увагу С. Б. Кримський, підкреслюючи, що в різних культурно-історичних системах і світоглядних контекстах абсолютне розглядалось як дещо притаманне вищому буттю, його смислової наповненості, внаслідок чого вона аксіологічно заперечує всяку людсько-буттєву «порожнечу», співвідносить активність людини із сферою належного (Кримський С. Б. Культурно-історичні передумови функціонування категорії абсолютного.— Філософ. думка, 1980, № 4, с. 51).

⁹ Див.: Мамардашвили М. К., Соловьев Э. Ю., Шавирев В. С. Классическая и современная буржуазная философия.— Вопр. философии, 1970, № 12, с. 36.

наповненому контексті людської предметно-практичної діяльності. Пізнання, зокрема в своїй первинній філософській формі, постає тут як самовизначення культури, взятої в її онтологічному аспекті — «укоріненості» в людському предметному бутті,— і в такий спосіб виконує світоглядну функцію.

У сфері філософського і морального мислення розірваність «світої самосвідомості» (як вона осмислюється в класичній раціоналістській традиції) поступово категоріально конститується як суперечність між даним і заданим, дійсним і можливим, сущим і належним, видимим і сутнісним та ін. Тому, на наш погляд, правомірним є висновок про те, що, наприклад, поняття «закону» і «необхідності» на ранніх етапах філософської думки виступали засобами оформлення телеологічних поглядів, а акти пізнання виявлялись «раціональними діями, що обслуговують приховані — не переведені в план свідомості — етико-релігійні устанавки»¹⁰.

Проте у розкритті взаємоопосередкованості філософсько-онтологічної і моральної проблематики важливе значення має не тільки виявлення логічної й семантичної корельованості таких, скажімо, категорій філософії, як «субстанція», «сущє», «міра», і категорій моралі — «добро», «зло», «справедливість» (або «добродесність»). Потрібне і пояснення того, чому й як в систему онтологічних засновків включаються моральні положення, внаслідок чого у філософських концептах «справжності», «цілісності», «універсальності» можна виявити етичну їх спрямованість, в онтологічному доказі буття бога — проблему обґрунтування всезагальної моральних вимог, а в трансформації змісту категорії «відчуження», що спочатку виступає як своєрідний синтез ідей християнської етики про «одвічну гріховність» і кантівського «радикального зла»¹¹,— відображення спроб розв'язання моральної проблеми виправдання зла як такої рушійної сили історичного розвитку, яка втілює соціальні конфлікти й історичні суперечності¹². Такий взаємозв'язок філософсько-онтологічних і етичних засновків зумовлює і високий моральний пафос філософських систем, і те, що вони нерідко набували форми особистісної саморефлексії (достатньо пригадати концепцію «мислячого очерету» Паскаля, систему попередніх правил моралі Декарта, принцип напередвстановленої гармонії Лейбніца, антропологічне переосмислення Кантом основних питань трьох його «Критик» — «Що я можу знати?», «Що я повинен робити?», «На що я можу сподіватись?»,— «або — або» Кіркєгора та ін.). Аналіз цих моментів взаємопроникнення філософського і морального поглядів на світ передбачає розгляд онтології у широкому контексті предметно-діяльнісного відношення «людина — світ», «людина — культура». На користь такого підходу свідчить і той факт, що в історії філософії термін «моральний» тривалий час вживався у значенні, близькому поняттям «психічний», «духовний»¹³, а саме концептуальне осмислення моральності фактично збігалося з роботою вчення про людську духовну діяльність, діяльність душі, людські почуття, творчі здатності людини. Тому можна припустити, що історична взаємозумовленість постановки і розв'язання онтологічних і моральних питань мала загальну спрямованість — світоглядно-теоретичне усвідомлення передумов і форм активно-діяльнісного відношення людини до світу. Обґрунтування діяльнісного характеру моральної свідомості

¹⁰ Там же, с. 38.

¹¹ Давидов Ю. Н. Перспектива марксистської культурології: (От проблематики отчуждения к проблеме культуры).— В кн.: Неомарксизм и проблемы социологии культуры. М., 1980, с. 276.

¹² Дробницький О. Г. Указ. соч., с. 103.

¹³ На використання поняття «моральний» у філософії XVII і XVIII ст. у значенні, протилежному поняттям «фізичний» та «тілесний», звертало увагу багато дослідників. Див., наприклад, праці радянських філософів О. Г. Дробницького, Т. В. Кузьміної, М. А. Кісселя та ін.

мости і людської духовності взагалі вперше подibuємо у філософії І. Канта.

Кант, як відомо, істотно оновив попередню філософську традицію, досліджуючи питання, пов'язані з переорієнтацією філософії від вивчення об'єкта, взятого самого по собі, на аналіз суб'єкта в його відношенні до об'єкта. Як засвідчив подальший розвиток філософської думки, це водночас був перехід до нового розуміння онтології (від онтології об'єкта, орієнтованої на природу, — до онтології суб'єкта, орієнтованої на історію, культуру)¹⁴, з'ясування її світоглядного змісту і соціально-культурної ролі у пізнанні. «Кантівське розуміння предмета філософії, — підкреслює В. І. Шинкарук, — руйнуючи старі онтологічні уявлення (філософія — наука про все суще), не «знімало» їх, а відтворювало на ідеалістичній основі. Онтологія як особлива філософська наука зжила себе вже в період Канта. Але, критикуючи її, Кант пішов не шляхом виявлення онтологічної функції системи понять розуму, а шляхом заміни старої онтології як науки про суще поза розумом новою онтологією як наукою про суще в розумі»¹⁵. В цьому виявилась як історична обмеженість кантівського вчення, так і труднощі розв'язання тієї проблеми, що її у специфічній формі, властивій сучасній йому науці і культурі, усвідомив і поставив Кант: як сформовані у людській діяльності (насамперед діяльності людського розуму) світоглядні орієнтири і моральні (культурні) норми впливають на хід пізнання і поведінку людини, її пізнавальну, моральну і естетичну діяльність.

Кант перетворює на об'єкт філософського аналізу саму можливість вироблення світоглядної орієнтації теоретичними засобами: розглядові проблем метафізики в системі філософських поглядів Канта передуює дослідження питань «Як можлива математика?» і «Як можливе природознавство?». Висвітлюючи природу «метафізичних» (надчуттєвих) предметів — свободи, блага, безсмерття душі тощо, — філософ доходить висновку про непридатність для їхнього аналізу методів дослідної науки і математичного природознавства. Та це не означає, що вони суто уявні або існують лише як припущення. Надчуттєві, «метафізичні» предмети існують у досвіді моральної, практично-буденної свідомості. Кант пише, що «хоча метафізика й займається... надчуттєвим, однак (це її заняття) не поза межне, і вона зрозуміла буденному людському розуму, так само, як і філософам, і такою мірою, що філософи змушені орієнтуватися з допомогою буденного розуму, щоб не потрапити в поза межне»¹⁶. Тим самим Кант уперше в історії філософії у свідомій формі висуває проблему співвідношення буденної і філософської свідомості¹⁷, а також звертає увагу на проблему існування інших раціональних способів досягнення об'єктів, які не мають безпосереднього предметно-чуттєвого або речового аналога в об'єктивній реальності.

Увага Канта до способів теоретичної репрезентації предметів метафізики зумовлена також необхідністю обґрунтування поняття свободи (предмета метафізики) й розкриття співвідношення природної і свободної причинності, що є однією з перших в історії філософії спроб осмислити чинники людської діяльності.

Онтологічні імплікації запропонованого німецьким мислителем розв'язання антиномії свободи і необхідності певною мірою виявляються в «Критиці здатності судження», де окреслюється предметне поле но-

¹⁴ Див.: *Гайдено П. П.* Принцип всеобщего опосредования в неокантианстве Марбургской школы. — В кн.: Кант и кантианцы. М., 1978, с. 219—220.

¹⁵ *Шинкарук В. И.* Теория познания, логика и диалектика Канта. — Киев, 1974, с. 87.

¹⁶ *Кант И.* О вопросе, предложенном на премию Королевской Берлинской Академии наук в 1791 году: какие действительные успехи сделала метафизика в Германии со времени Лейбница и Вольфа? — Соч.: В 6-ти т. М., 1965, т. 6, с. 227.

¹⁷ *Кузьмина Т. А.* Проблемы соотношения философии и быденного сознания в истории философии. — *Вопр. философии*, 1970, № 10, с. 69.

вої онтології суб'єкта, орієнтованої не на природу, а на культуру. Поняття свободи тут співвідноситься з поняттям культури. Природа, на його думку, лише готує людину до того, щоб вона саме повинна зробити, щоб стати кінцевою метою щодо сущого. Цінність людини полягає в тому, «щоб вона робить, як і згідно з якими принципами здійснює вчинки не як частина природи, а в свободі своїй»¹⁸. Саме здатність людини ставити будь-які цілі взагалі, виходячи зі своєї свободи, є, за Кантом, культура. «Отже, — підсумовує він, — тільки культура може бути останньою метою, яку ми маємо підставу приписати природі відносно до людського роду...»¹⁹ Однак на цьому шляху Кант припускається ідеалістичної помилки: свобода є практична (моральна) діяльність умосяжного суб'єкта відривається від дійсної суспільно-практичної діяльності людей, протиставляються чуттєвому світові, природі²⁰.

Отже, навіть побіжний розгляд питань онтології в кантівському вченні показує, що, по-перше, онтологічні положення явно або приховано виконують в його системі світоглядну і методологічну роль. Метафізичні предмети як предмети надчуттєвої сфери виступають, з одного боку, світоглядними орієнтирами, а з другого — регулятивними ідеями, постулатами практичного розуму. По-друге, Кант, з'ясовуючи можливість створення метафізики як науки (теоретичного обґрунтування світоглядних уявлень), порушує проблему норм і типів пізнавальної діяльності, переходу від однієї картини світу до іншої. При цьому він окреслює предметне поле нової онтології, орієнтованої не на природу, а на культуру, хоча остання і осмислюється як телеологічний процес, вміщений в релігійно-етичну раму світового цілого. По-третє, такий дещо невизначений характер уявлень про онтологію позначається й на онтологічних припущеннях, з яких Кант виходить у побудові свого вчення про «чистий розум», насамперед у двоякому тлумаченні «речі в собі». Кінець кінцем це позначається й на загальному співвідношенні онтології і антропології у Канта: внутрішня орієнтація його філософії на людину²¹ перебуває в основі переходу від об'єктного до суб'єктного розгортання світу в цьому вченні. Можна припустити, що в архітектоніці його системи (послідовності написання праць) дістає відображення дослідницька програма Канта, яку можна сформулювати його ж словами: «з того, що світ пізнається, існування не набуває ніякої цінності»²². Звідси й відокремлення (дуалізм) сущого і значимого, сутності й існування, що у сфері практичного розуму набуває форми обмеження свободи абстрактним розумінням належного, а моральної дії — добрим волевиявленням.

У протиставленні Кантом «сущого» — «значимому», ціннісного аспекту буття людини — причинно-наслідковим взаємозалежностям світу природи виявилось нерозуміння ним об'єктивної, матеріально-практичної зумовленості діяльності і свідомості людини, того, що закони історичного розвитку і руху суспільства, трансформуючись через потреби й інтереси індивідів, можуть виражатися в безособовій і всезагальній формі належного. Це усвідомлення стало можливе лише за умови соціально-практичного й історичного пояснення соціальної реальності, матеріалістичного розуміння історії, діалектико-матеріалістичного витлумачення єдності процесів світового цілого. Певні передумови такого розгляду природного і суспільного буття сформувались у філософії Гегеля, який на ос-

¹⁸ Кант И. Критика способности суждения. — Соч., т. 5, с. 477.

¹⁹ Там же, с. 454.

²⁰ Шинкарук В. И. Указ. кн., с. 81.

²¹ «Всі успіхи в культурі, які є школою для людини, мають своєю метою застосувати до життя набуті знання і навички. Але найголовніший предмет у світі, до якого ці знання можуть бути застосовані, — це людина, оскільки вона для себе своя остання мета» (Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. — Соч., т. 6, с. 351).

²² Кант И. Критика способности суждения, с. 477.

нові ідеалістичного трактування принципу тотожності свідомості і буття намагався розкрити закономірності суспільно-історичного руху.

Гегель, за висловом В. І. Леніна, «вгадав» об'єктивну діалектику суспільства, але лише вгадав, оскільки вважав, що не матеріальні, а ідеальні сили становлять джерело його розвитку. Водночас звернення до предметного змісту людської діяльності (хоча й витлумаченої на ідеалістичний лад) сприяло розкриттю її закономірностей як результату взаємодії суб'єкта і об'єкта, діяльності і «субстанції». Про це свідчить введення і аналіз Гегелем таких категорій, як «життя» («ідея життя»), «пізнання», «ідея блага», або «практична ідея», «абсолютна істина» тощо. За їх допомогою Гегель намагається подолати кантівський дуалізм сущого і належного, розглядає людську активність як детерміновану об'єктивними факторами.

Свого класичного вираження ці ідеї набули у відомому розумінні субстанції як суб'єкта. У «Феноменології духу», розглядаючи проблему людини, Гегель виходить не з абстрактної суб'єктивності, а з її конкретного розуміння, з «породження людини людською працею» (К. Маркс). Суб'єкт розглядається при цьому не як деяка нерухома сутність, а як саморух, самодіяльність. У Гегеля субстанцією індивіда проголошується дух, формою наявного буття якого («неорганічною природою» людини) є, по суті, культура. Засвоєння останньої здійснюється за допомогою освіти. «В цьому аспекті освіта, якщо розглядати її з боку індивіда, полягає в тому, що він здобуває собі те, що знаходиться перед ним, поглинає в себе свою неорганічну природу і оволодіває нею для себе»²³.

Піднесення індивідуального духу до всезагальних і необхідних форм, де він набуває свободу, детермінується, за Гегелем, рухом суб'єкта до субстанції і субстанції до суб'єкта. Основою цього руху виступає процес самоусвідомлення, який, зазначимо, в оберненій формі відображує соціально-практичні і культурно-історичні чинники предметного і духовно-практичного освоєння людиною світу. Отже, у «Феноменології духу» Гегель по суті розкриває світоглядні і культурні передумови становлення категорій, чим закладаються основи культурно-історичного розуміння онтології, визначаються онтологічні засновки концептуалізації дійсності у формі теорії культури (вчення про культуру).

Відомо, що Гегель розглядав результати свого феноменологічного дослідження як необхідну передумову створення «Науки логіки» — розгорнутої системи логічних категорій. Оскільки логіка має своїм предметом мислення, тотожне буттю, в ній «знімається» протилежність між реально сущим і мисленням: вона є водночас і наукою про мислення, і наукою про суще. Тому логічне і його визначення виступає у Гегеля як онтологічне, як визначення самої дійсності. Внаслідок цього «Наука логіки» може розглядатися як «своєрідна систематизація культурних цінностей, нагромаджених людством за всю історію цивілізації. Це не тільки поняття теоретичного мислення (буття, сутність, істина та ін.) і моральної свідомості (добро), це соціокультурні цінності, втілення яких у дійсність є справою духу. І найвища категорія духу — абсолютна ідея — становить собою єдність теоретичного і практичного розуму... Логічний розвиток категорій від нижчої і найпростішої до найвищої і змістовної, є разом з тим побудова певної ієрархії цінностей, де фундаментом слугує просте, безпосереднє буття, а вершиною — істинне буття — абсолютне знання»²⁴. В такий спосіб, як уявлялося Гегелю, «Наука логіки» відтворює глибину структури всесвіту.

Звідси зрозуміло, чому положення Гегеля про розумність дійсності та дійсність розумного є своєрідною перепусткою до розуміння його системи. Згідно з цим у гегелівському вченні з'ясовуються статус і

²³ Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа.—Соч.: В 14-ти т. М., 1959, т. 4, с. 15.

²⁴ Киссель М. А. Гегель и современный мир.—Л., 1982, с. 84.

функції моралі. Хоча тут і ставиться питання про історичний генезис моралі, вона посідає в ієрархії форм становлення абсолютного знання нижчий ступінь порівняно з релігією і філософією. Тому якщо мораль здатна піддати критиці існуючу соціальну дійсність і тим самим піднятися над нею, то в ній немає місця для розуміння суспільних законів і втілення суб'єктом своїх вимог у реальність через наявність суб'єктивного свавілля. Якщо, з другого боку, в моральності досягається єдність суб'єктивної волі і практичної дії, свідомості і дійсності, то цим усувається ґрунт для всякого соціального критицизму і покладання ідеалу, який суперечить сушому²⁵.

Саме з цим пов'язаний «некритичний позитивізм» (К. Маркс) гегелівської системи. Негативну за змістом, і в цьому плані «порожню», сферу поуменального у Канта Гегель перетворює на абсолютне буття. Внаслідок цього поняття номена наповнюється позитивним змістом. Однак Гегель не зміг логічно обґрунтувати це перетворення. Він, по суті, гіпостазує поняття непонятійного, сушого і на місце нетотожного (що не охоплюється синтезом у Канта, тобто немислимого) підставляє тотожне, тобто буття, взяте як поняття. Вже тут, у вихідному моменті його системи, відбувається містифікація сушого — підміна реальності знанням про неї. Маркс писав: «Те буття, яке Гегель *знімає*, переводячи його в філософію, не є зовсім *дійсна* релігія, держава, природа, а релігія у тому її вигляді, в якому вона сама вже є предметом знання,— *догматика*; те ж саме стосується *юриспруденції, науки про державу, природознавства*»²⁶. З цього не випливає, що Гегель «зводить» природу, державу, релігію до знання. Вони є формами інобуття абсолютної ідеї, її саморозгортання у світі. Проте Гегелю так і не вдалося пояснити перехід від чистого буття до його наявних форм. Перед ним виникає нерозв'язна в рамках абсолютного ідеалізму проблема співвідношення абстрактної логічної сутності і якісної багатоманітності світу, його конкретного буття²⁷.

З погляду марксистсько-ленінської філософії, уявлення про буття як незалежну від свідомості і волі окремого індивіда об'єктивну реальність, що розвивається за своїми власними законами, складаються в процесі суспільно-практичної життєдіяльності людини. Теоретичне усвідомлення його, конституювання як категорії, протилежної мисленню,— результат «вторинної обробки» у філософській рефлексії безпосереднього сприйняття дійсності в людській предметно-практичній діяльності, яке спочатку закріплюється у певних формах світовідношення, насамперед у світогляді як способі духовно-практичного освоєння світу. Отже, буття, його характер і спосіб даності людині, відкривається їй під час його перетворення. На цій основі виникає і принципово новий підхід до тлумачення традиційних онтологічних питань. Якщо «традиційна онтологія претендувала бути узагальнюючим вченням про дійсність, яка вона є сама по собі, у своїх власних формах, русі і зміні, в абсолютній відірваності від діяльності людини, то розвиток принципу практики... дає онтологічне суб'єкт-об'єктне відношення і того специфічного руху, який змінює сам по собі суцільний світ за законами людської доцільності»²⁸.

За такого підходу взаємодію природи як «буття в собі» і соціально-культурного світу як «буття для нас» вже не можна уявити однолінійним процесом поступового переходу від нижчих форм буття до вищих, просту еволюцію форм матеріального світу. Світове ціле ієрархі-

²⁵ Дробницький О. Г. Поняття моралі.— М., 1977, с. 85.

²⁶ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 153—154.

²⁷ Киссель М. А. Судьба старой дилеммы.— М., 1974, с. 42.

²⁸ Паанов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство.— Киев, 1977, с. 54.

зується і субордионується відповідно до практики як людського способу буття в світі, історичного руху покладання і «зняття» людських цілей та ідеалів у предметно-практичній діяльності. У цьому контексті виявляються об'єктивно-змістові зв'язки самої дійсності, що перебувають в основі взаємозалежності моральної свідомості і філософсько-онтологічної рефлексії.

Діалектичний матеріалізм, переосмислюючи проблему відношення буття і мислення, матерії і свідомості на основі розкриття закономірностей розвитку суспільно-історичної практики і діалектики суспільного буття та суспільної свідомості, виробляє підхід до суцього як цілого, що розвивається у часово-просторовому континуумі людської цілепокладаючої, предметно-практичної діяльності. Суцце тут набуває статусу буття в можливості щодо реалізації людських цілей, які, розкриваючи здатності (можливості) людини, разом з тим задають напрями і тенденції його можливого (майбутнього) розвитку. У зв'язку з цим виникає проблема осмислення суцього, по-перше, як «буття в можливості» (об'єктивно-матеріально детермінованих тенденцій розвитку матеріальної дійсності), по-друге, як «не-буття», що має статус буття (матеріально опосередкованих ідеальних детермінацій руху природних і соціальних форм — «проекти», цілі, ідеали та ін.). Це передбачає діалектико-матеріалістичне осмислення суб'єкта культурно-історичної дії.

Марксизм у розгляді соціально-культурної реальності виходить з конкретного індивіда, взятого в сукупності його суспільних відносин. Це дає змогу на науковій основі розкрити суб'єктний аспект перетворення сфер об'єктивної реальності з «буття в собі» в «буття для нас», зокрема пояснити, чому необхідність зміни матеріальних умов суспільного буття та приховані тенденції його розвитку можуть виявлятися передусім у моральній свідомості. Великого значення при цьому набуває з'ясування механізмів опосередкування того, як в рамках суспільно-конкретної, структурованої цілісності відбувається взаємодія економічних, політичних, соціально-ідеологічних та інших суспільних відносин за пріоритету економічної сторони суспільного життя, що є «по суті практичним» (К. Маркс). Складність цієї проблеми полягає насамперед у визначенні суб'єкта цих опосередкувань, спосіб буття якого не завжди збігається зі способом буття людини як суб'єкта культурно-історичного процесу. Внаслідок цього він за умов панування приватної власності набуває безособової інституалізованої форми: створюється видимість, начебто зміни, які відбуваються в соціальному організмі, визначаються дією позадіяльнісних факторів (у граничному випадку — природних і надприродних), хоча в дійсності вони мають своїм витоком сукупну практичну діяльність людини.

Нерозуміння цієї обставини призводить до об'єктивістського розгляду соціальних законів²⁹. Сучасні буржуазні і ревізіоністські концепції, впадаючи в іншу крайність, вводять поняття «праксісу», «тотальності», за допомогою яких намагаються довести незалежність діалектики суспільного розвитку від діалектики природи, подають останню лише як проекцію першої. Таке тлумачення походить певною мірою від раннього Лукача, який в «Історії і класовій свідомості» (1923 р.) розглядає діалектику як таку, що можлива лише у соціальному бутті людини, є продуктом її свідомості, історичного розвитку. На його думку, теоретично діалектика розгортається тільки у співвідношенні з людською істо-

²⁹ Даний підхід має своєю неявною передумовою орієнтацію на природничі науки з їх об'єктивним способом репрезентації дійсності. Історично він спершу формується у позитивістській філософії (О. Конт, Г. Спенсер) і веде до редукціонізму в тлумаченні законів соціального розвитку (розгляду їх за аналогією з біологічними і психологічними закономірностями). Як наслідок цього — в дослідженнях соціальної реальності перевага віддається емпіричним методам, а концептуальні узагальнення не сягають вище теорії факторів, еволюції тощо.

рією (історія природи у власному розумінні не існує), яка реалізується через породження і зміну «форм об'єктивності» в суспільній практиці.

Хибність цього погляду Лукач показав у передмові до видання значеної праці 1967 року, де розкрив основу помилки — відокремлення діалектики суспільства від діалектики природи.³⁰ У пізніший період він, використовуючи категорію тотальності (остання в нього виступає сутністю суспільно-історичної діяльності і сама себе обгрунтовує в цьому процесі, є всезагальною формою опосередкування природних і суспільних процесів та їх суб'єкт-об'єктних відношень), створює так звану онтологію суспільних форм. Однак при цьому він припускається іншої, не менш істотної помилки — відриває розгляд онтологічної проблематики від розв'язання основного питання філософії. Внаслідок цього дійсна діалектика суспільного буття у всій складності та багатоманітності її опосередкування подається Лукачем у спрощеному вигляді. За модель онтології у нього править не що інше як універсалізація процесів праці³¹.

Звернення до принципу практики за його правильного, марксистсько-ленінського розуміння окреслює предметне поле розв'язання проблеми співвідношення понять буття і матерії. «В діалектичному матеріалізмі в буття включається матерія не тільки як суб'єкт механічних, фізичних, хімічних процесів, але й як суб'єкт всіх похідних форм «руху матерії»³². Завдяки цьому долається редукціоністський підхід до сущого, тобто зведення його до об'єктивної реальності, а категорії буття до матеріальності. Принцип практики і тлумачення на його основі соціальної форми руху матерії як діяльнсного, предметно-практичного відношення суб'єкта і об'єкта дозволяє правильно розглянути і питання про те, як буття об'єктивно постає для людини з її виникненням, розкрити значення і смисл світу у співвідношенні з людиною як його частиною і продуктом розвитку³³. В марксистсько-ленінській філософії долається відрив онтології від гносеології і гносеології — від онтології. Разом з тим теоретичне розгорнення діалектико-матеріалістичних принципів матеріальної єдності світу, відображення, розвитку, єдності історичного і логічного та ін. приводить до висновку, що неможливо побудувати онтологію, яка включає водночас і найпростіші форми буття, і складні об'єктивації людської культури.

Буття розглядається у марксистсько-ленінській філософії не як всезагальна і абсолютна визначеність, а в його відношенні до свідомості. Внаслідок цього встановлюється його матеріальність (предметність), що співвіднесена з мисленням людини і людською предметно-практичною діяльністю. Вчення про людину тут не протиставляється вченню про буття, а розробляється в контексті єдиної теорії суспільно-історичного процесу і культурно-історичної діяльності людини. Відповідно, її логіка, розглянута у такому широкому соціально-практичному і культурно-історичному плані, постає як вчення про закони розвитку і пізнання всіх матеріальних і духовних речей (В. І. Ленін). У такій спосіб, з одного боку, розкривається світоглядно-методологічний контекст розуміння матеріалістичної діалектики як єдності онтології, логіки і гносеології, а з другого — необхідність дослідження її категорій і принципів на основі практики, взятої в усьому її обсязі, у зв'язку з історією і культурою, внаслідок чого традиційна онтологічна проблематика набуває статусу соціально-культурної, а онтологія виступає об'єктивним корелятом осмислення проблем культури.

³⁰ Lukács G. Geschichte und Klassenbewusstsein.— Neuwied—Berlin, 1967, S. 16.

³¹ Lukács G. Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins. Die ontologischen Grundprinzipien von Marx.— Darmstadt und Neuwied, 1972, S. 11, 85.

³² Рубинштейн С. Т. Человек и мир.— Вопр. философии, 1969, № 8, с. 131.

³³ Там же, с. 134.

* * *

В сучасному природознавчому та соціально-гуманитарному знанні одним із аспектів дослідження онтологічної проблематики є виявлення її соціально-культурного вмісту. Це пов'язано з тим, що система пізнавальних засобів, які дослідник ставить між собою і пізнаваним об'єктом, набуває все більш ускладнений характер функціонування в предметному полі культури.

Як показує звернення до історії філософії, онтологічні послання завжди носили такий характер: в ученнях про буття в тій чи іншій формі преломлялось відношення людини, внаслідок чого в предметні розгорнуті картини світового цілого неявним чином включалися ціннісні, в першу чергу етичні постулати. В експліцитній формі дане обставина вперше проявляється в філософії Канта, з чим пов'язаний перехід від онтології об'єкта, орієнтованої на природу, до онтології суб'єкта, орієнтованої на культуру. Завершенням цього переходу можна вважати філософію Гегеля, який на основі ідеалістичного трактування тотожності буття та мислення, єдності суб'єкта та субстанції закладає онтологічні послання концептуалізації дійсності в формі теорії культури.

В марксистсько-ленінській філософії введення принципу практики та трактування на його основі соціальної форми руху як діяльного, предметно-практичного відношення суб'єкта та об'єкта дає можливість розкрити змістову заповненість світу в відношенні до людини як результату та продукту її розвитку. Внаслідок цього виявляється матеріальність (предметність) світу, співвіднесена до діяльності та мислення людини. Соціально-культурна та гуманістична проблематика тут не протиставляється ученню про буття, а розробляється в контексті єдиної теорії суспільно-історичного процесу та предметно-педагогічної діяльності людини.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

ФІЛОСОФСЬКА ЛІТЕРАТУРА, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ В 1983 РОЦІ

- БРАЖНИК І. І. Право. Релігія. Атеїзм : Правове вміст. наук. атеїзму. — Київ : Наук. думка. — 206 с.
- ГОНЧАРЕНКО М. В. Неоавангардизм: падіння без злету : Крит. нарис. — К. : Мистецтво. — 160 с.
- ЗАМЛІНСЬКИЙ В. А., МЕЛЬНИЧЕНКО В. Е., ПАНИБУДЬЛАСКА В. Ф. Ленінська політика інтернаціоналізму. — Київ : Політгиздат України. — 189 с.
- ЗАТУРЕНСЬКИЙ А. Г. Критика буржуазних та реформістських «моделей» соціалізму. — Київ : Політгиздат України. — 182 с.
- ІВАНЬО І. В. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди. — К. : Наук. думка. — 270 с.
- КЛУФМАН А. М. Розвиток інтернаціональної масової інформації в СРСР : Соціально-політ. проблеми інформац. взаємодії соці. націй. — Київ : Вища школа. Изд-во при Київ. ун-те. — 136 с.
- КОЛОДНИЙ А. Н. Атеїстическа убежденность личности. — Київ : Вища школа. Изд-во при Київ. ун-те. — 152 с.
- КОСОЛАПОВ В. В. Соціалізм та капіталізм : Систем. аналіз тенденцій та перспектив розвитку. — Київ : Вища школа. Изд-во при Київ. ун-те. — 175 с.
- КОСУХА П. І. Научний атеїзм в системі духовних цінностей соціалізму. — Київ : Вища школа. Голов. изд-во. — 73 с.
- ЛИСОВЕНКО Н. А. Філософія релігії Марбургської школи неокантіанства. — Київ : Наук. думка. — 96 с.
- МАЛИНИН В. А., ШИНКАРУК В. І. Ліве гегельянство : Критич. аналіз. — Київ : Наук. думка. — 208 с.
- МАЛЫШКО Л. Н. Конкретно-історическа обусловленность человеческой деятельности : (Пробл. об'єктивного та суб'єктивного в обществ. развитии). — Київ : Вища школа. Голов. изд-во. — 176 с.
- МЕЛЬНИК Л. Г. Розвиток наукового пізнання історії. — К. : Рад. школа. — 125 с.
- МОРОЗ С. А., ОНОПРИЕНКО В. І., Ф. Енгельс та філософські проблеми геологічної науки. — Київ; Одеса : Вища школа. Голов. изд-во. — 184 с.
- ПЕПЧЕВ Б. Філософський трактат в Симеоновому збірнику / [Пер. с болг. та предисл. В. С. Горського]. — Київ : Наук. думка. — 152 с.
- ПІЩИК Ю. Б. Марксист об історической природі релігії. — Київ : Вища школа. Голов. изд-во. — 104 с.

(Закінчення — на с. 71)

В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ НАСЛІДКІВ КОМП'ЮТЕРИЗАЦІЇ МАТЕМАТИКИ

Перетворення науки в одну з найважливіших продуктивних сил зрілого соціалізму, у вирішальну умову інтенсифікації усіх сфер його соціально-історичної практики зі всією гостротою висуває проблему виявлення і діалектико-матеріалістичного осмислення факторів, що активно впливають на прискорення темпів розвитку самої науки. Серед цих факторів особливе місце займає математика.

Інтенсивне проникнення математики в усі галузі науки, що обслуговують різні сфери практики, істотно змінило традиційне уявлення про соціально-культурний статус математики. Збагачуючи практику невпинно поновлюваним арсеналом нетрадиційних засобів теоретичного дослідження, принципово новими «технологіями наукового виробництва», математика сприяє перетворенню наукової праці у різновид праці індустріальної — праці, здійснюваної з допомогою все більш сильних обчислювальних машин. Ось чому вивчення соціально-культурних наслідків нинішньої зміни статусу математики в системі сучасного наукового пізнання набуває не тільки загальнонаукового, а й соціально-практичного значення.

Зміна статусу математики в системі сучасного наукового пізнання зумовлюється двома процесами. Перший (внутрішньоматематичний) ґрунтується на зміні концептуальних основ математики ХХ ст., її попереднього теоретико-множинного фундаменту новим, що зародився у надрах алгебраїчної теорії категорій і функторів.

Другий (позаматематичний) процес пов'язаний з виникненням індустрії «ЕОМ», що інтенсивно розвивається, посилює здатність математика використовувати виражальні можливості, аналітичну силу, евристичний потенціал нового концептуального фундаменту математики в ході розв'язання як внутрішньоматематичних, так і багатьох проблем, що постають в усіх галузях суспільних, природничих і технічних наук, а також інших проблем, породжених сучасним соціально-історичним процесом.

Згадані процеси прямо або побічно впливають на нинішній розвиток економіки, науки, культури. У цій статті розглянемо соціально-культурні наслідки другого з них.

Математика ХХ ст., оснащена дедалі сучаснішою «ЕОМ-індустрією», перетворюється у сильний чинник розвитку і удосконалення творчої діяльності людини практично в усіх сферах науки і культури сучасного суспільства.

Від рівня розвинутості «ЕОМ-індустрії», від оперативності використання математикою її потенціалу значною мірою залежить ефективність діяльності, пов'язаної з плануванням, проектуванням, організацією і управлінням господарсько-економічними процесами суспільства зрілого соціалізму. На ХХVІ з'їзді КПРС підкреслювалося: «Справді революційні можливості відкривають створення і впровадження мініатюрних електронних управляючих машин, промислових роботів. Вони повинні дістати найширше застосування»¹.

¹ Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 52.

Підвищення ефективності засобів і методів планування і управління в будь-якій галузі сучасного виробництва, досягнуте внаслідок застосування «ЕОМ-індустрії», підвищує її продуктивність. Наприклад, удосконалення планів перевезення вантажів по країні рівноцінне реальному збільшенню потужності транспорту; поліпшення планування використання енергетичних запасів країни еквівалентне мільярдній економії коштів. «Прискорення строків і підвищення якості проектування нової техніки, народногосподарських комплексів, нових технологій та ін., — пише М. М. Мойсеев, — в кінцевому підсумку прямо залежить від загальної культури використання сучасних методів переробки інформації і прийняття рішень, а все це — різке підвищення промислового потенціалу країни»².

Дедалі зростає застосування комп'ютерної техніки і технології трансформує класичну методологію математичного дослідження, зумовлюючи глибокі якісні зміни в концептуальному фонді класичної математики, у засобах постановки і розв'язання як прикладних, так і суто теоретичних проблем, у характері її взаємовідношень з наукою загалом, а через неї — і з такими сферами культури, як господарство, економіка, техніка та ін.

Предбачити весь комплекс соціо-культурних наслідків індустріалізації математичної праці, масштаби її впливу на культуру нині так само неможливо, як було в часи Архімеда передбачити розмаїтість соціо-культурних наслідків «машинізації» фізичної праці людини. Водночас очевидно, що дальше поглиблення комп'ютеризації математичної діяльності викличе в господарській, економічній, науковій, технічній та інших сферах культури наслідки не менш радикальні, ніж ті, які були викликані індустріалізацією фізичної праці. Кажучи про ці наслідки, М. М. Мойсеев підкреслює: «Якщо раніше основною характеристикою технічного прогресу країни, її господарської і оборонної міці було виробництво сталі, нафти, верстатів та ін., то тепер висувуються і зовсім нові показники: кількість і якість вироблених ЕОМ, а головне — розмах використання ЕОМ і рівень кваліфікації математиків, які на них працюють»³.

Зростає усвідомлення об'єктивного становища математики в культурі сучасного суспільства загострює інтерес представників природничих, суспільних і технічних наук до згаданої проблеми, зумовлює необхідність її діалектико-матеріалістичного аналізу, що дає відповідь на питання про те, як пов'язані між собою культура і математика. Термін «культура», як відомо, означав обробіток (удосконалення) ґрунту з метою підвищити його родючість. Усвідомлення того, що справжнім суб'єктом ремесел, мистецтв і наук є сама людина, що різноманітність сутнісних сил і творчих здатностей, що в ній дремають, — це також своєрідний «ґрунт», від родючості якого залежить добробут суспільства загалом, втілюється в увялення домарксівської філософської традиції про культуру як «створення» самої людини, її душі, тіла, волі, моралі, інтелекту та ін. з метою її участі у справах суспільства.

Своє матеріалістичне переосмислення ця традиція дістала у марксизмі, який поклав в основу розуміння культури історичну активність суспільної людини, спрямовану на творче перетворення зовнішньої природи, соціального устрою, а також сутнісних сил людської особи — суб'єкта культуротворчості.

У працях основоположників марксизму-ленінізму розвиток культури постає як багатограний історичний процес становлення людини-творця, тобто суб'єкта творчої діяльності в усій багатоманітності її предметних модифікацій.

² Мойсеев Н. Н. Математика ставит експеримент.— М., 1979, с. 28.

³ Там же.

При цьому культура виступає як творча діяльність суспільної людини у двох найважливіших виявах. По-перше, як діяльність минула, що втілила себе у знаряддях праці, у виробничо-технологічних навичках, у мові, в моральних і естетичних нормах, цінностях, традиціях — як діяльність, що опредметила себе у різних історичних формах інтерсуб'єктивної трансляції соціально-значущого досвіду діяльності. По-друге, культура постає як діяльність теперішня, що ґрунтується на розпредметуванні всіх названих форм. Вона виступає як діяльність, завдяки якій зміст загальнолюдського досвіду розгортається у багатоманітність творчих здібностей індивідів, які перетворюють їх власний предметний світ і світ суспільних відносин⁴.

У рамках марксистського розуміння культури осмислити деякий рід людської діяльності як феномен культури водночас означає осмислити його як фактор, який робить певний вплив, з одного боку, на історичний процес формування самої людини-творця, а з другого — на предметний світ культури, у надрах якого здійснюється цей процес. Зі врахуванням цього математика як феномен культури може бути схарактеризована таким чином.

Математика — це особлива форма теоретичного пізнання дійсності, яке відбувається з допомогою прикладання до дослідження дійсності спеціально конструйованих і попередньо вивчених смислів (або моделей); причому вивчених не в самому процесі прикладання, а до і незалежно від нього.

Спочатку існувало уявлення про цю форму пізнання як здійснюваного з допомогою чисел, величин, фігур. Потім з'ясувалося, що засобом математичного пізнання можуть бути інші штучно створені і спеціально вивчені моделі: конструювання і спеціальне вивчення систем рівнянь (алгебраїчних, диференціальних, інтегродиференціальних та ін.), метричних, топологічних, алгебраїчних структур, аксіоматичних систем, дедуктив, формалізмів та ін.

На сучасному етапі самосвідомості математики виявилось, що математичним пізнанням стає не тільки тому, що воно має справу зі згаданими класами моделей (тобто з числами, рівняннями, структурами, формалізмами та ін.), скільки тому, що здійснюється за певною стандартною технологією.

Згідно з цією технологією математичне пізнання складається немовби з двох поділених у часі фаз. Мета першої фази — створення особливого фонду смислів (або концептуальних моделей) і концептуального апарата, необхідного для їх вивчення; мета другої — розробка різних прикладань цього фонду смислів і апарата.

Математичне пізнання починається з конструювання особливих концептуальних моделей. Потім відбувається їх експліцитне, однозначне і несуперечливе визначення. Далі здійснюється об'єктивне і повніше вивчення побудованих моделей і розробка теорій, що їх пояснюють. І лише заключна фаза цієї технології математичного дослідження присвячена розробці різних прикладань самих штучно створених і спеціально вивчених моделей (а також теорій, що описують їх) до вивчення явищ природи, суспільства і мислення.

Будь-яке теоретичне пізнання дійсності, що відбувається згідно з цією технологією, є математичним. Воно перестає бути таким тільки тоді, коли ігнорується одна або кілька вимог цієї технології. Пізнання, здійснюване відповідно до останньої, не перестає бути математичним

⁴ Розгорнутий аналіз марксистського розуміння культури міститься у працях Е. А. Баллера, Ю. М. Давидова, Н. С. Злобіна, В. М. Межуєва, В. Ж. Келле, В. І. Толстих, І. Т. Фролова, В. І. Шинкарука та ін. Основні підсумки цього аналізу див. у працях: *Культура — человек — философия: к проблеме интеграции и развития.* — *Вопр. философии*, 1982, № 1, с. 33—51; с. 54—66; *Шинкарук В. І.* *Світогляд і духовна культура.* (Питання історичного генезису.) — *Філософська думка*, 1982, № 2, с. 27—37.

від того, що оперує не з числами, величинами і фігурами, а з іншими формально визначеними моделями. Але якщо математик починає оперувати з такими смислами, які зрозумілі йому лише на інтуїтивному рівні і не задані йому у вигляді явно, однозначно і несуперечливо визначених концепцій, то його дослідження, звичайно, може бути науковим і навіть теоретичним, але математичним (в класичному розумінні) воно не є.

На відміну від математика теоретик фактуальної галузі науки (фізики, астрономії та ін.) не може обмежувати себе такою жорсткою вимогою. Смисли (або моделі), з якими йому доводиться працювати, створюються ним не зовсім усвідомлено, під тиском досвіду, нагромадженого в даній фактуальній сфері. Особливості цих моделей, а також способи роботи з ними зрозумілі теоретику іноді на інтуїтивному рівні. Тому його діяльність найчастіше має характер мисленого експериментування з названими моделями. Зрозуміло, в тих випадках, коли для них знайдені більш адекватні математичні моделі, для вивчення яких уже розроблений ефективний математичний апарат, відбувається заміна перших другими.

Однак для математичного розгляду більшості фактуальних моделей, використаних теоретиками під час розв'язання фундаментальних проблем, в наявному фонді математичних знань, як правило, не виявляється ні відповідного запасу моделей, ні ефективного апарата їх вивчення. Оскільки створення цього запасу і ефективного апарату поєднане зі значними часовими й інтелектуальними затратами, то теоретики фактуальної галузі вирішують важливі для них проблеми «на свій страх і ризик» — за допомогою моделей, що не задовольняють класичним стандартам математики. Обґрунтованість такого теоретизування вони виправдовують задовільною відповідністю його результатів даним експериментів.

Зовсім інакше діють математики. Огрублюючи, схематизуючи, ідеалізуючи названі фактуальні моделі, вони створюють для них адекватний клас нових математичних моделей, розробляють ефективний математичний апарат, необхідний для розв'язання проблем, формульованих у термінах цих нових моделей.

Усім цим вони удосконалюють наявну технологію теоретизування у фактуальних галузях науки, замінюють її більш ефективною і універсально застосовною.

Ця здатність математики удосконалювати технологію теоретизування, здійснюваного за допомогою штучно створених і спеціально вивчених класів моделей, пояснює безперервне зростання ролі математики у розвитку технічних, природничих і суспільних наук. З метою удосконалення технології теоретизування математика створює і вивчає не тільки моделі типу «фазових» і «конфігураційних» просторів фізики, «породжуючих граматик» лінгвістики, «світових динамік» глобалістики, але й такі суто формальні моделі, як «метрики», «топології», «поля», «групи» та ін.

Рівень абстрактності, формальності, спекулятивності цих смислів (або моделей) на порядок вищий, ніж у тих, які ефективно працюють у фактуальних галузях науки. Вони «спекулятивні» в тому розумінні, що питання про їх зв'язок з фактуальними моделями дійсності математики свідомо залишають відкритим. Математичне вивчення особливостей цих моделей, розробка концептуального апарата, необхідного для роботи з ними, здійснюється незалежно від будь-якої спеціальної відповіді на це питання.

У цій ролі математика постає перед нами як особлива сфера творчої діяльності теоретика по виробництву і вивченню формальних моделей. Тут вона звільнена від впливу безпосередніх потреб тих чи інших конкретних галузей культури, але, звичайно ж, не від детерміную-

чого впливу культури загалом, від впливу її глибинного «ціннісного ядра».

Породжуючи універсум математичних моделей цього типу, розвиваючи понятійні засоби і методи, необхідні для їх аналізу, перетворення і узагальнення, математика тим самим збагачує концептуальний апарат, необхідний для формування теоретичного мислення загалом, тобто створює і удосконалює умови нарощування його аналітичної сили, евристичного потенціалу і прогностичної здатності. Тим самим вона виступає як фактор розвитку загальної культури наукових досліджень.

Яким чином математика взаємодіє з предметним світом культури, з самим процесом формування людини як суб'єкта діяльності?

Перш ніж відповісти на це питання, відзначимо насамперед, що математика не є якоюсь автономною галуззю культури, що стоїть в одному класифікаційному ряді з економікою, технікою, мистецтвом та ін. Математика — це одна із складових частин науки, і в цьому значенні прямо і безпосередньо може взаємодіяти лише з іншими компонентами науки. З економікою, технікою і іншими галузями культури математика взаємодіє опосередковано, тобто через комплекс її взаємозв'язків з технічними, природничими і суспільними науками.

Ще більш опосередкований зв'язок математики і «ціннісного ядра» культури: він здійснюється не тільки через механізми взаємозв'язку математики і науки, але й завдяки розгалуженій сіті відносин науки з усіма іншими сферами культури.

Зміна соціально-культурних мотивацій наукового пізнання, що відбувається під впливом кардинальних зрушень в умовах суспільно-практичного буття людини, зумовлює певну переорієнтацію всього спектра стратегічних програм наукового дослідження, зміну проблемного поля науки, переосмислення її соціо-культурного статусу в життєдіяльності суспільства. Увага вчених концентрується на досягненні тих цілей, які згідно з новими цінностями культури є найактуальнішими для суспільства на даному історичному етапі.

У свою чергу перетворення проблемного поля науки видозмінює попередню потребу пізнання у математичних засобах і методах. Тому наявний фонд математичних моделей, концептуальний апарат, арсенал обчислювальної техніки часто не спроможні задовольняти зрослої потреби науки в математичних засобах дослідження.

Намагаючись ліквідувати цю диспропорцію між запитами науки і можливостями наявної математики, її представники змушені узагальнювати концептуальний фонд математики, розширювати універсум її моделей, винаходять нову техніку і технологію обчислень та інших формальнологічних процедур. В результаті соціо-культурне замовлення суспільства науці «перекладається» на мову актуальних проблем розвитку математики. Розв'язуючи їх, математика коригує логіку свого розвитку згідно зі змінами його соціально-культурних мотивацій і тим самим змінює свій соціо-культурний статус.

Однак наведена вище характеристика взаємодії культури і математики висвітлює лише одну із її сторін. Математика тут зображена в ролі залежного елемента названої взаємодії, що відносно пасивно відгукується на запити різних сфер культури. Проте їй у цій взаємодії належить і активна перетворююча роль.

Глибокі зрушення у розвитку самої математики (подібні до тих, які були викликані, скажімо, відкриттям неевклідових геометрій і небулевих алгебр) сприяють розвитку природознавства, технікознавства, суспільствознавства. Оскільки наука, репрезентована названими галузями, складними типами зв'язків зі всією рештою сфер культури — з господарством, економікою, технікою, технологією, мистецтвом та ін., включена в процес суспільно-практичного творення предметного світу

людського буття, то, впливаючи на науку, математика тим самим діє і на формування та розвиток культури суспільства.

Отже, діяльність математика не ідентична діяльності теоретика фактуальних галузей науки: адже математик конструює і вивчає моделі, придатні не тільки для вивчення природи, але й для дослідження і перетворення різновидів людської діяльності. У цьому зв'язку можна нагадати про математичні моделі таких важливих для всіх сфер культури різновидів діяльності, як проектування, планування, управління.

Найчіткіше механізм взаємовпливу математики і культури розкривається в епоху НТР, що породжує ряд глобальних проблем, які потребують комплексного вивчення різних великомасштабних природних, техніко-економічних і соціо-культурних процесів. Пошук розв'язання згаданих проблем не може проводитися методом «проб і помилок», здійснюваних у ході безпосереднього експериментування над цими процесами: в сучасного експериментатора дуже мало часу для достатньої кількості «проб» і дуже катастрофічними для суспільства можуть бути «помилки». Тому потрібно, щоб базисом вироблення рішень була не власне емпірична діяльність з цими великомасштабними процесами, а операції з їх математичними моделями.

Однак адекватні математичні моделі є такими складними, що точний розрахунок їх властивостей і поведінки практично не здійснимий засобами звичайної, тобто «чистої» і «прикладної», математики, озброєної такими ЕОМ, які здатні виконувати лише тільки арифметичні обчислення, простежувати формальнологічні ланцюги тощо. По суті це означає, що математика (в її традиційному розумінні) неспроможна виконати соціо-культурне замовлення суспільства епохи НТР.

Пошуки виходу з цієї кризової ситуації привели математиків до нового способу задання математичних моделей, до особливої технології вивчення їх властивостей і поведінки, до оригінальних методів їх прикладання до теоретичного дослідження великомасштабних і інтенсивно плинних процесів природи, суспільства і мислення.

У класичній математиці, як відомо, математичні моделі, як правило, задавалися або у вигляді словесно-аксіоматичних описів, або як символічні конструкції. Вивчення цих моделей здійснювалося у ході проведення різних «мислених експериментів» над конструкціями, що їх зображують.

У новій математиці поряд з цими способами фіксування моделей поширення дістає задання математичних моделей сучасними ЕОМ, що відкриває можливість нової неklasичної технології математичних досліджень. Властивості й поведінку таких математичних моделей можна вивчати не лише з допомогою мисленого експериментування з ними, але й з допомогою натуральних експериментів, здійснюваних над машинами, що їх реалізують. Конструювання таких моделей, вивчення їх поведінки й інші маніпуляції з ними можна реалізувати через самі ж ЕОМ.

Здійснюваність таких машинних експериментів над математичними моделями дозволяє математику «машинізувати» ряд творчих процедур, які раніше він здійснював, так би мовити, «вручну». Йдеться про «машинізацію» процесу конструювання дедалі ефективніших комп'ютерних моделей, про машину розробку програм для них, про здійснення все тонших «машинних» експериментів над ними, про проведення експериментів у режимі «діалогу» між комп'ютерною моделлю і експериментатором. Оцінюючи перспективи процесу машинізації праці математиків, а також наслідків цього процесу в різних сферах культури, відомий англійський кібернетик Стаффорд Бір пише: «Я гадаю, що обчислювальна математика і кібернетика переступлять межу програмування програмістами і відкриють епоху машинної розробки програм, в якій люди будуть здійснювати лише загальне керівництво. Таке ста-

новище у свою чергу, приведе до появи програм, що вдосконалюють свою роботу в міру нагромадження досвіду. В цьому разі ми наблизимося до реалізації ідеї «машини, розумнішої за свого творця», появу якої фон Нейман передбачив і обґрунтував математично понад двадцять років тому»⁵.

Контури цієї нової «технології» математичних досліджень явно визначились лише в 60-ті роки, з появою ЕОМ третього покоління.

Уже відзначалося, що для математичного вивчення реального явища придатні далеко не всякі його моделі, а тільки ті, які дозволяють дослідникам мати достовірні відповіді на питання, що їх цікавлять щодо особливостей цього явища. В класичній математиці передбачалося також, що ці відповіді повинні добуватися з допомогою аналітичних методів, які дозволяють уявити кожен остаточну відповідь у вигляді готової формули. Надзвичайна жорсткість цих вимог методології класичної математики зумовлювала те, що більша частина проблем, які цікавлять учених, не піддавалась аналітичним методам, а якщо і піддавалась, то тільки при дуже спрощених обмеженнях, неадекватних реальному станowi справ. Тому галузь явищ, що припускають математичне вивчення згідно з названими вимогами класичної методології, охоплювала коло відносно простих явищ природи, суспільства і мислення. Складніші процеси були поза межами цієї методології, оскільки вони могли дістати концептуальне відображення лише з допомогою таких математичних моделей, для яких не вдавалося одержати відповіді у вигляді строгих аналітичних формул. Навіть у рамках фізики математичні моделі, що задовольняють названим жорстким вимогам, розроблялися тільки для відносно простих процесів. Для більшості ж процесів, які цікавлять сучасного фізика, математичні моделі цього ряду (навіть якщо їх і можна побудувати) є дуже складними, щоб точно математичне дослідження їх могло привести до строгих аналітичних рішень у вигляді кінцевих формул.

У «домашньому епоху» складні явища цього типу взагалі не вивчалися математиками, або розглядалися за допомогою надзвичайно спрощуючих математичних моделей, що дозволяють уникнути величезних обчислень.

З появою «ЕОМ-індустрії» ситуація істотно змінилася. У процесі дослідження складних явищ природи, суспільства і мислення математик, який використовує комп'ютерну техніку, не повинен працювати лише з надзвичайно спрощуючими моделями. ЕОМ, що дозволяють здійснювати колосальну обчислювальну роботу, відкривають перед математиком перспективу роботи з дуже складними, порівняно з класичною, «домашньою епохою», математичними моделями. Характеризуючи розширення сфери нових прикладних математики, що спирається на силу «ЕОМ-індустрії», В. М. Глушков писав: «Якщо раніше сфера застосування математики для розширення практичних завдань обмежувалася відносно простими закономірностями, то тепер стало можливим ефективно використати значно складніші закони і співвідношення. В результаті, відбулися зміни не тільки кількісні, але й якісні»⁶.

Суть цих змін полягає не лише в тому, що, скажімо, в «домашньому епоху» математики могли розв'язувати системи лінійних алгебраїчних рівнянь з десятками невідомих, а тепер з сотнями і навіть тисячами, але і в тому, що математика, озброєна дедалі досконалішою «ЕОМ-індустрією», є плідно застосовною далеко за межами дієвості класичної математики. Більше того, навіть у галузі застосовності останньої «машинна» математика є досить ефективним знаряддям дослідження.

⁵ Бир Ст. Мы и сложность современного мира.— В кн.: Кибернетика сегодня: проблемы и суждения. М., 1976, с. 13—14.

⁶ Глушков В. М. Электронные вычислительные машины и будущее математики.— Наука и жизнь, 1965, № 6, с. 2.

Розглянемо, наприклад, такі сфери прикладання класичної математики, як лінгвістика, економіка і біологія. Відомо, що простими моделями, доступними для вивчення засобами класичної математики, у кожній зі згаданих галузей охоплювалася лише незначна частина явищ. Тому застосування математики в «домашинну» епоху не мало для їх розвитку вирішального значення. Тепер же, коли йдеться про застосування не просто математики, а математики, що розвивається на базі електронно-обчислювальної техніки, у сферу такого застосування майже цілком потрапляють такі галузі, як лінгвістика або економіка. Щодо біології питання поки що менш зрозуміле, але безперечно, що й тут сфера ефективного застосування математики різко розширилася⁷.

Розвиток «ЕОМ-індустрії» робить революціонізуючий вплив не тільки на розвиток прикладних галузей математики. Не лишається осторонь від цього впливу і «чиста» (тобто теоретична) математика, її концептуальний фонд і методологія. «Електронні обчислювальні машини,— підкреслював В. М. Глушков,— як ніяке інше технічне відкриття, не тільки дають новий потужний поштовх для дальшого розвитку математики, але й передбачають докорінні якісні зміни в цьому розвитку»⁸.

ЕОМ третього покоління переконливо продемонстрували свою здатність бути ефективним знаряддям здійснення тих процедур, які традиційно становлять «серцевину» математичної творчості конструювання математичних моделей. дослідження їх особливостей і поведінки за тих або інших умов; перебудову, модифікацію, узагальнення цих моделей в процесі математичного дослідження та ін. Усе це дає можливість дійти висновку, що «математична наука стоїть сьогодні на порозі нових великих відкриттів, яким належить неспівізно змінити її обличчя»⁹, що проблеми, які тут виникають, не можуть бути розв'язані без відмови від тих умовностей, які породжені «домашинною» епохою. Все це є основою для формування нового погляду на математичне пізнання як здійснюваного на базі користування, вивчення і застосування комп'ютерних моделей.

На фоні уявлення про математику як про особливу сферу теоретичної діяльності, що відбувається на основі комп'ютерної техніки і технології, весь попередній розвиток математики до появи ЕОМ третього покоління постає лише як «передісторія» сучасного математичного пізнання. Для цього етапу характерне те, що її розвиток відбувається завдяки інтелектуальним здібностям самого математика. З появою ЕОМ третього покоління прогрес математики може здійснюватися не тільки згаданим шляхом, але й внаслідок створення і експлуатації дедалі досконаліших систем типу «математик + ЕОМ», об'єднаних у потужні «кібернетичні сіті». Очевидно, що розвиток таких систем у майбутньому радикально піднесе продуктивність праці математика. Ось чому нинішній період індустріалізації математичної праці, на думку фон Неймана, В. М. Глушкова, М. М. Мойсеєва та інших сучасних математиків, знаменує собою початок справжньої історії математики. «Вся історія ЕОМ до створення приладів, що дозволяють реалізувати діалог людина-ЕОМ,— підкреслює М. М. Мойсеєв,— це лише передісторія обчислювальної техніки. Справжня історія ЕОМ і їх використання починається тільки тепер. Я гадаю, що щось подібне можна сказати і про математику»¹⁰.

Перетворення класичної математики в науку, що розвивається на базі індустрії ЕОМ і комп'ютерної технології, перетворює її у знаряддя теоретичної творчості, у важливий фактор реалізації великих проектів наукового, народногосподарського і культурного значення.

⁷ Див. там же, с. 6.

⁸ Там же, с. 2.

⁹ Там же.

¹⁰ *Мойсеєв Н. Н.* Математика ставит експеримент..., с. 9.

Загальнокультурна функція математики виявляється також у тому, що, залучаючи суб'єкта в математичну творчість, вона формує в ньому відповідні творчі можливості. Скажімо, таку кардинальну для сучасного фізика-теоретика здатність, як вміння уявляти, розуміти об'єктивну структуру матеріального світу у вигляді ієрархії різних математичних симетрій або «бачити» гармонію Всесвіту крізь призму метричних, топологічних, алгебраїчних та інших родів структур, або ж важливу для сучасного біолога-теоретика властивість розглядати білкову молекулу крізь призму понять сучасної обчислювальної математики. Полем здійснення усіх цих і багатьох інших творчих потенцій суб'єкта виступає сфера математичного пізнання, що спирається на силу сучасної «ЕОМ-індустрії».

Формуючи і розвиваючи такі творчі здібності, математика, зрозуміло, разом з іншими галузями культури, сприяє розгортанню багатства сутнісних сил людини, удосконаленню її як суб'єкта творчості, як суб'єкта культури. Це, на наш погляд, становить її найважливіше культурно-історичне значення.

* * *

Процесс «компьютеризации» математической деятельности превращает математику в одно из средств развития концептуального фонда теоретического мышления современных обществоведов, естествоиспытателей, техниковедов. Этот процесс пробуждает в человеке ряд новых творческих способностей, способствует развертыванию его скрытых сил, развитию его как субъекта творчества, культуры. В современных условиях «компьютеризованная» математика оказывается важнейшим фактором реализации крупномасштабных проектов научного, народнохозяйственного и общекультурного значения.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

ФІЛОСОФСЬКА ЛІТЕРАТУРА, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ В 1983 РОЦІ

(Закінчення. Початок — на с. 62)

- ПРИЧЕПИЙ Е. Н. Буржуазная социология знания : (Критика методов принципов). — Киев : Наук. думка.—170 с.
- СОЛОМАТИН М. М. Антикоммунизм у націоналістичних шатах. — К.: Політвидав України.— 144 с.
- СТАРЧЕНКО Т. Е. Духовный мир нового человека : (Методол. аспект). — Львов : Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те. — 135 с.
- СТОГНИЙ В. И. Социалистическое соревнование: социально-психологический аспект. — Киев : Политиздат Украины.— 134 с.
- ТАНЧЕР В. В. Світ духовного гноблення. — К.: Політвидав України.— 78 с.
- ТЕРЕЩЕНКО Ю. І. Єдність наукового атеїзму і комуністичної моралі. — К.: Вища школа. Голов. вид-во. — 87 с.
- ФАРТУШНЫЙ А. А. Клерикальный антикоммунизм на службе империализма. — Львов : Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те. — 87 с.
- ФЕДОРЕНКО Е. Г. Профессиональная этика. — Киев : Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те. — 216 с.
- ФОМИЧЕНКО В. В. Критика социальной философии современного католицизма.— Киев : Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те. — 81 с.
- ЧЕРЕДНИЧЕНКО В. П. Анатомия предательства : Укр. буржуаз. национализм—орудие антисов. политики империализма. — 2-е изд., перераб. и доп.—Киев : Политиздат Украины. — 326 с.
- ШУБА А. В. Религия и национальные отношения.— Киев : Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те. — 93 с.

А. М. ПОЧАПСЬКИЙ

ПРОБЛЕМА РІВНОСТІ І СВОБОДИ У ПРОСВІТНИЦЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ НА УКРАЇНІ

(перша половина XIX ст.)

Загальна картина розвитку філософської думки в Росії і на Україні першої половини XIX ст. визначалась розкладом феодально-кріпосницького ладу і зростанням селянських рухів, що зумовлювало формування антифеодальної ідеології. Об'єктивно ця ідеологія відповідала інтересам капіталістичного розвитку країни. Подальша криза феодально-кріпосницької системи привела до загострення ідеологічної боротьби, до поляризації сил самодержавства і демократичних сил.

Філософська культура країни цієї доби характеризувалась складним переплетінням різноманітних течій, починаючи від відкритого ірраціоналізму і містики, до різних варіантів філософії Просвітництва філософсько-соціологічних концепцій, що містили прогресивні ідеї суспільного розвитку.

Вищим досягненням вітчизняної громадсько-політичної і філософської думки, як відомо, були декабризм і революційний демократизм. Проте в цей же час і філософсько-соціологічні ідеї Просвітництва, особливо в перше двадцятиріччя, відіграли певну позитивну роль у теоретичному обґрунтуванні критичного підходу до існуючих порядків у країні.

Саме з огляду на суспільно-політичне значення ідей, що розроблялись представниками вітчизняного Просвітництва, найбільший інтерес становить аналіз їх соціологічної думки. Адже в цій же сфері філософського знання чи не найяскравіше виявляється зв'язок з соціально-класовими позиціями в ідейній боротьбі, що точилась на арені суспільного життя Росії.

Просвітницькі ідеї на Україні поширювались під впливом соціологічних поглядів О. М. Радішева, С. Е. Десницького, М. І. Новикова, О. Н. Поленова, І. Я. Третьякова та ін., а також ідей французьких і німецьких просвітителів XVIII ст.

Серед соціологічних ідей про історичний розвиток, сутність людини та характер її взаємодії з суспільством, про шляхи досягнення ідеалу «загального блага» важливе місце займало питання про рівність і свободу. Навколо нього точилась гостра боротьба між представниками різних філософських течій. На протипау офіційній ідеології ідеалістично-релігійного напрямку, яка захищала самодержавно-кріпосницький лад, обстоючи ідею «божого промислу», «вічність» нерівності, просвітницька ідеологія на основі природного походження людини і суспільства проводила думку про невідповідність самодержавно-кріпос-

ницьких устроїв природній сутності людини.

Про політичну загостреність просвітницьких ідей свідчать, зокрема, різке негативне ставлення до них представників самодержавного ладу. Так, під керівництвом міністра народної освіти Голіцина 1821 року було видано спеціальну постанову, де наголошувалося, що «теорія про природне право, про первісний стан, в якому людина була ще подібна до тварини, повинні бути відкинуті... Помилкові вчення про походження верховної влади не від бога, а від умов між людьмими також підлягають запереченню»¹.

Саме з таких реакційних позицій у 20—30-х роках XIX ст. офіційна ідеологія вела боротьбу проти прогресивної просвітницької теорії природного права та пов'язаного з нею вчення про рівність і свободу.

П. С. Авсєєв, А. І. Дудрович, І. Ф. Грицевич, Й. Г. Михневич та інші представники офіційної ідеології, посилаючись на «божій промисел», обґрунтовували «довічність» і «доцільність» самодержавного правління в Росії, виступали проти будь-якої критики існуючих порядків у країні. Пропагуючи тезу про «божевінне» походження самодержавства, вони твердили, що виступ проти влади є злочин, бо всяка влада на землі «від бога», тому нерівність між людьми також — від бога.

Просвітники ідеалістичного напрямку — І. Є. Шад (1759—1834 рр.), Т. Ф. Степанов (1795—1847 рр.), М. І. Костомаров (1817—1885 рр.) та ін., хоч і не погоджувалися з теорією природного походження людини, однак критично ставилися до самодержавства, особливо до кріпосництва.

Філософія І. Є. Шада, зокрема, мала світоглядно-теїстичну спрямованість. Так, на сторінках своєї книги «Природне право» (за яку, до речі, його було вислано з Росії, а саму книжку спалено) він писав, що поважає божу мудрість, викладену в святому писанні, і визнає помилковою і згубною всьому філософію, «яка не погоджується з істинами святого писання»².

¹ Струдзе А. Наставление для руководства Ученого комитета.—Журн. Министерства народного просвещения, 1821, ч. 1, № 2, с. 198—199.

² Лавровский Н. А. Эпизод из истории Харьковского университета.—Чтения в имп. обществе древностей при Московском университете, 1873, кн. 2, с. 42—43.

Але, незважаючи на бажання автора поєднати філософію з релігією, зокрема ідеї про природне право з богословськими теоріями, його твір було піддано аутодафе як «небезпечний для Росії і виховання молоді».

У циркулярі міністра освіти з приводу названої книги Шада говорилося, що вона є шкідливою для країни, бо її зміст не узгоджується з «нашими закладами» і спрямований як проти відомих осіб і «панівних» думок в Росії, так і проти православної церкви та її догматів. У цьому циркулярі навіть називаються сторінки твору, де наявна «крамзола» (18—21, 31, 167, 175, 183, 283, 300 та ін.). Справді, читаючи ці сторінки, починаємо розуміти, що міністр не даремно говорив: «Дуже сумнівно, щоб можна було допустити цю філософію в Росії, тим паче навчання по ній російського юнацтва»³.

І. Є. Шада вважав, що людина як «боже» творіння володіє природним правом, яке є незмінним і вічним»⁴. Під природним правом він розумів право людини на «життя і смерть», право вільно думати, бажати і діяти, право відчувати красу і витонченість, право бути в пошані, захити доброї думки інших про себе і оберігати її, право вступати в громадянське суспільство, право космополітичне і релігійне⁵. На основі такого широкого розуміння природного права Шада розробляв питання про співвідношення свободи її необхідності в суспільстві. Людина, на його думку, наділена розумом, вступаючи в громадянське суспільство, повинна думати не тільки про власне благо, а й робити все, щоб таким благом володіли інші. Хто цього не розуміє чи не бажає ним керуватися, зазначає він, той не має права жити в суспільстві. «Кожне громадянське суспільство, правильно влаштоване, не тільки не може обмежувати прагнення до мудрості, але й зобов'язане полегшувати його всемірно і надавати для цього всі засоби»⁶.

Людина, в розумінні Шада, володіє всім необхідним для досягнення своєї мети — свободи: вона наділена розумом, духовними і тілесними силами, наполегливістю у дослідженні істини, здатністю проникати в таємниці природи, доводити «святі істини», вірою в абсолютну цінність доброчесності і найвище призначення людини. Усе життя людини в суспільстві має будуватися на основі особистої свободи. Він наголошував, що «людина не може бути рабом»⁷.

Свобода і необхідність виступають у Шада як дві сторони одного й того ж явища. Право—це абсолютна свобода, обов'язок—абсолютна необхідність. Людина сама себе має робити рабом необхідності, тобто сама для себе встановлює її, і при

цьому не позбавляється права свободи, тобто права чинити інакше, коли це буде потрібно⁸.

Таке тлумачення співвідношення свободи її необхідності було на той час прогресивним, об'єктивно спрямованим проти сваволі пануючих класів. Шада засуджував відносини у суспільстві, коли людина може мати права без обов'язків, а інші, підлеглі їй, мають тільки обов'язки без прав. Таке становище, зазначив він, суперечить не тільки природі людини, а й природі суспільства і може викликати безперервну війну між членами «роду людського». «Людина повинна ставитися до іншої людини з любов'ю, поважати її як витвір бога і йому подібну»⁹.

Вищою формою насильства над людиною Шада вважав рабство: «Рабство в буквальному значенні слова, за яким людина розглядається як річ, суперечить природному праву. Хоч з стародавнього часу були і тепер є ще пани, які вважають своїм правом віднімати у рабів своїх не лише майно, а й життя, і не тільки у них, а й у їхніх дітей і всього потомства, не визнаючи за рабами ніяких людських прав, однак такі переконання суперечать суспільному життю»¹⁰. Шада не тільки критикує рабство, а й виступає проти сваволі царів. «Якщо цар видає накази про щось необгрунтовано, без усякої уваги до громадянської користі, то такі закони знищуються в короткий час через власну слабкість. Виданий царем закон, який суперечить природі і духові народу, довгий час не може зберігатися»¹¹.

Виступаючи проти рабства, критикуючи сваволу царів, Шада вважав, що таке «протиприродне» становище можна ліквідувати пропагандою правильних ідей та самовдосконаленням людини, бо саме природа людини, твердив він, і визначає закони суспільства. «Кожний громадянин повинен діяти не так, щоб оголосити війну законам, які він вважає несправедливими, та знищити їх. Хай краще він виправляє себе і вдосконалюється, і тоді несправедливі і недосконалі зникнуть само по собі... в основному натура людей визначає закони»¹².

Прагнення обгрунтувати зміни в суспільстві, знищення його негативних рис лише «самовдосконаленням» кожної людини, виходило з релігійного світогляду харківського філософа, що випливало з християнського вчення «непротивлення злу».

Шада визнає право людини на «насильство» тільки в крайньому разі, коли закони повністю суперечать природному праву і обов'язкові. «Тільки тоді виступає обов'язкова свобода, коли постанови прямо протилежні безумовному праву і безумовному

³ Там же, с. 43.

⁴ Там же, с. 41.

⁵ *Schad I. Institutes furis naturae*. Charkovic, 1814, s. 146.

⁶ *Лавровский Н. А.* Эпизод из истории Харьковского университета, с. 47.

⁷ *Schad I. Institutes furis naturae*, s. 8.

⁸ *Ibid.*, p. 14.

⁹ *Багалей И. Д.* Удаление профессора И. Е. Шада — Харьков, 1899, с. 10.

¹⁰ *Лавровский Н. А.* Эпизод из истории Харьковского университета, с. 53.

¹¹ *Schad I. Institutes furis naturae*, s. 175.

¹² *Ibid.*, p. 146.

обов'язкові: в такому випадку гідність людини вимагає жертвувати життям, ніж підкорятися таким законам»¹³.

Спливаючись на питання про свободу думки, Шад вимагає, щоб людині не нав'язували чужі їй переконання, а щоб вона сама могла впевнитися в їх істинності, бо істина не може передаватися як річ і сприйматися з наказу, а сприймається тільки як наслідок вільного дослідження та переконання»¹⁴. Але свобода думки, за Шадом, має бути диференційована: для університетів — повна свобода, а для решти народу — обмежена. Саме тому він виступає за викладання всіх наукових дисциплін в університетах латинською мовою, незрозумілою для мас. Шад також виступав за свободу совісті і віротерпимість. «Государ, — писав він, — повинен дозволити своїм підданим дотримуватися того віросповідання та обрядів, в істині, перевагах і користі яких кожен із них найбільше переконаний»¹⁵.

Ідею свободи він переносив і на родинні стосунки. Сім'я повинна створюватися не з примусу, а лише з любові. «Єднання не може творити ніяка влада та сила, крім взаємної любові, насолода якої для обох приємною необхідністю»¹⁶. Шлюб — це союз чоловіка і жінки, в основі якого повинна лежати любов. Якщо ж цього немає, а одружуються з якогось інших причин, що є протиним для обох осіб, то саме ці причини в майбутньому стануть основою розлучення. Причиною розлучень, говорив Шад, можуть бути припинення згоди на співжиття і фізична нездатність¹⁷. Ці думки Шада про любов і його розуміння свободи і необхідності і були кваліфіковані царським міністром як «крамольні».

Незадоволення офіційних кіл Росії викликала й інша праця Шада, яку він видав в 1825 р., — «Про видатних римлян» (латинською мовою), де є випадки проти християнської церкви, зокрема проти духовенства. Якщо християнське духовенство зображувало стародавній світ як світ дикунів, то Шад твердив, що якби «сучасний християнський світ мав хоч трохи добротності первісного суспільства, було б дуже добре жити»¹⁸.

Певний інтерес становлять соціологічні погляди ідеаліста В. Н. Каразіна (1773—1842 рр.). Йдеться про те, що у його світогляді відбилась ідеологія молодого буржуазізму на початковому етапі розвитку капіталізму в Росії. З одного боку, ця буржуазія підтримувала самодержавство, а з другою — намагалася його обмежити і з допомогою реформ ліквідувати його вади, що заважали розвитку капіталістичних відносин. Наприкінці життя В. Н. Каразіна остаточно перейшов на бік монархії. Відміну кріпацтва він вважав неприпустимою. Реак-

ційність його політичних поглядів яскраво виявилась у дописах, які він писав на декабристів і Пушкіна.

У В. Н. Каразіна погляди на проблему рівності і свободи зазнали значної еволюції. Якщо в кінці XVIII ст., під впливом ідей французької революції він виступав за «волю необмежену», то після встановлення монархії Наполеона у Франції, у зв'язку з політикою Олександра I, став на протилежні позиції. Він твердив, що рівність між людьми — це марні надії, а революція — даремне пролиття крові. З цих позицій Каразін піддавав критиці вчення французьких філософів, особливо Маблі, про «природну рівність людей та про державу як договір народу з государем». На думку Каразіна, рівності як у природі, так і в суспільстві бути не може, а нерівність — вічний, незмінний стан всього сущого¹⁹.

В. Н. Каразін переносив закони природного розвитку на суспільство і на цій основі обгрунтував вічність нерівності і монархічного правління в суспільстві. Разом з тим він вважав, що найкращою формою правління є не абсолютна монархія, а конституційна. Хоча влада на землі і від бога, говорив він, та, щоб управляти, кожного государя «повинна завжди спрямовувати державна дума»²⁰, що має складатися з кращих людей — дворян, які є «жилами» та «нервами» держави.

Критикуючи вчення французьких просвітителів про рівність усіх людей, В. Н. Каразін, проте, погоджується з ними, що рабство не відповідає природі людини, що саме воно є причиною всякого зла і особливо «заважає народонаселенню та знищує працьовитість і промисловість»²¹. Каразін визнає, що і в Росії існує рабство, і ставить вимогу, щоб його «знищити»²², як для блага окремої особи, так і для блага всіх.

Погляди Каразіна на звільнення селян від кріпацтва спочатку розвивались у прогресивному напрямі. Якщо в перші роки XIX ст. він виступав лише за обмеження прав дворянства, за встановлення твердих законів про відносини між дворянами і селянами, то згодом уже вимагав звільнення селян без землі, а ще пізніше — з землею. 1810 року в «Лісті до губернатора» він пише: «Звільнення селян треба переселити на вільні землі державні чи наділити землею для задоволення своїх без-

¹⁹ Каразін В. Н. Защищение противу иностранцев существующей ныне в России подчиненности поселян помещикам. — Сочинения, бумаги и письма В. Н. Каразина, собранные и отредактированные Д. И. Багалеем. — Харьков, 1910, с. 307—308.

²⁰ Каразін В. Н. Объяснительная записка гр. В. Н. Кочубею. — Там же, с. 143.

²¹ Каразін В. Н. Защищение противу иностранцев существующей ныне в России подчиненности поселян помещикам. — Там же, с. 305.

²² Там же, с. 307.

¹³ *Ibid.*, p. 175.

¹⁴ *Ibid.*, p. 146.

¹⁵ *Ibid.*, p. 163.

¹⁶ *Ibid.*, p. 410.

¹⁷ *Ibid.*, p. 417.

¹⁸ Лааровский Н. А. Эпизод из истории Харьковского университета, с. 41.

посередніх потреб (8 десятих землі і десятих трав)²³.

Слід зазначити, що В. Н. Каразін ставив питання не про державне звільнення селян від кріпосництва, а про те, щоб це було зроблено самими дворянами, за їх добровільною згодою.

Важливим моментом у діяльності Каразіна була його вимога всестанової освіти в країні. Так, ще в проєкті статуту для Харківського університету він завбачав, що приймати студентів треба не за станом походженням, а тільки за здібностями. «У цьому закладі не буде ніякого поділу. Кожний студент буде рівним іншому, хоч хто був би його батько. Одні таланти, старанність даватимуть переваги»²⁴.

У ці роки Каразін ставить питання про надання можливості здобувати освіту жінкам. Їх вплив на життя суспільства, писав він, «починається разом з фізичним буттям, разом із зародженням людини в чреві матері»²⁵. Саме ці просвітницькі ідеї, висунуті Каразином, мали певне значення для того часу.

Наприкінці першої половини XIX ст. з вимогами введення у країні всезагальної освіти виступили професори Київського та Харківського університетів І. В. Вернадський, Т. Ф. Степанов, історик, предводитель глухівського дворянства М. О. Маркевич (1790—1865) та ін. «Освіта, — говорив Степанов, — повинна розлитися по всіх станах у всіх народів. Не можна без почуття жалю бачити, як багато ще народів перебувають у глибокій темряві... Освіта не повинна бути винятковим надбанням тільки деяких станів»²⁶.

На таких позиціях стояли й інші просвітники: П. Гулак-Артемовський, Е. Гребінка та ін. Вони також критично ставилися до кріпацтва, але були далекі від рішучих дій проти соціального зла в Росії, покладаючи на освіту та на реформи «зверху».

Певний інтерес становить розуміння проблем рівності і свободи такими представниками просвітницької ідеології, як Л. Г. Якоб (1758—1827 рр.) — професор Харківського університету, І. Воронов — харківський публіцист, М. Г. Білоусов — професор Ніжинського ліцею, які стояли на матеріалістичних позиціях в розумінні природи. Зокрема, Л. Г. Якоб у праці «Начерк моральної філософії», розвиваючи положення кантівського «практичного розуму», твердить, що воля кожної людини має підкорятися розуму. Виходячи з сутності людини як природної істоти, що

в своєму житті повинна керуватися тільки законами розуму, Якоб вважає всіх людей рівними. А якщо люди рівні за своїм генезисом, то вони повинні бути рівноправними й у суспільстві. Ось чому він вимагає «вважати всіх людей рівними... з кожним чинити як із колючою метою, а не як із зняряддям»²⁷.

У кантівському дусі розглядає Якоб питання рівності й свободи всіх людей і в праці «Природне і народне право». На його думку, рівність всіх людей ґрунтується на тому, що людина «є та істота, яка має свою мету в самій собі, і вже завдяки цьому не може бути подібною до простої речі, щоб правити іншим за зняряддям; що вона володіє свободою, тобто незалежна від інших; що її право має таку ж силу, як і всіх інших, і саме тому всі люди... рівні»²⁸.

Людині як природній істоті, пише Л. Якоб, властиві як суттєві, так і несуттєві риси. До перших він залічує передусім право бути рівним з іншими людьми і вільним. Ці права він вважає вродженими, бо «людина ними володіє вже внаслідок своєї людської природи, і саме тому вони називаються правами людини»²⁹. Ці істотні якості ніхто не має прав ні відняти в людини, ні знищити, бо з їх «знищенням губиться все поняття істоти розумної і разом з тим самого права»³⁰.

До неістотних ознак, які можна відібрати в людини чи взагалі знищити, Якоб залічує такі: право власності на зовнішні речі; право на інших людей. Ці права можуть бути знищені тому, що ніхто від природи не має права на інших людей і на власність³¹.

Особливо різко виступає він проти тверджень про довічність приватної власності, яка, на його думку, суперечить самій суті людини. «Усі зовнішні речі в світі з самого початку нічийі і право власності повинно бути надбано, бо жодна зовнішня річ не пов'язана вже з самою природою, з волею тієї чи іншої людини»³².

Тут же Л. Якоб висуває думку, хоч і в дуже обережній формі, що власність не може бути успадкованою, а має після смерті її власника «дівставитися за правом першого зайняття, хоча в особливих постановках громадянського суспільства може бути багато причин внести право спадкоємності»³³.

Нам зрозуміло, чому Якоб, не визнаючи права на спадковість власності, все ж допускає існування законів, згідно з якими це право вводиться. Адже за умов царської Росії неможливо було відкрито говорити про це навіть теоретично. Бо поло-

²³ Каразін В. Н. Практическое защищение против иностранцев существующей ныне в России подчиненности поселян их помещикам.—Сочинения, бумаги и письма..., с. 66—67.

²⁴ Слюсарський В. Г. В. Н. Каразін.—Харків, 1952, с. 15.

²⁵ Каразін В. Н. О воспитании женского пола в низших сословиях.—Сочинения, бумаги, письма..., с. 597.

²⁶ Степанов Т. Ф. О сущности, важности и назначении политических законов.—Харьков, 1841, с. 52.

²⁷ Якоб Л. Г. Курс философии для гимназий Российской империи. Ч. IV. Начертание нравственной философии.—СПб, 1814, с. 123.

²⁸ Якоб Л. Г. Курс философии. Ч. VII. Естественное и народное право.—СПб, 1817, с. 15.

²⁹ Там же, с. 19.

³⁰ Там же.

³¹ Там же, с. 30.

³² Там же, с. 33—34.

³³ Там же, с. 69.

ження, що заперечує спадкоємство, можна було б спрямувати не тільки проти успадкованої власності людини, а й проти спадкоємності царської влади. Саме тому Якоб був змушений зробити таке застереження.

Позитивним у концепції Якоба було твердження про права людини, які отримані від самої природи. До таких прав він зазначив: 1) право людини жити і розпоряджатися своїм тілом за власним бажанням; 2) право застосовувати свої духовні сили для пізнання, на бажання та почування зі своєї волі, тільки б вони не порушували права інших; 3) право вільно думати, визнавати, що істинно, що помилково і передавати це іншим, у що віриш сам; 4) право вдосконалювати самого себе такою мірою, щоб не порушувати права інших³⁴. Для досягнення цих прав людина може вживати всіх заходів, тільки щоб при цьому знову-таки не порушувались права інших людей.

І тут, як бачимо, Якоб відповідно до основних положень кантівської філософії, виводить всі права людини із її природної сутності і вважає, що разом з «природним розумом» вони є основою для державно-правових органів суспільства.

Дуже важливою для того часу була вимога Якоба про надання всім без винятку права на свободу думок і на їх вільне висловлювання. Такі погляди, як відомо, жорстоко переслідувались царським режимом.

Рівноправність людей від природи визнавали І. Воронов, М. Білоусов та ін. «Люди,—писав І. Воронов,—створені абсолютно рівними, зовсім вільними, отже, без прав один на одного. Ні могутність царя, ні влада вельмож, ні право підданого не мали своєї сили між першими мешканцями землі»³⁵. Первісні люди, вважає І. Воронов, мали стосунки тільки між собою і існуючими речами.

М. Білоусов, відповідаючи протоієрею Вольницькому, говорив: «Людина має право на свою особу, тобто вона має право бути такою, як природа створила її тіло і душу. І тому гідність розумної природи в чуттєвому світі становить непорушність особи»³⁶.

Свобода людини, на думку представників матеріалістичної філософії з дійсним зароблянням, полягає в тому, що людина, керуючись законами розуму, сама ставить собі мету і досягає її. Водночас, в їхньому розумінні, свобода не має абсолютного характеру. Людина може бути тільки такою вільною, коли вона обмежує свою свободу в інтересах інших людей, тобто поважає права інших. Саме таке розумне обмеження свободи вони називали правом. Кожна людина, говорив Л. Якоб, «повинна поважати права інших... Поважання прав чужих має бути загальною метою всіх розумних іс-

тот»³⁷. Зрозуміла спрямованість цих положень проти кріпацтва як однієї з форм «порушення свободи й рівності людини». Л. Якоб гостро засуджує кріпосницькі порядки, називаючи їх «проти-природними». «Поки існують і підтримуються законом такі проти-природні відносини (рабство і кріпацтво.— А. П.), у державі завжди будуть готові елементи для заворушень і повстань. Між робітниками і панством буде завжди озлоблення і ворожнеча»³⁸.

Л. Якоб, як виразник інтересів буржуазії, що вже народилася в Росії, розумів, що кріпацтво і самодержавні порядки—це гальмо в розвитку країни. «Поки існує кріпосне право, промисловість не може розвиватися»³⁹.

Л. Якоб не йшов далі дарування селянам особистої волі, тобто він виступав за безземельне звільнення селян. «Вільний у вільній країні,—говорив він,—порівняно з кріпаком — король»⁴⁰. Щоб заохотити кріпачиків до звільнення селян, Л. Якоб рекомендує на державних землях показати, що праця вільного робітника завжди дає більший прибуток, ніж кріпака.

Критикуючи феодально-монархічний лад, він виступав за народоправство, за підпорядкування політичних форм волі народу, вважаючи, що питання, хто повинен керувати країною, «має вирішувати сам народ»⁴¹. Держава, на думку Якоба, повинна мати досконале всенародне законодавство і державні постанови, яким підкорятимуться всі громадяни даної країни. Він по суті виступав за конституційну монархію. Держава повинна не знищувати, а «захистити: 1) право на думки, почування, погляди; 2) право виявляти свої думки; 3) право створювати різні товариства для досягнення тієї чи іншої мети, отже визнавати всяку віру, яка не загрожує державі»⁴².

Хоча Якоб, як і інші представники дійсного напрямку, у своїх соціально-політичних поглядах виступав в душі просвітницьких традицій і теоретичній сфері він визнає право і на насильство. «Якщо інші намагаються своїми вчинками знизити наші дозволені або заборонені цілі, то не забороняється, а в багатьох випадках вважається обов'язком цьому протиставити силу»⁴³.

Ще чіткіше він проводить думку про пропорційність «насильства» у праці «Природне і народне право» стосовно окремої особи і держави загалом. «Будь-яке право містить у собі разом і насильство проти тих, хто своїми несправедливими діями кривдить нас. І так, якщо ми на кривду відповімо насильством, то ця дія буде правовладна... Якщо розум хоче волі для всіх, то він повинен і

³⁷ Якоб Л. Г. Курс философии. Ч. IV. Нравственная философия, с. 45.

³⁸ Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета. Т. I. (1802—1815 гг.).— Харьков, 1893—1896, с. 664.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же, с. 663.

⁴¹ Якоб Л. Г. Курс философии. Ч. VII. Естественное и народное право, с. 116.

⁴² Там же, с. 115.

⁴³ Там же, с. 102.

³⁴ Якоб Л. Г. Курс философии. Ч. VII. Естественное и народное право.—СПб, 1817, с. 22.

³⁵ Воронов И. О необходимости законов в каждом политическом обществе.—Украинский вест., 1818, октяб., с. 7.

³⁶ Лавровский Н. А. Гимназия высших наук князя Безбородько в Нежине (1820—1832 гг.).— Киев, 1879, с. 98.

знаряддям підтримувати її, і якщо не можна обійтися без насильства, то таке насильство повинно стати його законом»⁴⁴.

З цього випливає, що Якоб визнавав право кожної людини і народу в цілому на активну протидію у випадку порушення їхньої волі та рівноправності. Однак це була лише теоретична думка, а на практиці Якоб, як і інші представники просвітництва, покладав основу надію на реформи й освіту.

М. Білоусов, на відміну від Воронова і Якоба, намагався пов'язати проблему рівності з об'єктивною закономірністю. Він вважав, що люди, будучи творінням природи, повинні підкорятися її законам. «Немає абсолютного закону, що забороняє би людині бути такою, якою створила її природа, навпаки, закони позитивні оберігають найпаче природні права людини на її тіло і душу... Хто ж порушує ці закони, той підлягає насильству з боку інших членів суспільства»⁴⁵.

Таке трактування проблеми рівності викликало велике незадоволення з боку реакційних викладачів Ніжинського ліцею, особливо протоієрея Волинського, який після розгляду лекцій Білоусова заявив, що вони в багатьох місцях спрямовані на заперечення «божого закону і влади».

За словами учнів ліцею, яких допитували під час розслідування «справи про вільнодумство», Білоусов не тільки пропагував вільнодумство в лекціях, але й обґрунтував право на насильство проти царя, яке не відповідає «нормам природного права». Білоусову приписували такі слова: «Якщо предсталим народу — государ підлий, то його треба скинути й убити»⁴⁶.

З поміркованих демократично-ліберальних позицій, в дусі християнського вчення намагались теоретично обґрунтувати необхідність розв'язання соціально-політичних проблем країни М. І. Костомаров, П. О. Куліш, В. М. Білозерський та ін. У своїх літературних творах цього часу, в програмних документах Кирило-Мефодієвського товариства, зокрема в «Книгах битія українського народу», вони виступали проти самодержавного устрою, пропагували демократично-федеративний устрій слов'янських народів. Хоч Костомаров і не заперечував релігійного вчення, підтримував ідею, що вся влада на землі від бога, але в «Книгах битія українського народу» він критикував твердження про те, що всі царі, королі є «божими помазанниками» на землі. Нема іншого царя, писав він, «лише один цар — небесний розрадиш»⁴⁷. Самодержавне

правління неправомірне, тому що воно суперечить добрим намірам як усього народу, так і окремих людей. Яким би розумним і добрим не був той чи інший претендент на царський престол, коли ж він стане їм «самодержавно управляти, то зду-ріє»⁴⁸.

М. Костомаров і його прихильники критикували твердження офіційної ідеології, яка обґрунтовувала «ввічність» нерівності, тому що вона нібито визначена богом. Насправді, пише Костомаров, поділ людей на багатих і бідних відбувався по волі царів і поміщиків, які «спотворили вчення Христа»⁴⁹. Але, визнаючи поділ суспільства на класи, ідеологи ліберально-буржуазного напрямку відкидали необхідність класової боротьби і пропагували ідеї класового змирення на основі «християнського братолюбства».

Як бачимо, концепція свободи і рівності займала важливе місце в просвітницькій ідеології першої половини XIX ст. У більшості просвітників вона лежала в основі теоретичного обґрунтування так званого загального блага. Свобода окремої людини і «блага» всього суспільства повинні співвідноситися так, щоб, з одного боку, особиста свобода не порушувала мети всіх членів суспільства, а з другого, — щоб обмеження свободи окремих членів суспільства відбувалося в рамках необхідності і щоб це обмеження стосувалося всіх, незалежно від їх місця в суспільстві. На цій основі здійснювалась і критика існуючих порядків в Росії. Деякі просвітники критикували кріпосництво і самодержавство в релігійній формі. І хоча ця критика мала абстрактний характер, але вона також відіграла певну роль в ті часи, бо була спрямована проти феодальних відносин, закликала до створення демократичних форм державного правління тогочасної Росії.

* * *

В статтю аналізується розуміння проблеми рівності і свободи в просвітницькій філософії на Україні в першій половині XIX в. Показано, що хоча дана проблема розглядалась в двох формах — релігійно-філософській (І. Шад, В. Карзін, Т. Степанов, Н. Костомаров і др.) і «натуралістическою» (Л. Якоб, І. Воронов, Н. Білоусов і др.), її теоретична постановка і рішення сыграли положителъную роль в подготовке отмены крепостной системы, критике самодержавия, в создании предпосылок научного осмысления этой важной идейно-теоретической и социально-политической проблемы.

⁴⁴ Там же, с. 5, 10.

⁴⁵ Лавровский Н. А. Гимназия высших наук князя Безбородько в Нежине, с. 99.

⁴⁶ Савва В. Н. К истории о вольнодумстве в гимназии высших наук князя Безбородько. — Харьков, 1908, с. 14.

⁴⁷ Костомаров Н. П. Книги бития украинского народа. — Львів—Київ, Нові шляхи, 1921, с. 13.

⁴⁸ Там же, с. 8—9.

⁴⁹ Там же, с. 8.

З досвіду роботи кафедр філософії і наукового комунізму вузів республіки

Я. П. ПАРУСИМОВ

ПРОБЛЕМНЕ ЧИТАННЯ ЛЕКЦІЙ З НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ

Розвинуте соціалістичне суспільство ставить зростаючі вимоги до рівня підготовки кадрів. Вдосконалюються критерії оцінки якостей випускників вищої школи. Першорядне значення нині надається не просто сумі набутих ними знань, а ступеню готовності до успішного розв'язання дедалі складніших практичних завдань — ідеологічних, організаційних, виховних, медичних, інженерних та ін. Праця будь-якого спеціаліста все більше відзначається аналітичним, пошуковим характером, поєднуючи в собі науку з практикою, з мистецтвом виховання людей. Щоб підготувати такого спеціаліста, потрібні відповідні програми і методи навчання.

Мета вищої освіти не може обмежуватися тим, щоб дати людині нехай і максимум відомостей з тієї чи тієї галузі знань, головне — озброїти її методологією наукового пошуку, аналізу життєвих процесів і явищ, навиками самоосвіти. Спеціаліст будь-якого профілю має вільно орієнтуватися у швидко зростаючому потоці інформації, не спинятися у професійному зростанні, володіти загостреним почуттям нового. «Партія, — зазначав на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК нашої партії Ю. В. Андропов, — добивається того, щоб людина виховувалась у нас не просто як носій певної суми знань, але насамперед — як громадянин соціалістичного суспільства, активний будівник комунізму, з притаманними йому ідейними установками, мораллю та інтересами, високою культурою праці й поведінки»¹. Велика роль у цій справі належить суспільним наукам, які повинні неухильно керуватись революційною теорією, вміло застосовувати випробовану марксистсько-ленінську методологію наукового пошуку. З цього випливає й велика відповідальність викладачів суспільних наук, потреба в якісному піднесенні підготовки суспільствознавчих кадрів, викладання суспільних дисциплін. Необхідно «постійно дбати, щоб у кожному вузівському колективі панувала атмосфера творчого пошуку, взаємної поваги і вимогливості, нетерпимості до будь-яких порушень законності й моралі»². На це спрямовують і рішення XXVI з'їзду КПРС, постанова ЦК КПРС «Про дальше

вдосконалення системи підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук вищих учбових закладів». У постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» особлива увага приділена такій важливій стороні цієї справи, як проблемне читання лекцій у вузах.

Матеріали XXVI з'їзду КПРС, червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС дали новий імпульс роботі над дальшим поліпшенням ефективності і якості викладання суспільних наук, удосконаленням методики їх викладання. «Повніше треба використовувати науковий потенціал вузів»³ — ця настанова з'їзду спонукає активізувати дослідницькі зусилля, зокрема й такі, що мають забезпечувати високий рівень, комплексний і творчий характер викладання та навчання. У діяльності кафедри філософії і наукового комунізму Полтавського медичного стоматологічного інституту це дістає вияв у дедалі ширшому використанні проблемного методу у викладанні наукового комунізму і насамперед у впровадженні таких форм навчання, як проблемні лекції, семінари, самостійна робота, індивідуальні співбесіди, написання рефератів і рецензій на них та ін.⁴

Проблемні лекції — один з основних резервів інтенсифікації марксистсько-ленінської освіти, засіб посилення пізнавальної активності студентів, що дозволяє якісно і ефективно виробляти у них самостійність думки, прищеплювати їм навички діалектичного мислення, вміння застосовувати основні положення суспільних наук до аналізу діалектики соціальних процесів, виховувати прагнення і здатність здобувати нові знання, ставити їх на службу радянській людині.

В основі проблемного читання лекцій — насамперед проблема наукова і, крім того, навчально-пізнавальна, тобто така, що виникає в процесі навчання. Вона порушується викладачем перед студентами, які освоюють певний предмет⁵.

На наш погляд, проблемні питання можуть бути доволі складні, але поспільні для студентів, містити справжні суперечності, виключати схематичні, бездоказові відповіді, «вгадування» рішень, виявляти

¹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 року. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв., 1983 р. К., 1983, с. 17.

² Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Доп. на Пленумі ЦК КПРС, 14 черв. 1983 р. — Там же, с. 54.

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 72.

⁴ Див., напр.: Смольняков А. И. Рецензія на реферат. (Из опыта Полтавского медицинского стоматологического института). — Вест. высшей школы, 1979, № 4, с. 63—64.

⁵ Див.: Филос. науки, 1979, № 6, с. 126.

недостатність самих лише старих знань, стимулювати пізнавальну діяльність тих, хто навчається. Усвідомлення ними важливості, новизни, складності, суперечливості проблемної ситуації, неможливості розв'язати її старими методами породжує інтерес до порушеного питання, прагнення з'ясувати його.

Як показує досвід, проблеми можуть бути поставлені у формі запитання — запрошення поміркувати над ними, задачі або логічного завдання⁶. Вони також можуть виникнути як результат бесід із слухачами після самостійного осмислення ними певних питань. Проблемні лекції орієнтують студентів не тільки на засвоєння вузлових ідей марксистсько-ленінської теорії, а й на оволодіння прийомами і методами творчого їх використання. Увесь процес проблемного читання лекцій — це рух від одних проблем (розв'язуваних аудиторією разом з викладачами) до інших, від незнання до знання.

Гадаємо, праві ті викладачі, які вважають, що проблемні ситуації виникають не в кожному фрагменті лекції, тому зазначений метод треба застосовувати в поєднанні з пояснювально-ілюстративним. Згадані ж ситуації, як свідчить досвід, найчастіше маємо за таких обставин, коли: 1) здійснюється перехід від пояснення теоретичних положень до з'ясування їхньої методологічної ролі; 2) зіставляються різні точки зору з даного питання; 3) співвідносяться корінні теоретичні положення курсу з фактами життя, профілем вузу. Проблема ситуація може бути задана також якимсь цікавим фактом або подією, а часом і прямою постановкою перед студентами гострої проблеми.

На наш погляд, доцільно використати такі прийоми в тих фрагментах лекцій, де розкривається генезис знання. В даному разі можна показати виникнення проблеми, її «зародок» («ембріологію знання», за О. І. Герценом), різні підходи до її розв'язання. За такої методички читання лекцій студенти стають співчасниками наукового пошуку, немовби повторюючи в стилі хвилини багатоговіковий шлях розвитку знання, відтворюючи історію і логіку наукового відкриття. Розкриваючи процес пізнання істини, Ф. Енгельс писав: «...Не голі висновки, а, навпаки, *вивчення* — ось що нам найбільш потрібне: висновки — ніщо без того розвитку, який до них привів... і висновки більше ніж некорисні, коли вони перетворюються в щось самодостатнє, коли вони не стають знов послідами для дальшого розвитку»⁷. До такого

ідеалу має наближуватись, звичайно, грамічно «спресований» шлях студентів до «старих» істин, щоб вони стали справжньою «власністю» їхнього світогляду і перетворилися на сходишки дальшого творчого пізнання і перетворення дійсності.

З цією метою в лекції «Утопічний соціалізм», розглянувши сутність критичного утопічного соціалізму і його основні етапи, лектор формулює таке питання: «Чи можна вважати вчення соціалістів-утопістів наукою?» У його розкритті доцільно виходити з двох методологічно важливих посилок Ф. Енгельса і В. І. Леніна.

Перше: «Незрілому станові капіталістичного виробництва, незрілим класовим відношенням відповідали і незрілі теорії»⁸.

Друге: «...Первісний соціалізм був *утопічним* соціалізмом. Він критикував капіталістичне суспільство, осуджував, проклинав його, мріяв про знищення його, фантазував про кращий лад, переконував багатих у неморальності експлуатації».

Але утопічний соціалізм не міг вказати справжнього виходу. Він не вмів ні роз'яснити суть найманого рабства при капіталізмі, ні відкрити закони його розвитку, ні знайти ту *супільну силу*, яка здатна стати творцем нового суспільства»⁹.

Включивши таким чином аудиторію в активний мислительний процес, викладач підготував її до постановки наступної, масштабнішої проблеми: «Які шляхи перетворення соціалізму з утопії в науку?» Це допомагає усвідомленню сутності і змісту революційного перевороту, здійсненого К. Марксом і Ф. Енгельсом у поглядах на розвиток суспільства.

Педагогічною наукою і практикою доведено залежність сприйняття лекції від характеру, обсягу, кількості так званих проблемних одиниць, їх логічного зв'язку. Провідні лектори інституту вважають, що тема двочасової лекції має обов'язково містити 5—6 смислових частин. Досвід кафедри свідчить, що питання лекції можна поділити на 2—3 підпитання (вузли, проблеми), кожне з яких розраховане на 12—15 хвилин, і в свою чергу містить кілька відносно цілісних фрагментів, пов'язаних внутрішньою логікою, методичними переходами, дидактичними паузами, потрібними для осмислення матеріалу, короткого переривання і підготовки аудиторії до сприйняття нової проблеми.

Дидактична проблема має відповідати таким вимогам: цікавити студентську аудиторію, бути принципово розв'язною, становити основу нового навчального матеріалу, що спирається на попередні знання слухачів. А все це неможливо без збагачення, актуалізації змісту кожної лекції, перевірки ступеня засвоєння студентами пройдених тем курсу на семінарах. Отже, зрозуміла важливість методичної майстерності викладача, елементів імпровізації в ході проблемного викладу лекції.

⁸ Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки. — Там же, т. 19, с. 189.

⁹ Ленін В. І. Три джерела і три складові частини марксизму. — Повне зібр. творів, т. 23, с. 45.

⁶ Див.: Горбенко В. І., Парусимов Я. П., Фоменко А. П. Логические задачи по научному коммунизму. — Полтава, 1981. Автори вважають, що задачі і вправи можуть бути успішно застосовані і на лекції. В цьому разі викладач під час висвітлення матеріалу ставить студентам запитання (або задачу), на яке вони мають дати відповідь (рішення). Тим самим створюється проблемна ситуація.

⁷ Енгельс Ф. Становище Англії. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 547.

Гарна лекція завжди вклядає проблему, передбачає новизну постановки питань, спробу розв'язання суперечностей дійсності, відображення у теорії, критику буржуазних соціологічних концепцій. Чимале методологічне значення для створення проблемної ситуації на лекції має визначення суперечності в розвитку знання і формування на цій основі проблеми. У програмі наукового комунізму є тема «Створення матеріально-технічної бази комунізму і науково-технічна революція». Готуючи і читаючи цю лекцію, викладач з метою створення проблемної ситуації повинен висвітлювати суперечність у поглядах буржуазних учених, які інтерпретують науку і техніку відрубно від соціальних процесів, ігноруючи соціально-класові інтереси їх використання, протиріччя між капіталізмом і соціалізмом. Сформувавши проблему на основі цієї суперечності, викладач «виводить» студентів на різні проблемні ситуації, з тим щоб спрямувати їхнє мислення на поступове і строге логічне розкриття кожного проблемного питання лекції і створити у свідомості слухачів послідовний ланцюжок узагальнень, що зумовлюють остаточний висновок.

У названій лекції треба врівноважити і такий важливий момент, як відображення у проблемній ситуації профілю вузу. Це насамперед стосується основних напрямів науково-технічної революції в медицині, розробки нової медичної техніки, використання лазерів, прогресу в біотехнології і створення на її основі біологічно активних препаратів. Тут варто надати студентам можливість відчутти і осмислити зв'язок між відомим для них і невідомим, захопити до самостійної відповіді на питання, поставлені навчальною програмою.

Лекція з наукового комунізму має бути дохідливою, живою. Її успіх визначається, крім того, правильним добром навчально-познавальних задач, ретельною розробкою навчальних проблем, а головне — вмілим аналізом і розв'язанням їх за активною участю самих студентів. Викладачам часом буває важко не так створити проблему ситуацію в студентській аудиторії, як довести її до розв'язку. Очевидно, вирішальна роль тут належить ерудиції лектора, глибокому знанню матеріалу. Отже, і розв'язання навчальної проблеми досягатиметься виробленням, засвоєнням нових знань у результаті подолання певних інтелектуальних утруднень, породжених проблемною ситуацією, а інколи зіставленням суперечливих точок зору на розглядуване питання.

Гадаємо, доречно навести лекційний фрагмент, розрахований на активну участь студентів у розв'язанні навчально-познавальної проблеми. З нашого досвіду можна навести вдалий приклад створення проблемної ситуації і формування навчальної проблеми в лекції з теми «Перехідний період від капіталізму до соціалізму». На початку її лектор відзначає: «У літературі з наукового комунізму одні автори вважають, що перехідний період входить у комуністичну формацію, але не входить у соціалістичне суспільство. Ін-

ші — відносять перехідний період як до комуністичної формації, так і до соціалістичного суспільства. Третя точка зору зводиться до того, що перехідний період взагалі не належить до комуністичної формації і не становить самостійного етапу в розвитку суспільства».

Навівши три суперечливі погляди, викладач залучив студентів до ситуації утруднення, або проблемної. Вона ж породила і навчальну проблему. Але показати наявність проблеми замало. Потрібно процес мислення спрямувати в певне русло. Це досягається лектором чітким формулюванням проблеми.

Яким є сутність її історичне місце перехідного періоду? Цю проблему викладач аналізує, розчленовуючи її на простіші підпроблеми: що відрізняє перехідний період від капіталістичного суспільства і що спільне між ними; що принципово спільне між перехідним періодом і соціалізмом і які відмінності між ними?

Для студентів ці питання посылні. Про перехідний період у них є певні знання з історії КПРС, філософії і політичної економії. Спираючись на це, лектор аргументує, міркує разом з аудиторією: «Перехідний період не слід залучувати до фази соціалізму тому, що між ними є якісна різниця в усіх трьох сферах суспільного життя: економічній, соціальній і духовній... Йдеться про два різні етапи суспільного розвитку: один — мішаний, багатокладний; другий — однорідний, соціалістичний. Перехідний період характеризується наявністю різних типів власності: соціалістичної, капіталістичної, дрібнотоварної. За соціалізму безроздільно панує суспільна власність. У першому випадку маємо різномісний виробничі відносини, а в другому — одностійні відносини співробітництва і взаємодопомоги (тобто соціалістичні)».

Спіраючись на ленінську методологію, викладач разом зі слухачами переходить до висновку, що комуністична суспільно-економічна формація починається з переможної соціалістичної революції і поділяється на: перехідний період, соціалізм і комунізм, що становлять собою дві фази комуністичного суспільства.

У цьому фрагменті лекції передбачається правильне розуміння умов виникнення проблемної ситуації, ролі діалектичної логіки. В даному разі проблемна ситуація задана лектором з допомогою зіставлення суперечливих точок зору на згадану проблему. Для стимулювання активності слухачів використовуються різні методичні прийоми: актуалізація проблеми, нарощування проблемної ситуації, аналіз різних підходів, гіпотез, аргументів, звернення до законів мислення і принципів розумової діяльності та ін. Треба підкреслити, що з аналізу суперечливих явищ і процесів, обов'язково мають випливати правильні судження і чіткі висновки. Зіставлення поглядів, розгляд дискусійних питань мають здійснюватися з позицій марксистсько-ленінізму, слугувати розкриттю істини.

Навчально-познавальна проблема тоді захоплює, активізує студентів, коли відбувається «зіткнення» їх з реальними яви-

щами, фактами, коли їм пропонується на основі теорії наукового комунізму з'ясувати сутність, закономірності розвитку соціальних процесів, коли для них створюється можливість «виходу» в практику опанованої професії. Скажімо, на початку кожної лекції необхідно сформулювати головну проблему і далі подавати навчальний матеріал у формі її розв'язання. В лекції «Соціалістичний спосіб життя» викладач повинен чітко формулювати проблему: що таке соціалістичний спосіб життя, в чому його сутність і основні риси? Розкриваючи її, треба послідовно ставити перед аудиторією конкретніші підпроблеми: в чому протилежність соціалістичного способу життя буржуазному; як наша охорона здоров'я впливає на зміцнення радянського способу життя: які завдання для лікарів випливають з матеріалів червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, Звіту ЦК КПРС XXVI з'їзду партії, зокрема щодо активізації пропаганди здорового способу життя, масового спорту, боротьби зі шкідливими звичками, надмірним харчуванням? (Тут викладач широко використав відповідні положення з доповіді міністра охорони здоров'я СРСР С. П. Буренкова «Підсумки XXVI з'їзду КПРС і завдання по дальшому розвитку охорони здоров'я і медичної науки», опублікованої в «Медицинській газеті» за 10 квітня 1981 р.). На всіх етапах лекції, хай то обгрунтування місця даної проблеми в науці, екскурсе в історію, розгляд основних положень першоджерел, полеміка з твердженнями ідейних противників чи формулювання висновків, лектор виявляє творчий підхід, прагнучи залучення аудиторії до наукового пошуку.

Отже, навчально-пізнавальні проблеми викладачі розв'язують по-різному: а) «знімають» їх з допомогою пояснення; б) порушують проблему і тут же розпочинають «пошук» відповіді у формі діалогу з аудиторією, показуючи, як це відбувалося в історії науки; в) організують розв'язання проблеми самими студентами на основі їхніх попередніх знань. Таке шукання істини пролягає через міркування, аналіз фактичного матеріалу, умовиводи, теоретичні висновки і узагальнення. І зовсім не обов'язково, щоб студенти з кожного питання, зверненого до них, висловлювались вголос. Важливо, щоб вони мислили, брали участь у процесі «співдумання» з викладачем.

У реальному процесі розвитку суспільних наук завжди чітко проступає наявність кількох поглядів, що перебувають у протиставленні. У проблемній лекції викладач протиставляє ідеологічним спекуляціям наших класових противників єдино правильне розв'язання проблем марксистсько-ленінською теорією.

Основна відмінність пояснювального методу від проблемного полягає у зміні виду діяльності тих, хто проходить навчання. Головна мета першого — засвоєння, другого ж — пошук і засвоєння¹⁰. Це стосу-

ється і семінарських занять, про що варто було б окремо і ґрунтовно поміркувати на сторінках наших журналів.

Проблемне навчання дістає дедалі більше поширення на всіх кафедрах Полтавського медінституту. Наша кафедра провадить чималу роботу над освоєнням методики такого навчання. Перероблено плани семінарських занять з філософії і наукового комунізму на підставі вимог проблемного методу, в них вміщено проблемні питання, логічні задачі і вправи для самостійної роботи студентів, видано методичні рекомендації «Логічні задачі при вивченні творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна», а також такі рекомендації для студентів щодо вивчення питань філософії у матеріалах XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. Проводяться методичні семінари з теоретичних питань проблемних методів викладання. Серед них потрібно виділити такі: 1) проблема наукова і навчально-пізнавальна; 2) структура проблеми і методи її розв'язання; 3) проблемне питання, проблемна ситуація і умови їх виникнення; 4) співвідношення проблемного методу і пояснювально-ілюстративного, інформативного та ін.

На засіданнях кафедри під час обговорення текстів лекцій, відкритих занять центральне місце приділяється з'ясуванню елементів проблемного навчання, узагальненню і поширенню його досвіду. Вивчаючи набуте провідними кафедрами нашого регіону, кафедра розробляє методичні рекомендації з проблемного проведення семінарів з кожної теми курсу. Оновлення фонду лекцій здійснюється в напрямі викладу навчального матеріалу в проблемному ключі.

У викладачів великий інтерес до проблемного навчання. Але, на жаль, його методи і прийоми ще повільно впроваджуються у навчальний процес, і це спричиняє певні вади організації занять. До них належить формальний підхід до створення проблемних ситуацій в лекційній аудиторії, коли, приміром, процес пізнання того чи того явища, поняття виявляється полегшеним, позбавленим закономірних утруднень. Часто-густо порушується принцип доступності у постановці проблеми. Крім того, деякі викладачі у розв'язанні навчальної проблеми не завжди досягають належної актуалізації попередніх знань слухачів. Дехто навіть поплутує проблемне й інформаційне питання, вважає проблемним будь-яке питання, з яким у студентів пов'язані певні утруднення. Трапляється нечітке формулювання проблем. Інколи, сформулювавши проблему, викладач обмежується завданням, що потребує тільки відтворення навчального матеріалу. В цьому винні і авторські колективи підручників із суспільних наук. Як найчастіше аргументуються в них теоретичні положення? Наводяться приклади, факти. Безперечно, й ілюстрації потрібні. Але щоб посилити доказовість і вивести їх на достатній науковий рівень, треба оголитися до теоретичної думки, її шлях до висновку. Цього в багатьох підручниках не-

¹⁰ Див. докладніше: Вест. высшей школы, 1982, № 1, с. 24—26.

має. «Найефективнішим методом викладу теоретичного матеріалу є проблемний, однак у більшості підручників переважає констатація, оповідність»¹¹.

Отже, важливо, по-перше, розробити методику проблемного навчання. Значний інтерес становлять дослідження методичних, дидактичних, психологічних аспектів проблемного навчання, створених провідними спеціалістами країни. По-друге, готувати викладачів до проблемного читання лекцій і проведення семінарських занять. Центрами такої підготовки мають стати кафедри ІПК при держуніверситетах, а планомірне стажування доцільно організовувати при тих кафедрах, де краще освоєно проблемне викладання суспільних наук. По-третє, мінвузи СРСР і союзних республік мають очолити роботу над централізованим виданням навчальної літератури, що відображує проблемний підхід до викладання — книжок (курси лекцій) з проблемним викладом матеріалу, що містять значну кількість творчих завдань і питань для роздумів та ін. Гадаємо, такі матеріали під рубрикою «На допомогу викладачам» могли б публікувати такі журнали, як «Вопросы истории КПСС», «Философские науки», «Научный коммунизм» та ін. Публікації, а також навчально-методичні посібники можуть слугувати своєрідними «сценаріями» лекцій для багатьох викладачів, крім того, вони залучать тих, хто проходить навчання, до співучасті в осмисленні кожної теми. Вся атмосфера навчання буде насичена духом творчості, новаторського пошуку. Варто подумати над виданням книги «Методика проблемного семінару з наукового комунізму», в якій, крім загальних методичних рекомендацій з проблемного проведення занять, містилася б «окрема методика» з кожної теми курсу.

Досвід ряду кафедр наукового комунізму показав, що застосування технічних засобів навчання створює широкі можливості для переходу до проблемного нав-

чання. За допомогою ТЗН, різних схем, рисунків, легше створити проблемну ситуацію, ніж словами або запитальною інтонацією, показати етапи і шляхи розв'язання тієї чи тієї проблемної ситуації, сама лекція стане доказовішою¹². На нашу думку, потрібно поміркувати над створенням методичного посібника «Графічні засоби в курсі наукового комунізму» з орієнтацією на проблемний метод.

Такі, на наш погляд, ті найважливіші умови, які сприятимуть запровадженню проблемного навчання, що становить якісно новий ступінь у розвитку методики викладання у вищій школі, а отже, послужать виконанню головної вимоги XXVI з'їзду КПРС до радянської системи вищої освіти — поліпшити якість викладання, підвищити його результативність, зміцнити зв'язок навчання з життям, з виробництвом.

* * *

Матеріали XXVI съезда КПСС, июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС дали новый импульс работе по дальнейшему совершенствованию эффективности и качества преподавания общественных наук, в частности, они активизируют исследовательские усилия в направлении обеспечения высокого методического уровня и творческого характера обучения. Решение этих задач невозможно без внедрения таких форм преподавания, которые способствуют превращению знаний в идейные убеждения студентов, сочетанию высокой информированности с логической аргументированностью и доказательностью. Этим требованиям в наибольшей степени соответствует проблемное чтение лекций. Опыт применения проблемного метода в чтении лекций по научному коммунизму и посвящена данная статья.

¹¹ Днев.: Яковлев А. Ленинские принципы совершенствования идеологической работы. — Правда, 1981, 21 авг.

¹² Днев.: Левадный Н. П. Комплексное использование технических средств обучения в процессе преподавания научного коммунизма. — Научный коммунизм, 1981, № 2, с. 140—142.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 РОЦІ ВИПУСКАЄ В СВІТ КНИГУ:

ГОЛОВАХА Е. И., КРОНИК А. А. ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВРЕМЯ ЛИЧНОСТИ.— Киев — 12 л — 2 р. 10 к.

Автори розглядають закономірності формування часових уявлень особи в культурно-історичному і індивідуально-психологічному аспектах, аналізують соціально-психологічну специфіку основних часових категорій («минуле», «теперішнє», «майбутнє»), запроваджують поняття «психологічний вік особи», розглядають основні принципи і параметри виміру психологічного часу.

Монографія розрахована на філософів, психологів, викладачів, студентів відповідних факультетів.

О. Л. ВОВК

АНТИКОМУНІСТИЧНА ДОКТРИНА «ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ ЄВРОПИ»

Початок 80-х років позначений різким посиленням агресивності імперіалізму, світової реакції. Досягла небачених масштабів «психологічна війна» імперіалізму проти соціалістичних країн. Наші класові вороги не гребують брехнею, підтасовкою фактів, фальсифікацією історичного минулого, спекулюванням на патріотичних почуттях, релігійних переконаннях тощо, аби штовхнути політично незрілих, одурманених церковниками людей на антисоціалістичні акції, спровокувати їх на дії, об'єктивно спрямовані на підрив позицій соціалізму. Сучасний історичний період в житті людства, зауважив Ю. В. Андропов у промові на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, «позначений небувалим за весь післявоєнний період за своєю інтенсивністю й гостротою протиборством двох полярно протилежних світоглядів, двох політичних курсів — соціалізму і імперіалізму. Іде боротьба за уми і серця мільярдів людей на планеті»¹.

Вороги соціалізму покладають великі надії на клерикалізм. Мірою поширення марксистських ідей, зростання авторитету наукового комунізму серед широких мас трудящих, посилення впливу реального соціалізму на світовий суспільний розвиток зростає і підривна активність реакційних, антикомуністично настроєних церковників, які в ряді західноєвропейських країн фактично виступають з антирадянських позицій. Тож маємо всі підстави розглядати їх як клерикальних антикомуністів.

Клерикальний антикомунізм намагається використати релігійність людей для боротьби проти теорії і практики революційного перетворення світу². «Нейтральністю», «надпартійністю» релігійної фразеології він намагається замаскувати політичну сутність своїх антикомуністичних дій. Його отруйна пропаганда адресується не тільки віруючим, а й широким колам світової громадськості.

Питома вага такої пропаганди на Радянський Союз та інші соціалістичні країни в загальному обсязі антикомуністичних акцій з кожним роком збільшується. «Численні ідеологічні центри імперіалізму, — відзначав у доповіді на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, — намагаються не тільки підтримувати, а й насаджувати релігійність, надати їй антирадянської, націоналістичної спрямованості. Особлива ставка робиться на релігійних екстремістів. Одночасно поширюються вигадки про «порушення свободи совісті в СРСР»³. Так, клерикали твердять, нібито науковий комунізм цілком і повністю «зводиться до безбожжя», а соціалістичні революції і соціалістичні перетворення — суто «до боротьби з релігією і ліквідації церкви». Західнонімецький «радянолог» О. Клуг заявляє, буцімто марксиста оголосили своїм головним ворогом католицизм і протестантизм. «Насамперед про їх зни-

¹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 7.

² Кантеров И. Я. Клерикальный антикоммунизм.—М., 1979, с. 3.

³ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р., с. 57.

щення,— пише він,— йдеться в світовому комунізмі»⁴. Й. Фішль хоче запевнити, що «Ленін з самого початку вбачав в знищенні релігії одне з головних завдань більшовицької революції»⁵.

Загальновідомо, що комуністичні партії не вважають ліквідацію, знищення церкви засобом боротьби проти релігії. Наша атеїстична пропаганда підпорядкована передусім творчій справі вдосконалення зрілого соціалізму, яка потребує не звернення до бога, а науково обгрунтованого розуміння завдань будівництва нового суспільства, активної участі кожного члена суспільства у їх розв'язанні. В. І. Ленін підкреслював, що атеїзм є невід'ємною частиною діалектико-матеріалістичного світогляду, отож він поширюється мірою становлення нової людини, збагачення духовного життя нашого суспільства. Саме докорінні зміни в умовах життя, праці, у відносинах між людьми зумовлюють масовість атеїзму в соціалістичному суспільстві.

Розуміючи, що таку аудиторію навряд чи можна зацікавити релігійною проблематикою, клерикальні антикомуністи намагаються надати своїм ідеологічним диверсіям більш-менш нейтральну пропагандистську форму, якнайчастіше використовувати для них ідею «загального єднання» людей, що може сприйматися віруючими як парафраз ідей миру й розрядки, популярність яких у масовій аудиторії не підлягає сумніву.

Спекуляцією клерикальних антикомуністів на ідеї «загального єднання» стала доктрина «інтегрованої Європи», висунута католицькою церквою наприкінці 70-х років. Навколо неї, за задумом її адептів, мають групуватися не тільки католики, а й православні, а то й навіть люди, які індиферентно ставляться до релігії.

Власне, ця доктрина не нова. Вся історія католицизму багата претензіями на політичне панування. У нинішній же своїй редакції концепцію «об'єднаної Європи» церковники намагаються пов'язати з такими реаліями сучасності, як, зокрема, консолідаційні тенденції західноєвропейських країн у галузі економіки й політики. Маючи на увазі антагонізми, що постійно супроводять західноєвропейську «інтеграцію», католицизм пропонує західноєвропейцям своє посередництво як якогось «нейтрального», «надполітичного» і «надпартійного» арбітра. Однак у тому, що тут ідеться зовсім не про роль «божественного судді» у міждержавних незгодах, а про відверто войовничі антикомуністичні задуми, можна переконатися з того, як ідея «об'єднання» витлумачується католицизмом стосовно країн Східної Європи.

Показово, однак, що «благі» побажання втілити ідею «єдиної Європи» в якомусь «третьому шляху, однаково альтернативному і капіталізмові, і соціалізмові», католицькі ідеологи вводять у контекст політичних, по суті, претензій. «Церква,— проповідує «Чівільта каттоліка»,— яка не обмежена національними рамками, єдина має можливість створити сіть людських європейських відносин. Жодна інша організація не має такої розгалуженої системи, як католицька церква»⁶. Журналові езуїтів принаймні не можна відмовити у відвертості. Адже це — фактично заявка на пріоритет у майбутній «інтегрованій» Європі, спроба обгрунтувати реставрацію «клерикальної імперії». «Об'єднання Європи на християнських засадах» не може означати нічого іншого як підпорядкування церкви всього життя європейських народів — і суспільно-політичного і культурно-громадського.

Щоб довести своє «особливе право» на владу над народами Європи, церковники вдаються до ототожнення релігії з культурою. Релігія мовбито «потрібна народові», оскільки релігійність — це, мовляв, умова становлення і розвитку нації, а священнослужителі,— виразники

⁴ Цит. за: *Онищенко А. С.* Социальный прогресс, религия, атеизм. — Киев, 1977, с. 273.

⁵ Там же.

⁶ *La civiltà cattolica*, 1979, 3 mar., N 3089, p. 423.

духу нації». Проте навіть самі католицькі проповідники «єдиної Європи» нині змушені констатувати глибоку кризу християнства, те, що значна частина європейців вороже або, в кращому разі, індивідуально ставиться до нього. Звісно, не може бути й мови про якусь «природну єдність» європейських народів «на спільній християнській платформі», — вона вигадана для того, щоб виправдати заклик до «євангелізації», «християнізації» «Європи від Атлантики до Уралу», ідеологічно забезпечити активізацію «місіонерської діяльності» католицизму⁷. Римська курія, як свідчать факти, вдається до різних засобів, щоб посилити діяльність католицької церкви у соціалістичних країнах, у тому числі і в Радянському Союзі. Для цього реалізується широка «популяризаторська» програма, всіляко роздувається роль «храмів божих» у житті людей в соціалістичних країнах і в усьому світі. Задля цього ж висвячують стільки нових єпископів, що їх уже нема куди подіти — це «пастирі без овець». «Перевиробництвом» священнослужителів католицизму має на меті створити враження про «зростання» чисельності своєї пастви у соціалістичних країнах. Такі «богоугодні» акції католицьких ієрархів не раз розвінчувала світова преса, підкреслюючи, крім усього іншого, що вони є порушенням відповідних міжнародних норм і домовленостей.

Хоч як ухитряються католицькі місіонери «об'єднаної Європи» в уловленні душ, ситуація в соціалістичних країнах не дає їм ніяких підстав для оптимізму. В соціалістичній масовій свідомості панує науковий атеїзм, що принципово обмежує аудиторію цих проповідників. Крім того, до багатьох віруючих громадян соціалістичних країн рано чи пізно приходять розуміння антисоціалістичної, підривної спрямованості прищеплюваних їм «богобоязливих» думок, і вони звільняються від релігійної омани. Навіть у межах суто «міжрелігійних» відносин католицька церква опиняється в досить не вигідному становищі: значна частина віруючих громадян у східноєвропейських країнах сповідує православ'я.

Місіонери «об'єднаної во Христі Європи» своєю сліпою ворожістю до незаперечних досягнень соціалістичного будівництва, антикомуністичними проповідями, ідеологічними диверсіями домоглися одного — негативної реакції на спробі їхнього проникнення в самих соціалістичних країнах.

Але католицьке «Христове воїнство» вперто обороняє уявну «спільну для Європи християнську платформу», вербує нових проповідників серед ворогів соціалізму. Цим пояснюється ще тісніше зближення, активізація співробітництва католицьких клериків з «українською католицькою церквою» (УКЦ) та українськими буржуазно-націоналістичними емігрантськими угрупованнями. Під помпезною назвою УКЦ приховуються жалюгідні рештки колишньої греко-католицької (уніатської) церкви Західної України, утвореної, як відомо, внаслідок підписання в 1596 р. так званої Брестської унії, між верхівкою православної церкви на загарбаних Польщею українських і білоруських землях та папським Римом. Згідно з умовами цієї унії, за православними тимчасово зберігалися їхні обряди, однак вони мали визнати верховність католицької верхівки над собою. Адепти католицизму розглядали унію як засіб поступового околицення східнослов'янських народів, а магнати Речі Посполитої сподівалися скористуватися з нього для підкорення населення загарбаних земель.

Населення українських і білоруських земель чинило відчайдушний опір насильницькому впровадженню унії, цілком справедливо вважа-

⁷ Детальніше про це див: Непримиризм к буржуазной идеологии, пережиткам национализма: По материалам Всесоюз. науч.-практич. конф. «Развитие национальных отношений в условиях зрелого социализма. Опыт и проблемы патриотического и интернационального воспитания» (Рига, 28—30 июня 1982 г.).— М., 1982, с. 105—106.

ючи уніатство засобом соціального і національного гноблення. Уніатська церква існувала лише на тих українських територіях, які перебували певний час під владою Австро-Угорської імперії та польської Польщі. На українських же землях, возз'єднаних з Радянською Україною, уніатська церква, позбавлена підтримки колишніх володарів, розпалася. Так, у березні 1946 р. у Львові відбувся останній собор греко-католицької церкви, на якому віруючі та чесні, патріотично настроєні священнослужителі, обурені підлим прислужництвом уніатських ієрархів гітлерівським окупантам, прийняли історичне рішення про розрив з папським Римом та саморозпуск цієї церкви. І лише її зарубіжні парафії, підбурювані реакційними колами, клерикалами та українськими буржуазними націоналістами, відмовилися виконати рішення Львівського собору. Очолює УКЦ колишній фашистський прихвостень кардинал Й. Сліпий. Тісно пов'язаний з буржуазно-націоналістичними організаціями та іншими антирадянськими колами, він, можна сказати, усім своїм життям довів свою непримиренну звирячу ворожість до народу Радянської України, усіх радянських людей, громадян інших соціалістичних країн. І треба підкреслити, що очолюване ним уніатське охвістя виявилось щодо цього гідним свого верховного пастиря.

Католицька пропаганда твердить, нібито уніати були і є «національною церквою України» (хоча й «церквою у вигнанні»), що католицизм — це «споковічна українська релігія»⁸. Відоме ж рішення про саморозпуск уніатської церкви на Україні вона оголошує нечинним: мовляв, Львівський собор був «непредставницьким, а тому незаконним». При цьому посилаються навіть на якісь «офіційні православні документи», за якими на Львівському соборі було «лише 216 священників і 19 мирян»⁹. В такий спосіб «Чівільта каттолїка» має намір переконати необізнаних читачів, адже замовчується, що то були не випадкові люди, а делегати, повноважні представники всіх деканатів греко-католицької церкви.

Емігрантські борзописці оббріхують і давню історію нашої Батьківщини, вони додумалися до того, нібито з часів Київської Русі християнська церква на території України була католицькою і підпорядковувалася папі римському. «Церква українського народу, — писала нещодавно бандерівська газета «Шлях перемоги», — ніколи офіційно не втрачала й не поривала єдність з Святішим Престолом». А щодо Брестської унії, яка була силою і підступом нав'язана іноземними загарбниками частині віруючих українців, то уніатська і бандерівська преса трактують її як відновлення, на їхню думку, «споковічної католицької по суті віри українського народу».

Писанням клерикально-націоналістичних «теоретиків» властивий і такий прийом: коли йдеться про уніатську церкву, то прикметники «католицька» або «уніатська» здебільшого опускаються і залишаються два слова — «українська церква» або «церква України». Приміром, на синоді УКЦ в січні — лютому 1983 р. Й. Сліпий сам себе нарік «Отцем і Главою церкви України». З цього видно не лише особисті претензії старого політикана, не тільки гонор та патологічну пристрасть цього пройдисвіта до помпезних титулів, а й претензії решток уніатства говорити від імені всіх віруючих українців, у тому числі й православних, і протестантів. Такими пропагандистськими вправами уніатсько-націоналістичні фальсифікатори силкуються повернути у католицизм віруючих українців інших віросповідань, а zarazом зобразити уніатську церкву якоюсь «національною церквою українського народу».

⁸ La civiltà cattolica, 1982, 19 giugno, N 3168, p. 577—580.

⁹ Ibid., p. 581.

Про бажання католицьких ієрархів зробити з зарубіжних решток уніатства «політичний символ», подати їх як «уособлення українського народу» свідчить і поіменування їх в офіційному журналі «Чівільта католіка» «католиками українського обряду»¹⁰. Не шкодує співчутливих слів на адресу всіх тих уніатських запроданців, які вірно слугували шляхетсько-магнатській Польщі, Австро-Угорщині, а в роки Великої Вітчизняної війни — німецько-фашистським загарбникам, і сам римський понтифік, характеризуючи їх, і насамперед Й. Сліпого, як «мучеників за вірність католицтву». «Не можу забути,— говорив він,— незлічених українських мучеників у минулі й у теперішні часи»¹¹. Від цього твердження — лише один крок до вигадок клерикально-націоналістичної еміграції та клерикально-буржуазної пропаганди про «переслідування» віруючих та священнослужителів, «нищення церков» у соціалістичних країнах, зокрема в Радянському Союзі. Відомо, що українська контрреволюційна еміграція вже з перших повоєнних років намагалася виставити себе «жертвою релігійних переслідувань», «останнім осередком свобідного духу українського народу».

Недолугі вигадки, що в них ореол мучеників дістають ординарні зрадники, антирадянці спрямовують також у русло пропагандистських кампаній «на захист прав людини при соціалізмі», демагогічно заявляючи, що ці проблеми передусім, мовляв, «безпосередньо стосуються нас», тобто уніатсько-націоналістичної еміграції¹². В такий спосіб клерикально-націоналістичне охвістя намагається перетворити на «аргумент» будь-що, аби зайвий раз пустити лжу про український народ, поширити вигадки про «безбожну московську владу». Ототожнення національної і релігійної належності потрібне їм, щоб не викликало сумнівів «право» церкви на політичну владу. Націоналістичний листок «Новий шлях» з Торонто віщує, що на Україні атеїстична пропаганда ведеться, мовляв, для того, щоб «підривати в українського народу дух, забрати духовні цінності.., відібрати національну свідомість» тощо. Подібне враження про народ Радянської України могло примаритись лише тим затятим антирадянням, яким з їхньої емігрантської далечини все ще звивається «імідж» («образ») «боголюбивих українців», ними ж, до речі, вигаданий. Він такий далекий від реалій сучасного лашого життя, від тих будівничих завдань, над якими нині працюють трудящі УРСР, що свідчить тільки про архаїчність способу мислення його авторів, а не про яку б то не було подобу дійсної соціальної проблеми.

Симбіоз клерикалів з націоналістами виявляється як на рівні первинних осередків («клубів», «ініціативних груп» тощо), так і на рівні верховного представництва. Сподіваючись здобути популярність з допомогою клерикально-антикомуністичних політиканів, верховоди української контрреволюційної еміграції охоче беруть участь у різних пропагандистських заходах, спрямованих на поширення концепції «об'єднання Європи на християнських засадах». Вони прагнуть таким чином дістатися до «європейської трибуни», заручитися моральною, політичною і матеріальною підтримкою можновладців капіталістичного світу для реалізації своїх реваншистських планів. Заради цього так званий «Український вільний університет» (УВУ) систематично організовує псевдонаукові сесії з «європейської тематики». Як повідомляла газета «Християнський голос», на кінець 1979 р. було проведено близько 70 подібних сесій, в яких брали участь представники понад 30 наукових та церковних установ Західної Європи. У виступах клерикально-націоналістичних політиканів на цих зібраннях звучать старі націоналістичні постулати про «належність України (на відміну від

¹⁰ Ibid., 1979, 3 novemb., N 3105, p. 264.

¹¹ Християнський голос, 1979, 21 жовт.

¹² Християнський голос, 1979, 11 листоп.

Росії до Європи». «Східні гранці духовної Європи,— заявив колшній гестапівський провокатор, а ніні активний поборник з'єднання релігії (уніатства) і буржуазного націоналізму В. Янів на «Другому європейському вечорі», організованому УВУ разом із Штутгартським університетом,— покриваються із східними границями України, і це зокрема кидається у вічі при протиставленні України із звичаями й привичками поза тією розграницюючою лінією» (тобто з Росією.— О. В.)¹³.

Клерикально-націоналістичні верховоди прагнуть залучити до «європейської» діяльності інших представників контрреволюційної еміграції, щоб надати більшої ваги своїм претензіям. Так, скажімо, у липні 1979 р. вони разом з «Вільним об'єднанням допомоги й приязні із народами Чехословаччини» організували «європейську зустріч». Виступаючи на ній, В. Янів закликав «задокументувати нашу (контрреволюційної еміграції.— О. В.) присутність у Європі, нашу приналежність до Європи, ...нагадувати, що сьогодні у європейському парламенті є пусті місця, які б мусіли нам належати!»¹⁴. Йдеться про спроби українського буржуазного націоналізму дістатися до членства в міжнародних об'єднаннях і тим самим отримати статус «представника соборної самостійної України». Хоча, гадаємо, навіть Яніву зрозуміло, що його хазяї навряд чи наважаться остаточно дискредитувати європейський парламент, пустивши туди збанкрутих політиканів, які перебувають на утриманні спеціальних служб Заходу. І якщо він виступає з подібними заявами, то лише для того, щоб нажити пропагандистський капітал для контрреволюційних емігрантських організацій — принаймні випросити дозвіл на організацію «європейського центру», навколо якого могли б гуртуватися контрреволюційні емігранти з соціалістичних країн Європи.

Взагалі на «об'єднанні Європи» буржуазно-націоналістичні ватажки силкуються набути хоч би якої «державної солідності», налагодивши тісні (чи навіть офіційні) стосунки з Ватиканом як державою. Одним із кроків у реалізації цих планів була поїздка опереткового «президента Української народної республіки» М. Лівичького та «голови уряду» Яр. Рудницького до Рима в квітні 1982 р. Проте, як повідомляє націоналістична газетка «Мета» — «орган Української національної державної думки» (який, щоправда, видається в Мюнхені), — цей «державницький візит» закінчився безрезультатно. Вищі сановники римської курії, з якими збанкрутілі політики мали намір поговорити про «відновлення колишніх відносин поміж Ватиканом і Урядом Української народної республіки» (мається на увазі, що в 1919 р. при Ватікані діяв посол петлюрівської директорії М. Тишкевич — О. В.), під різними приводами відмовилися від зустрічі. Довелось «президентові» М. Лівичькому залишити Рим, так і не «відновивши державних відносин». Окрім суто етичного, ця «міждержавницька» історія мала ще, сказати б, організаційний аспект: католицькі ієрархи досить недвозначно нагадали про ту «ролю», яку відведено українським емігрантським націоналістам поміж іншими проповідниками антикомуністичної доктрини «християнізації Європи».

Серед своїх «проповідницьких функцій» українські буржуазні націоналісти чи не найбільше любляють «боротьбу за правильне спрямування екуменічного руху»¹⁵. Подібне ж завдання — «вказати іншим християнським церквам шлях правдивого екуменізму» — покладене римською курією і на уніатські рештки. «Особливості української цер-

¹³ Християнський голос, 1979, 9 верес.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Екуменізм — рух за об'єднання всіх християнських церков на рівноправній, добровільній основі. Проте католицтво прагне використати екуменічні гасла для підпорядкування собі інших християнських церков. Для такого діла уніати, звісна річ, є «візирем» екуменізму.

кви,— нагадував уніатським єпископам секретар конгрегації східних церков архієпископ Маріо Бріні,— це єдність з Апостольським Престолом... Ту єдність запечатала кров священномученика Йосафата і нечувані теперішні страждання, оті ще не згаслі переслідування, котрих кардинал Сліпий є між нами живим свідком... Українська католицька церква... стане мостом і запрошенням для ще нез'єднаних братів до повного возз'єднання в одній Христовій церкві»¹⁶. Що це за «возз'єднання», не важко уявити: понад сорок років тому уніати разом з українськими буржуазними націоналістами вже пробували «з благословіння» гітлерівських загарбників «возз'єднати братів во Христі». Народ Радянської України добре запам'ятав оті їхні «пастирські вправи» і не дозволить повторити їх.

Характерно, що інші «місіонерські» завдання уніатів трактуються навіть ще ширше, ніж в XVI ст., коли українському народові була силомоць нав'язана Брестська унія. Римська курія вважає, що унія має служити «зразком» для сучасного єкуменічного руху. Саме тому уніатська ієрархія разом з націоналістичними верховодами систематично організовує так звані «єкуменічні діалоги», «конференції», «дні», «тижні» тощо. Подібна «єкуменічна діяльність» клерикально-націоналістичної еміграції відбувається в основному у Франції та ФРН, де її матеріально забезпечують місцеві католицькі установи, найчастіше — католицькі університети. Скажімо, в червні 1977 р. в Парижі, у Католицькому інституті був проведений «український єкуменічний тиждень», на якому виступали представники української клерикально-націоналістичної еміграції та французькі католицькі функціонери. Про цілі цього «тижня» свідчать вже назви доповідей, виголошених на ньому: «Єкуменічна ідея в історії України», «Зв'язки України з католицькою Європою» та ін. Показова і тематика «єкуменічних діалогів», організованих у Франції в 1980 р. Так, на одному з них католицькі священнослужителі (зокрема єпископ Жан Рюпп — тодішній представник Ватикану в ЮНЕСКО, доктор філософії канонік Андре Прево та інші) всіляко вихваляли уніатську церкву як «взірець для єкуменічного об'єднання». А якщо вірити єпископові Рюппу, то А. Шептицький (який протягом усього свого життя насильством і обманом намагався поширити унію на Україну, Білорусію та Росію) був «провісником єкуменізму»¹⁷. І це говорить про Шептицького, самі ім'я якого стало в західних областях України та Білорусії синонімом єзуїтської підступності і зради, бо задля окатоличення східнослов'янських народів він ладний був продавати народ України комусь завгодно — хоч австро-угорським монархам, хоч фашистським загарбникам, хоч ще комусь.

Однак автори і проповідники «християнізації Європи» вперто ігнорують уроки історії, прагнуть знову використовувати уніатів для поширення свого ідеологічного та політичного впливу. Римська курія багато уваги приділяє підготовці уніатських священнослужителів. Крім «Української папської колегії св. Йосафата», реорганізованої Пієм XI в 1932 р., та «Української папської малої семінарії», створеної папою Пієм XII в 1957 р. (обидві функціонують у Римі), в жовтні 1981 р. був організований ще один уніатський учбовий заклад — «Українська католицька семінарія св. Духа». Для більшої престижності в очах віруючих вона функціонує при католицькому університеті св. Павла в Оттаві (Канада).

Проте, незважаючи на прагнення римської курії активізувати й консолідувати зарубіжні уніатські рештки, надати їм авторитетності хоча б серед зарубіжних українців, незважаючи на значну матеріальну і пропагандистську допомогу їм з боку «конгрегації східних церков», кількість бажаючих вступити до уніатських учбових закладів з кож-

¹⁶ Християнський голос, 1979, 14 жовт.

¹⁷ Християнський голос, 1980, 20 лип.

ним роком зменшується. Так, до нової семінарії в 1981—1982 учбовому році записалося аж... дев'ять студентів¹⁸. Ті ж, хто закінчує папську семінарію в Римі, невдовзі відмовляються від професії священнослужителів. Це факти, з приводу яких б'є на сполох сама клерикально-націоналістична преса, і вони свідчать про зростаючу кризу зарубіжних залишків уніатства, про їх приреченість навіть у капіталістичних країнах, де вони одержують всебічну допомогу клерикалів, реакційних кіл. Та римська курія не припиняє підготовку до «відродження Української греко-католицької церкви», закликає уніатів готуватися до «місійної праці» на Україні, аби «покласти край її стражданням».

Облудність таких наклепів і вигадок про міфічні «страждання українського народу» очевидна. Народ Радянської України в братній сім'ї інших народів СРСР успішно будує нове, справедливе, комуністичне суспільство — суспільство, в якому немає і не буде місця клерикалам і націоналістам, релігійним і націоналістичним забобонам. Загальновідомі досягнення українського народу в галузі економіки, сільського господарства, науки, культури. Так, нині УРСР дає третину загальносоюзного видобутку вугілля, близько 60% — залізної руди, 40% виробництва сталі (це більше, ніж у ФРН або у Франції й Італії разом узятих). За рік в УРСР виробляється майже вчетверо більше промислової продукції, ніж в усьому Радянському Союзі в 1940 р. Братерське співробітництво, нерозривна інтернаціоналістська дружба з усіма націями і народностями Радянської країни стали характерною рисою способу життя трудящих нашої республіки. З кожним роком зростає добробут трудящих, багатшим стає духовне життя радянських людей.

Отже, немає жодної підстави для «занепокоєння» долею українського радянського народу. І якщо католицька реакція та її слухняне знаряддя — збанкрутілі уніатсько-націоналістичні політики — все ж не полишають спроб «ощасливити» народ України, приєднавши його до «об'єднаної во Христі Європи», то це диктується завойовницькими планами і підступними розрахунками. Факти недвозначно свідчать, що пишномовна риторика про «християнізацію Європи від Уралу до Атлантики», як і концепція «об'єднаної на християнських засадах Європи», використовується антикомуністами як «нейтральна вивіска» для організації реваншу, яким імперіалісти марять ще з пожовтневих років. Усе це, як свого часу підкреслював В. І. Ленін, ще раз підтверджує «зв'язок класових інтересів і класових організацій сучасної буржуазії з організаціями релігійних установ і релігійної пропаганди»¹⁹.

Ідейно неспроможні і політично реакційні вигадки про «благотворну» чи «вирішальну» роль християнства в історії народів Європи, як і спроби клерикалів обгрунтувати цими вигадками «історичну» й «теоретичну» основу їхньої сучасної «європейської» політики, виражають експансіоністські зазіхання церковників на суверенність народів східноєвропейських соціалістичних країн.

Аналіз наведених фактів дає можливість зробити висновок, що імперіалізм намагається нині мобілізувати всі реакційні сили — зокрема клерикалів, уніатів, буржуазних націоналістів, щоб спрямувати їх на боротьбу проти реального соціалізму. Тому надзвичайно актуальним нині є завдання організації ефективної, планомірної наступальної контрпропаганди. Як наголошував член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський у доповіді на зборах активу республіканської партійної організації 25 березня 1983 р., «необхідно приділяти неослабну увагу викриттю антинародної суті націоналістичної ідеології, підривної діяльності зару-

¹⁸ Вісник (Вінніпер), 1982, 15 січ.

¹⁹ Ленін В. І. Про значення войовничого матеріалізму. — Повне збір. творів, т. 45, с. 25—26.

біжних центрів українського буржуазного націоналізму, уніатства і сьонізму»²⁰. Нині, коли класовий ворог відкрито заявляє про підготовку до «хрестового походу» проти реального соціалізму, а у сфері ідеології давно вже веде справжню інформаційно-пропагандистську інтервенцію, слід посилювати політичну пильність радянських людей, виховувати їх як непримиренних борців за ідеали наукового комунізму, пролетарського інтернаціоналізму.

* * *

В наши дни резко усилилась антисоветская агрессивность империалистов. Реакция использует всевозможные способы и методы ведения подрывной пропаганды, среди которых значительное место отводится антикоммунистическим религиозно-политическим доктринам, проповедям «месснянской роли» религии — в частности, католицизма.

Особые надежды возлагаются на клерикальными антикоммунистами на доктрину «христианизации Восточной Европы». Спекулируя на идеях всеобщего единения людей, клерикалы заявляют, что им-де предназначено создать «единую Европу от Атлантики до Урала» на основе католицизма.

Для реализации этой доктрины они привлекают зарубежные остатки униатской церкви, реакционные круги украинской буржуазно-националистической эмиграции. Критическому анализу попыток католических церковников всячески укрепить этот антикоммунистический альянс посвящена данная статья.

²⁰ Комуніст України, 1983, № 4, с. 34.

П. К. ТКАЧУК

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЛУМАЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ В БУРЖУАЗНІЙ ФІЛОСОФІЇ

В сучасній буржуазній літературі з філософських проблем розвитку науки набув певного поширення так званий кібернетичний (або інформативний) ідеалізм. Підґрунтям його виникнення були розвиток кібернетики і широке використання теоретико-інформаційних методів опрацювання наукових та інших даних, дослідження характеру процесів розвитку і передачі інформації та ін. У поширенні цього різновиду об'єктивного ідеалізму дістає відображення одна з конкретних претензій буржуазної філософії — втримати свої позиції в методології сучасної науки, особливо природознавства, де ці позиції неухильно підриваються самою практикою наукового пізнання, результатами наукових досліджень.

Основоположні принципи критики ідеалізму, методологію розвінчання його спроб проникнення в науку і спекуляцій на її здобутках та світоглядно-методологічних труднощах розвитку втілено в працях засновників марксизму-ленінізму. Зокрема, в філософських творах В. І. Леніна здійснено діалектико-матеріалістичне осмислення методологічних проблем науки, розкрито гносеологічні і соціальні корені проникнення ідеалізму в науку, розроблено науковий метод критичного аналізу ідеалістичних містифікацій її здобутків. Величезне значення для критики «кібернетичного» ідеалізму мають ленінські ідеї про відображення як всезагальну властивість матерії.

Критичному аналізу неопозитивістських і неотомістських спотворень природи інформаційних явищ приділялась увага в дослідженнях радянських учених¹. Видана

¹ Урсул А. Д. Информация. Методологический аспект.— М., 1971, с. 24—33; *его же*: Отражение и информация.— М., 1973, с. 27—35; Тютюн В. С. Отражение, система, кибернетика. М., 1972, с. 92—93; Гришкин И. И. Понятие информации.— М., 1973, с. 165—167; Бирюков Б. В. Кибернетика и методология науки.— М., 1974, с. 222—225; Афанасьев В. Г. Социальная информация. М., 1975, с. 53; Дубровский Д. И. Информация, сознание, мозг.— М., 1980, с. 82—88.

російською мовою праця болгарського філософа М. Янкова², у якій критичний аналіз «кібернетичного» ідеалізму посідає чільне місце. Оpubлікована стаття цього ж автора, де показуються спроби буржуазних філософів оголосити інформацію «чистим рухом», «ентелехією», «формою»^{2а}. Однак масштаби і інтенсивність розвитку кібернетики, поширення в науці теоретико-інформаційних методів і витончені ідеалістичні спекуляції буржуазних філософів на вказаних явищах не знімають з порядку денного актуальність діалектико-матеріалістичного аналізу найновіших спроб проникнення ідеалізму в природознавство.

Вкажемо насамперед на те, що «кібернетичний» ідеалізм є спадкоємцем «фізіологічного» і «фізичного» ідеалізму в тому розумінні, що намагається використовувати науку в своїх цілях шляхом містифікації понять, які відображають певну недостатньо досліджену область об'єктивної реальності. Одним з таких термінів є основне поняття кібернетики — «інформація».

Загальні ознаки поняття «інформація», на які потрібно спиратися у дослідженні змісту інформації, її походження і ролі в науці, досить чітко виявлені філософами-марксистами. Вони поєднуються в таких характеристиках: «1. Інформація є результатом відображення, вона не існує поза своїм матеріальним носієм, завжди є властивістю (структурною, динамічною, структурно-динамічною) певної матеріальної системи. 2. Інформація є інваріантною щодо фізичних (фізико-хімічних) властивостей свого носія... 3. Інформація володіє змістовною (семантичною) і ціннісною (прагматичною) характеристиками. Вона виступає чинником управління»³. Остання група характеристик приймається багатьма дослідниками з певними уточненнями, зокрема, в тому розумінні, що «інформація уявляється властивістю всіх матеріальних об'єктів (або властивістю всієї матерії)»⁴.

Розкритий філософами-марксистами нерозривний зв'язок інформації з відображенням вельми важливий у світоглядному та теоретико-пізнавальному аспектах. З допомогою категорії відображення встановлено об'єктивно-реальну основу інформації, зв'язок її як властивості матеріальних систем з самою матерією. Усім цим закладено діалектико-матеріалістичну основу загальної теорії інформації. Водночас поняття інформації ще не набуло достатньо чітких контурів, таких, які, скажімо, властиві фізичним поняттям маси і енергії.

Характерними для ідеалістичних інтерпретацій поняття інформації є спроби трактувати його як якусь субстанціональну ідеальну сутність в дусі ідеалістичних традицій Платона, Арістотеля і Гегеля.

Поширення таких форм ідеалізму в природознавстві капіталістичних країн певною мірою сприяє і модний там нині світоглядний плюралізм, який проголошує свої претензії на лідерство в буржуазній філософії і, як зазначає академік П. М. Федосєєв, користується в західних країнах «певним кредитом серед частини представників спеціальнонаукового знання»⁵. Йдеться насамперед про те, що сама світоглядна спрямованість плюралізму, за яким криється старий ідеалістичний мотлох гносеологічного релятивізму й агностицизму, проповідь «рівноцінності» різних «істин» тощо, сприяє ідеалістичним спекуляціям на досягненнях сучасної науки і покликана дискредитувати матеріалістичні тенденції в середовищі природознавців. У розглядуваному нами випадку, використовуючи той факт, що теорія інформації перебуває у стані становлення, формування і поки що не може дати висчерпної відповіді на питання, які аспекти дійсності можуть досліджуватися цією теорією, а які з її допомогою в принципі не можуть бути поясненими, сучасний ідеалізм намагається ввести в науку елементи містики.

Тут, як і в інших випадках, ідеалізм, за влучним висловом В. І. Леніна, «засмічує питання і відводить у бік від правильного шляху». Цей шлях чітко вказаний філософами-марксистами: інформація є властивістю матеріальних систем, яка пов'язана з

² Янков М. Материя и информация.— М., 1979, с. 37—98.

^{2а} Янков М. Антидіалектичні спекуляції поняттям інформації. — Філософська думка, 1982, № 3, с. 102—110.

³ Дубровский Д. И. Указ. соч., с. 178.

⁴ Урсул А. Д. Информация, с. 42.

⁵ Федосеев П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки.— Вопр. философии, 1979, № 1, с. 87.

матерією, є її відображенням. «Матеріалізм,— підкреслював в аналогічній ситуації В. І. Ленін — ясно ставить нерозв'язане ще питання і тим штовхає до його розв'язання, штовхає до дальших експериментальних дослідів»⁶. Сучасний же ідеалізм зводить інформацію в самостійну надматеріальну сутність, чим тільки утруднює розв'язання питання, оскільки замість дослідження теоретичних аспектів інформації з її допомогою ставить питання про сутність буття. Загалом же в сучасних ідеалістичних трактуваннях інформації буржуазних теоретиків не так цікавить сама інформація, як боротьба проти будь-яких матеріалістичних тенденцій в науці капіталістичних країн і насамперед боротьба проти діалектичного матеріалізму.

Це видно, наприклад, на матеріалах полеміки, що триває протягом кількох років, в якій матеріалістичні елементи в поглядах західних вчених піддавались відкритому осудові, зокрема, з неоматематических позицій — К. Вейцеккером⁷. У цій дискусії об'єктивні ідеалісти (неотомісти), а частково й неопозитивісти проводять відверту організовану боротьбу проти матеріалістичних тенденцій і поглядах таких відомих кібернетиків, як К. Штейнбух, Ф. Кубе, Х. Франк, Г. Фейєрборн та ін. Щоправда, справа ускладнюється тим, що самі прибічники природничонаукового матеріалізму далеко не завжди послідовні, не завжди формулюють чіткі альтернативи ідеалізму.

Позиція згаданих кібернетиків у конфронтації з ідеалізмом полягає в тому, що вони не просто «вплітають» матеріалізм в спеціальнонаукові розробки, а намагаються використувати дані кібернетики і теорії інформації для матеріалістичного пояснення людської свідомості й мислення. За Штейнбухом, те, що ми спостерігаємо як духовні функції людини, є отримання, переробка, зберігання й передача інформації. Цим шляхом він намагається звести свідомість до якогось об'єктивного, наприклад фізіологічного, чинника, виключаючи надприродні, містичні пояснення духовних явищ. Однак це прагнення реалізується непослідовно.

Непослідовність виявляється, зокрема, в тому, що згадані кібернетики намагаються видати свої природничонаукові погляди за загальну філософську концепцію, за засіб розв'язання філософських проблем, що зближує їх з позитивістами. Крім того, хоча Штейнбух і солідарні з ними учені й не відривають інформацію від матерії, проте розв'язують цю проблему вульгарно-матеріалістично. Вони зводять інформацію до матерії, на основі чого намагаються ототожити матерію і свідомість. На думку Штейнбуха, у сучасній науці «принципова різниця між духом і матерією зникає... світ становить комплекс взаємодій, де все існуюче є структурована матерія»⁸. Інакше кажучи, матерія, енергія й інформація виступають тут однопорядковими явищами.

Отже, Штейнбух і його однодумці, претендуючи на «кібернетичний матеріалізм», по суті стверджують тезу про тотожність матерії і свідомості або ж схиляються до констатації «паралелізму» матерії й свідомості. «Наша консервативна філософія,— пише Штейнбух,— досить безпорадна перед нерозв'язними проблемами сьогодення. Вона є дуалістичною: тут чистий світ ідей, а там нечиста дійсність»⁹. Водночас традиційні (і матеріалістичні й ідеалістичні) трактування співвідношення свідомості та матерії, на його думку, не є більше життєвими, оскільки принципової різниці між духом і матерією нібито не існує.

Світоглядні компроміси, непоодинокі фактичні поступки ідеалізму тих кібернетиків, які претендують дати природничонаукове розв'язання філософських проблем шляхом усунення самого основного питання філософії, зумовлені непослідовністю самого природничонаукового матеріалізму, неумінням, а іноді й небажанням буржуазних вчених витлумачити новітні досягнення природничих наук у душі єдино послідовної вищої форми матеріалізму діалектичного матеріалізму. Ці хитання буржуазних природодослідників сучасні ідеалісти, спіритualiсти усіх відтінків, неотомісти, теїардисти, теологи тощо силкуються використати для нападок на діалектичний матеріалізм, для дискредитації матеріалізму взагалі. Саме з цією метою всемірно культивується «кібернетичний» ідеалізм.

Треба, очевидно, вважати, що привід для ідеалістичних трактувань інформації

⁶ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 36.

⁷ Див.: Weizsäcker C. P. *Information*. Berlin, 1972, S. 507—510.

⁸ Steinbuch K. *Menschen, Technik, Zukunft*. Stuttgart, 1971, S. 61.

⁹ Ibid., S. 18.

дав сам основоположник кібернетики Н. Вінер. Його визначення «інформація є інформація, а не матерія й не енергія»¹⁰, хоча й не є ідеалістичним, однак правило за основу наступних ідеалістичних тверджень, нібито інформація взагалі з матерією нічого спільного не має. Сам автор визначення в таку крайність не впадав, підкресливши загалом правильне положення, що інформацію не можна ототожнювати, зокрема, з матерією. Водночас визначення Вінера, як і будь-яке негативне визначення, є обмеженим, оскільки несе в собі непрапомірне рядопокладання філософської категорії «матерія» та природничонаукових понять «енергія» і «інформація». Використовуючи слабкі місця, непослідовність і неоднозначність вінерівського визначення інформації, «кібернетичний» ідеалізм повторює «фізичний» та «енергетичний» ідеалізм насамперед в тому, що іпостазує інформацію, відриває її від матерії, заперечує принципи відображення свідомістю матеріального світу.

Аналогічна ситуація виникла і зі спробами В. Гейзенберга обгрунтувати «енергетичний» ідеалізм з допомогою тези про перетворення речовини в енергетичне поле. Причини таких тенденцій (а вони можуть мати безліч відтінків) завжди полягає в намаганні відірвати від матерії якусь з її фундаментальних властивостей і подати її як самостійну «сутність». Все це, як переконливо показав В. І. Ленін, неодмінно призводить до заперечення об'єктивного буття матерії.

З цією ж метою «кібернетичний» ідеалізм намагається використати перші кроки теорії інформації, доповнюючи містифіковане енергетизмом відношення «матерія — енергія» новим моментом «матерія — енергія — інформація» або ж просто «матерія — інформація». Претензії ж лишаються традиційними — наступ на матеріалістичний принцип єдності матерії і її властивостей, тобто реставрація ідеалізму. Щодо цього актуальною є ленінська критика енергетизму, яка озброєє діалектико-матеріалістичну філософію науковим методом аналізу ідеалістичних спекуляцій на здобутках природознавства.

Звичайно, «кібернетичний» ідеалізм має чимало особливостей, пов'язаних головним чином зі зміною форм сучасного ідеалізму, його намаганнями пристосуватись до конкретних умов сьогодення. Загалом в сучасних антиматеріалістичних трактуваннях інформації провідними є дві тенденції: суб'єктивно- та об'єктивно-ідеалістична.

Трактування інформації з неопозитивістських (суб'єктивно-ідеалістичних) позицій здійснюється порівняно невеликим колом авторів (Ж. Шаховяк, В. Фукс, К. Черрі та ін.) і в незначному обсязі. Інформація тут нагадує «елементи світу». Р. Авенаріуса, а її тлумачення є прагненням обгрунтувати «третю лінію» в філософії, звести неопозитивістські уявлення про інформацію «в ранг новітньої методології науки, підмінити ними філософію»¹¹. Однак нині неопозитивістські містифікації інформації не дістають помітної підтримки навіть серед буржуазних учених — донедавніх прибічників цього типу філософствування. Це пов'язано з остаточною втратою неопозитивізмом своїх позицій в буржуазній «філософії науки», де він мав великий вплив багато років.

Провідним у буржуазних ідеалістичних тлумаченнях інформації нині є об'єктивно-ідеалістичний напрям. Це зумовлено здебільшого гносеологічними причинами, оскільки кібернетика й теорія інформації виявили інформаційні процеси й поза людською свідомістю (наприклад, у генетичних механізмах спадковості організмів, тобто в кодах хромосом), що, в свою чергу, остаточно «звужило» можливості для суб'єктивно-ідеалістичних містифікацій інформаційних процесів.

Стосовно об'єктивно-ідеалістичних тенденцій — теологічних, спіритуалістичних та неотомістських — у тлумаченні розглядуваного питання відзначимо, що в їх альяні дедалі помітнішою стає провідна роль неотомізму, який відверто приймає форму теології. Такою спрямованістю характеризуються спекуляції В. Бартоломеуса, Г. Раппа, Г. Хатта, Р. Ельвальда та ін., яким властива особлива агресивність в прагненні «спростувати» діалектико-матеріалістичне розв'язання основного питання філософії і пов'язані з ним принципи матеріальної єдності світу, відображення тощо. Так, Е. Васмут, виходячи з вінерівського визначення інформації, твердить, нібито вона є «духовною сутністю», однопорядковою з тими «першоосновами» буття, які Платон залічував до світу ідей, Арістотель іменував формами, Гегель — абсолютною ідеєю.

¹⁰ Вінер Н. Кібернетика и общество.— М., 1958, с. 116.

¹¹ Урсла А. Д. Успехи и границы математизации.—Вопр. философии, 1979, № 2, с. 118.

На його думку, інформація є духовною реальністю.¹² Аналогічне трактування інформації дають М. Безне, Г. Тітце, Н. Шмідт, П. Шошар та ін.

Особливу групу в неотомістських містифікаціях інформації становлять Х. Дам, Ч. Дечерт, Х. К. Круц, які на основі даних теорії інформації намагаються здійснити так зване кібернетичне доведення буття бога, а також П. Кіршенман, Г. Келер, Г. Шншков, Л. Кешнер, А. Рейтцнер, які в душі антикомуністичних потуг своїх учителів І. Бохенського та Г. Веттера силкуються дискредитувати марксистсько-ленінську філософію, виступають зі злісною критикою діалектико-матеріалістичного розуміння інформації і його методологічної основи — ленінської теорії відображення.

Ці автори, розглядаючи інформацію як якийсь «чистий рух» і ґрунтуючи свої позиції лише на тому, що вона нагромаджується, передається, перетворюється і кодується, абсолютизують інваріантність інформації, її відносну самостійність щодо фізичних якостей свого матеріального субстрата, тобто розглядають наведені ознаки як свідчення абсолютної незалежності інформації від її матеріальної основи¹³. За такого підходу інформація тлумачиться як якась первинна духовна причина, що нібито перебуває поза матеріальними об'єктами.

Оскільки природничонауковим підґрунтям, на основі якого неотомісти намагаються використовувати інформаційні процеси і явища для доведення буття бога (людина закладає програму в комп'ютер, а бог, мовляв — у людину), самостійного існування сфери «абсолютного духу» тощо є доцільність розвитку, зокрема, в органічній природі¹⁴, варто спинитись ще на одному напрямі сучасних ідеалістичних інтерпретацій сутності інформації.

Прагнення використати поняття інформації як філософський засіб розв'язання онтологічних проблем у душі ідеалізму Платона, зобразити її еквівалентом аристотелівської ентелехії або абсолютного духу Гегеля і на цій основі здійснити доведення буття бога спостерігається в міркуваннях деяких провідних буржуазних природознавців, що намагаються обговорювати світоглядно-філософські проблеми розвитку науки. Так, зокрема, К. Хукер, вказуючи на широке і продуктивне використання інформаційного підходу в нейрофізіологічних дослідженнях, для пояснення структури і деяких функцій свідомості тощо, вбачає своє завдання в тому, щоб на цій основі здійснити «категоріальну трансформацію» традиційного розуміння філософських проблем, побудувати «нову систематичну онтологію»¹⁵. Для цього він отожднює з інформацією як свідомість, так і її матеріальний субстрат — мозок і нейрофізіологічні процеси в ньому, іменує їх «інформаційними поняттями», «інформаційними структурами» та ін. Як бачимо, усунення самої проблеми відношення явищ свідомості до мозкових процесів видається тут за її «розв'язання».

Поняття інформації набуває у Хукера широкого філософського значення, виступаючи як вираження якоїсь фундаментальної структури буття, де нібито «зняті» відмінності між об'єктивною і суб'єктивною реальністю, духовним і тілесним. «Інформаційні структури» наділяються ним просторово-часовими характеристиками і разом з тим якоюсь автономною властивістю духовної активності. «Отже, — підсумовує Хукер, — ми отримуємо «несубстанціональну», суто просторово-часово-каузальну онтологію в традиціях Платона»¹⁶. Такі кінцеві формулювання «кібернетичного» ідеалізму, що претендують на загальнофілософський статус. Загалом у них відтворюються типові

¹² Янков М. Материя и информация, с. 56—57.

¹³ Див.: Keschner L. R. Cybernetics, Matter and the Dialectics.— In: 5-th International Congress on Cybernetics. Namur, 1968, p. 574—578; Cruz J. C. Structurelle Grundlagen des Kulturellen und des Technischen.— Philosophia Naturalis, 1974, № 1, p. 1—9.

¹⁴ Уявлення про доцільність розвитку живого і відповідно еволюція «телеологічних» пояснень цього розвитку, слушно відзначає В. П. Іванов, пройшли тривалий шлях «від міфологічного одухотворення і релігійного провіденціалізму через ідеї ранньої науки про тварин і людину як механізми, автомати і т. ін., а нині, згідно з практичними можливостями століття, переживають свій кібернетичний бум» (Іванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство.— Киев: Наук. думка, 1977, с. 49—50). З процитованого видно, що такі уявлення, як і ідеалістичні їх містифікації відповідними формами філософського мислення, завжди спиралась на престиж і практичну значущість тієї чи тієї науки (біології, механіки, кібернетики) в певну історичну епоху, спекулюючи на їх досягненнях.

¹⁵ Hooker C. A. The Informtion processing Approach to the Brain-Mind and Its Philosophical Ramifications.— Philosophy and Phenomenological Research, 1975, № 1, p. 1, 2, 4, 5, 15.

світоглядно-методологічні помилки буржуазних учених, яких, як засвідчує практика наукового пізнання, можна уникнути тільки за умов обґрунтованого В. І. Леніним тісного союзу діалектико-матеріалістичної філософії і природознавства.

По суті до аналогічних розглянутих ідеалістичних висновків доходять і деякі буржуазні науковці у спробах схарактеризувати поняття інформації як засіб уніфікації наукового знання. Г. Шрамм, зокрема, вважає, що з відкриттям генетичної інформації нібито підтверджується правомірність платонівського ідеалізму¹⁷, а Вейцеккер у своїх кібернетичних уявленнях про інтегральну роль поняття інформації надає їй онтологічного статусу, уподібнюючи платонівському ейдосу, аристотелівській ентелехії¹⁸. Істотно, що тут, як і у аналізованих вище випадках, усунення фундаментальної філософської проблеми співвідношення свідомості і матерії видається за її «розв'язання». «Інформація,—твердить Вейцеккер,— може бути зрозумілою лише в межах пари «форма—матерія». Вона принципово чужа парі понять «свідомість—матерія»¹⁹. І якщо шукати інформацію в свідомості, то не в людській, а в трансцендентальній. З допомогою подібних «аргументів» намагається обґрунтувати об'єктивно-ідеалістичні висновки й Д. Фостер²⁰, який на основі кібернетичних понять онтологізує «абсолютний дух», «об'єктивний розум», прагнучи надати їм роль «інтеграторів» сучасного наукового знання.

Оскільки загальна філософська суть наведених міркувань зводиться до проголошення інформації універсальною формою реалізації «абсолютної» (трансцендентальної) свідомості, адекватною формою втілення «розуму», «світового духу», «божественного начала» та ін. ідеалістичних фетишів, через які «бог» нібито «упоряднює» всі часткові форми існування знання, ідеальні моменти людської життєдіяльності, а також, відповідно, матерію, рух тощо—уніфікувати» з допомогою таких спекулятивних постулатів виявляється можливим все, що завгодно і як завгодно: дух і матерію, науку і релігію, раціоналістичну філософію і міфологічну містику, богословські догми і математичне вираження співвідношення маси та енергії. Механізм такої «уніфікації» досить простий, треба тільки онтологізувати якісь теоретичні ідеалізації науки, наприклад, ейштейнівську формулу співвідношення маси і енергії зобразити не як математичне формулювання закону цього співвідношення, а як реальний процес перетворення матерії в енергію. Таким же є і загальнофілософський зміст новітніх спроб «кібернетичного» ідеалізму «уніфікувати» наукове знання з допомогою поняття інформації.

Це поняття справді володіє певною інтегруючою функцією на загальнонауковому рівні й саме в ній інформативний підхід протистоїть спекулятивним постулатам ідеалізму і теології. Тому в тих концепціях, де поняттю інформації надається значення «ейдоса», «ентелехії», якоїсь загальної духовної сутності, воно втрачає своє справжнє значення або ж стає просто зайвим. Методологічна безплідність таких процедур ігноруванням відмінностей між загальнонауковими і філософськими категоріями, завдяки чому створюється лише видимість розв'язання проблем зв'язку і взаємовідношення категоріальних структур природничонаукового і гуманітарного знання. На справді ж ці проблеми просто ідеалістично редукуються, елімінуються.

Деякі буржуазні автори, підміняючи з допомогою кібернетичних понять світоглядний зміст фундаментальних філософських проблем, заходять у таких містифікаціях досить далеко, зокрема, претендують подолати «дуалізм» у філософії, культурі, мисленні, духовному житті загалом, хоча насправді висувають одну з природничонаукових версій об'єктивно-ідеалістичного розв'язання проблем. Прикладом може бути так звана тризначна метафізика, розроблювана А. В. Бломом, П. Шнейдером, Г. Гюнтером. Згідно з уявленнями останнього, які він викладає у праці «Свідомість і машини», й діалектичному матеріалізмові й об'єктивному ідеалізмові властивий той самий недолік, зумовлений «двозначним» способом мислення, пов'язаним з логікою Арістотеля, а не з дійсністю. Кібернетика, на думку Гюнтера, долає цю «обмеженість» мислення, оскільки, проникаючи в сутність буття, виявляє тотожність матеріального і ду-

¹⁶ *Ibid.* p. 15.

¹⁷ Див.: Schramm G. *Idee und Materie in der modernen Biologie*. Berlin, 1963, S. 7—13.

¹⁸ Weizsäcker C. P. *fon. Sprache als Information*.— *Die Sprache*. München, 1959, S. 63.

¹⁹ Weizsäcker C. P. *fon. Information*, S. 51—52.

²⁰ Див.: Foster D. *The Intelligent Universe*. London, 1975.

ховного. Це «тотожне» і є «третє» — поряд з матерією і духом — «протометафізичне» начало, формою існування якого проголошується інформація.

Автор наведених міркувань зомовчує той факт, що всі нинішні реально працюючі кібернетичні машини функціонують саме на основі двозначної системи кодування інформації. Водночас саме в руслі свого довільного припущення він намагається у формі інформації ототожнити філософський зміст категорії «матерія» в марксистсько-ленінській філософії і «абсолютного духу» в об'єктивному ідеалізмі, обгрунтувати їх рівноцінність в «інформації». «Кібернетика, — твердить Гюнтер, — дійсно розкриває багато переваг діалектичного матеріалізму, особливо стосовно відображення як загальної властивості матерії і його розвитку на різних ступенях та у різних формах. Однак вона показує і його обмеженість, підтверджуючи деякі істинні трансцендентального ідеалізму»²¹. Саме до таких «істин» Гюнтер залічує постулат тотожності буття і трансцендентальної свідомості. Це, власне, і засвідчує, що його «протометафізичне начало» збігається не з матерією, а з «абсолютним духом» і, отже, є ідеалістичною містифікацією деяких функціональних особливостей інформації.

Отже, критичний аналіз «кібернетичного» ідеалізму показує, що пошуки його теоретиками універсальної філософської категорії, яка могла б бути методологічною основою вивчення будь-яких різновидів інформації, насправді обертається гіпостазуванням інформації, зведенням її до рівня всеохоплюючої духовної сутності. Однак цим проблема лише містифікується, але ні в якому разі не розв'язується.

Дійсне, а не ілюзійне розв'язання проблеми дає філософія діалектичного матеріалізму на основі строгого врахування і аналізу взаємозв'язку (спільностей та відмінностей) природничонаукового та світоглядного рівня відображення інформаційних явищ. Методологічною основою плідного осмислення сутності інформаційних процесів є ленінська теорія відображення.

Наріжними положеннями в дослідженні інформаційних процесів і явищ є визнання єдності в багатоманітності об'єктивної реальності, всезагальності відображення, нерозривного зв'язку інформації з відображенням, розгляд її як форми руху матеріальних систем об'єктивного світу. «Під відображенням розуміється властивість матеріальних систем у процесі взаємодії відтворювати з допомогою своїх особливостей особливості інших систем»²². Відображення, будучи пов'язаним з взаємодією матеріальних систем, є умовою збереження їх визначеності й розвитку. В неорганічній природі відображення є нефункціональним, тобто не виділяється із взаємодії в самостійний процес, не опосередковує взаємодію систем.

Розвинутішими є форми функціонального відображення (біологічного і соціального), специфіка якого пов'язана з поведінкою, діяльністю системи. Саме функціональним відображенням взаємодії матеріальних систем, яке виникає на основі управління і обслуговує цю взаємодію, є інформація. Управління тут треба розуміти в найширшому значенні, яке адекватне зовнішнім впливам функціонування системи (розв'язання задач, досягнення цілей, задоволення потреб тощо), яке зберігає її цілісність. У цьому розумінні інформацією можна вважати знання, у якого є споживач. «Інформацію становить та частина знання, яка використовується для орієнтування, для активної дії, для управління, тобто у цілях збереження якісної специфіки, удосконалення і розвитку системи»²³. Інформація в цьому значенні — це не просто суб'єктивне знання, а лише його об'єктивний зміст, що репрезентується матеріальним носієм цього змісту. Інформацію можна визначити як доцільно активне відображення, спрямоване на встановлення тотожності поведінкових актів живого.

Матеріальним носієм, формою існування інформації є код. «Поняття коду і кодування найяскравіше виражає принцип інваріантності інформації щодо фізичних властивостей її носія»²⁴. Та сама інформація може бути втілена й передана з допомогою різних кодів, а один і той же код може нести різну інформацію. «Використання кодів дозволяє перетворити будь-який предмет, що підходить в даних умовах для функції носія інформації, у щось більше, ніж він сам»²⁵.

Отже, йдеться про відносну самостійність інформації стосовно речовинно-енергетичних властивостей коду. Вона і становить «гносеологічний корінь» ідеалістичних

²¹ Цит. за кн.: Яков М. Материя и информация, с. 179.

²² Коричунов Л. М. Отражение, деятельность, познание.— М., 1979.

²³ Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом.— М., 1975, с. 33.

містифікацій інформації, спроб зведення її в абсолютну духовну сутність. Саме ігнорування відображальної природи інформації, пехтування її осмислення як форми взаємодії матеріальних систем становить причину ідеалістичних спекуляцій навколо природи інформаційних процесів, перебуває в основі спроб «кібернетичного» ідеалізму редукувати до інформації всі форми і властивості об'єктивної реальності, оскільки останні за певних умов можуть з допомогою кодування репрезентувати щось інше, ніж те, чим вони є за своїми фізико-хімічними властивостями.

Абсолютизація відносної незалежності інформації від фізико-хімічних властивостей її носія (матеріального коду) становить суть «кібернетичного» ідеалізму, що фальсифікує реальні філософські проблеми, які висувуються розвитком сучасної науки.

* * *

На основі розвитку кібернетики и широкого применения теоретико-информационных методов в буржуазной философской и естественнонаучной литературе распространяется так называемый кибернетический (или информационный) идеализм.

Критический анализ «кибернетического» идеализма показывает, что он абсолютизирует инвариантность (относительную независимость) информации по отношению к вещественно-энергетическим свойствам ее носителя. Возводя информацию в самостоятельную абсолютную сущность, пытается, таким образом, поставить под сомнение саму основу диалектико-материалистической философии. Такие антинаучные философские взгляды, насаждаемые в науке, дезориентируют естествоиспытателей, а сама проблема информации не решается, а лишь переворачивается с ног на голову. Действительное решение проблемы информации дает диалектический материализм. Методологической основой плодотворного осмысления информационных явлений выступает теория отражения. Игнорирование неразрывной связи информации с отражением неизбежно ведет к идеализму.

²⁴ Дубровский Д. И. Информация, сознание, мозг, с. 115.

²⁵ Кремянский В. И. Понятие системности и «метасистемности» информации.— Вопр. философии, 1975, № 2, с. 96.

ПОЛІТВИДАВ УКРАЇНИ ВИДАЄ У І КВАРТАЛІ 1984 РОКУ ТАКІ КНИГИ:

**ДОНЧЕНКО Е. А., СОХАНЬ Л. В., ТИХОНОВИЧ В. А. ФОРМИРОВАНИЕ РА-
ЗУМНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ.— 15 л.— 60 к. 10 000 экз.**

**ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В СОВРЕМЕННОЙ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ БОРЬБЕ / Рук. авт.-
колл.— В. И. СА ПО Ж НИК О В.— 18 л.— 70 к. 10 000 экз.**

**РУЖИЧКА І. ПСИХОЛОГІЯ В РОБОТІ З ЛЮДЬМИ. [З ЧЕСЬКОЇ]— 14 арк.— 65 к.
20 000 пр.**

**ТОМАН І. ЯК УДОСКОНАЛИТИ САМОГО СЕБЕ. [З ЧЕСЬКОЇ]— 25 арк.— 95 к.
115 000 пр.**

**БЫЧКО А. К.— У ИСТОКОВ ХРИСТИАНСКОГО ИРРАЦИОНАЛИЗМА.— 8 л.— 60 к.
6 000 экз.**

**ЗАЙЧУК О. В. ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И РАСОВАЯ ПОЛИТИКА США.— 6 л.— 15 к.
15 000 экз.**

**ОНИЩЕНКО І. Ю., КОЛОМІЄЦЬ П. П. ПОСТРІЛИ З-ЗА РОГУ.— 35 к.—
50 000 пр.**

ЛЮДИНА І ПРАЦЯ

(Закінчення. Початок — в № 5 за 1983 р.)

Великий інтерес в учасників семінару викликав виступ знатного бригадира комплексної бригади «Нікопольбуду» Героя Соціалістичної Праці І. Д. Ганчева. Очолований шматком колектив працює на поточному підряді, що забезпечує велику маневреність, злагодженість усіх ланок будівельного процесу і перетворює бригаду у фактичного господаря на будівництві. Цілий ряд економічних і соціальних показників свідчить на користь цієї організаційної форми праці. Водночас діяльність бригади в умовах госпрозрахунку породжує безліч нових проблем на рівні відносин з постачальниками, плануючими, фінансуючими та організуючими організаціями. Ці проблеми особливо загострюються при укрупненні бригад, масовому впровадженні підряду. Недосконалість системи комплектації, ускладненість розпорядчої діяльності, незбалансованість планів бригад з матеріально-технічним забезпеченням, необхідність перебудови всієї системи інженерного забезпечення виробництва, включаючи питання про підвищення матеріальної зацікавленості ІТП у нових госпрозрахункових умовах і багато іншого — ось аж ніяк не повний перелік питань, які доводяться сьогодні розв'язувати у будівельному виробництві. Користуючись нагодою, І. Д. Ганчев вніс низку пропозицій щодо вдосконалення кошторисних операцій і системи преміювання робітників на адресу Держкомпраці і Республіканської профради.

Про соціальні аспекти бригадних форм організації праці йшлося у повідомленнях заступника секретаря парткому заводу «Арсенал» імені В. І. Леніна Г. О. Курнешева (Київ) і бригадира комплексної бригади Дніпропетровського заводу металургійного обладнання (ДЗМО) лауреата Державної премії М. Д. Воробйова. Впровадження бригадної форми, робота за єдиним нарядом на київському заводі «Арсенал» по-новому зміцнили творчу співдружність робітників-раціоналізаторів та ІТП, виникла нова форма діяльності — колективна технічна творчість, відзначив Г. О. Курнєшев.

Підсумовуючи досвід діяльності бригад на ДЗМО, М. Д. Воробйов чітко виділив основні складники соціальних надбань бригадного підряду в машинобудуванні: взаємозамінність робітників, перерозподіл функціональних обов'язків між майстром і бригадиром, формування сприятливого матеріально-психологічного клімату в колективі, поліпшення трудової дисципліни і взаємної відповідальності, розширення демокра-

тичних начал в управлінні виробництвом, оптимізація системи оплати за працею, вдосконалення професійної структури бригади. Заслужує на увагу, на думку знатного робітника, питання про взаємозв'язок бригадного самоуправління і цехового, адміністративного управління: потрібно визначити ті межі, в яких бригада правомочна розв'язати самостійно ті чи ті питання.

Різні проблеми вивчення бригадних форм праці аналізували також Т. Н. Рудницька (Київ), Б. П. Тюкова та М. О. Никифорак (Чернівці), Н. А. Білоусов (Одеса), Б. Т. Личко та В. А. Зозуля (Харків), В. В. Нечитайло (Кам'янець-Подільський).

Значне місце в роботі секції посіли доповіді і повідомлення, що стосувалися діяльності галузевих і заводських соціологічних служб і підрозділів. Великий інтерес становили повідомлення дніпропетровських соціологів, чий досвід широко відомий в республіці і за її межами. Начальник соціологічної служби Міністерства чорної металургії УРСР Є. І. Фокін (Дніпропетровськ) у своєму виступі висловив думку про необхідність створення єдиної системи соціологічних служб на підприємствах. Така система, зазначив він, повинна органічно поєднати в одне ціле ті окремі підсистеми (служби), які функціонують уже не один рік і позитивно зарекомендували себе на практиці (скажімо, система профорієнтації, система «Увага», служба «Ваш настрої» та ін.). За умови створення системи таких служб соціальної організації підприємства функціонуватиме злагоджено і ритмічно, а діяльність соціологів буде всебічною і цілісною. Своєрідним розпуктом його виступу була розповідь соціолога з металургійного заводу імені Г. І. Петровського, Л. І. Швидкої (Дніпропетровськ) про сутність впровадженої на цьому підприємстві системи «Увага». Суть останньої — в комплексі заохочувальних моральних акцій з боку керівників усіх рівнів (від бригадира до директора) щодо кожного робітника з нагоди різних знаменних дат у його житті або з причини різних життєвих колізій, які він переживає.

Істотним особливостям діяльності і організації соціологічних служб на підприємствах, а також дослідженню соціальних проблем планування й управлінських відносин у трудових колективах були присвячені повідомлення В. І. Писаренка (Харків), В. М. Продайка (Дніпропетровськ), І. Т. Арбузова (Москва), І. В. Отроценка (Біла Церква).

У тематичній різноманітності доповідей і повідомлень першої секції крім перелічених слід виділити ще ряд «блоків». Питання про соціальну ефективність праці об'єднало виступи А. С. Мельника (Київ), В. А. Куріної (Дніпропетровськ), Н. І. Бережної та І. М. Бейліса (Харків), І. О. Архангельського (Одеса), М. П. Білоблочного (Москва), В. Г. Парначова (Київ); розподіл, поділ і переміна праці — В. Г. Клименка (Дніпропетровськ), В. А. Яковенка (Сімферополь), В. Д. Теліса (Харків), М. А. Левницького (Одеса), В. Ф. Шугайла (Дніпропетровськ), С. М. Гандирук (Одеса); відтворення і рух робочої сили — В. А. Грека (Суми), Б. А. Кулківського, В. А. Кулика та П. Я. Залипи (Тернопіль), Ю. Ф. Очерста (Жданов), В. М. Пекура (Київ); розвиток соціальної структури праці — Л. Г. Дідковської (Київ), А. Б. Балаєва та В. Ю. Шкеля (Одеса), В. В. Смирнова (Київ); соціальні проблеми нормування праці — А. В. Архангельської (Одеса); І. Ю. Губи та А. А. Рижка (Дніпропетровськ); виховні функції праці — О. П. Еремеевої та С. А. Тризні (Львів), А. С. Ізваріна (Ворошиловград), І. М. Ішиміклі (Київ), В. П. Дьякова (Донецьк), О. В. Чернова (Київ), А. П. Черединаченко (Одеса), І. П. Фролова (Харків); соціальні проблеми праці в особистому підприємстві господарств — О. І. Гриньова (Львів), К. В. Ликова (Одеса).

На другій секції розглядалися соціальні аспекти трудової активності і трудових відносин у соціалістичному суспільстві. Її учасники продемонстрували великий інтерес до питання про природу суспільно корисної діяльності людини, зокрема соціальні фактори її детермінації. Оскільки за соціалізму, стверджують А. Г. Ткачук (Чернівці), Б. О. Ярочкін, О. М. Куц та А. І. Ярмоленко (Харків), Л. М. Лушія (Дніпропетровськ), результати виробничої та невиробничої діяльності досягаються всім суспільством в інтересах кожного індивіда, то цей суспільний лад створює тим самим усі необхідні умови для подолання протиставлення діяльності у сфері матеріального виробництва і діяльності у сфері послуг. В усіх сферах суспільного життя, як відзначив О. І. Лимаров (Харків), трудова діяльність немислима без свідомо вироблених життєвих цілей, завдань, інтересів, потреб, ідеалів, переконань, котрі виступають соціальними факторами її детермінації. Реалізуючи діалектико-матеріалістичний підхід до аналізу суспільно корисної діяльності, потрібно розрізняти і розглядати у їх співвідношенні об'єктивні і суб'єктивні фактори детермінації трудової діяльності, тобто її базові і спонукальні причини. Аналіз зазначеного взаємозв'язку слугує вихідним пунктом у визначенні її стимулювання, вдосконалення і розвитку. Найважливішими елементами названого механізму, як вважають В. І. Кущерець та В. Х. Марусич (Київ), Г. В. Дол-

ган (Мелітополь), є стимулювання суспільної праці і те реальне середовище, в якому протікає трудовий процес.

Специфіку різних форм трудової діяльності схарактеризували Є. М. Акишин (Тернопіль) та С. Л. Катаєв (Запоріжжя). Перший — на прикладі студентських будівельних загонів, другий — на прикладі діяльності майстра виробничого колективу. Г. І. Садовий та В. І. Кам'янський (Хмельницький) зробили спробу розкрити основні закономірності формування особи радянського інженера в процесі трудової діяльності. М. Ю. Зелінський (Київ) підкреслив місце і роль передбачення в структурі трудової діяльності людини.

О. В. Воловодова (Донецьк) спинилася на великій ролі такої організаційної форми, як бригада, у справі вдосконалення трудової діяльності членів суспільства. Добова комплексна бригада, що, на її думку, становить найпрогресивнішу колективну форму організації праці в умовах комплексної механізації виробничих процесів, об'єднує робітників усіх змін спільним завданням і винагородою за працю на основі широкого суміщення професій і трудових функцій, взаємин товариського співробітництва, взаємодопомоги і дисциплінованості, покликаними стати частиною її продуктивної сили. Підтримавши цю думку, М. Ф. Алексєєнко та І. М. Риндя (Москва) конкретизували істотні напрями розвитку трудової діяльності працівників в умовах зрілого соціалізму. До них належать даліше вдосконалення відносин власності, утвердження безпосередньо суспільного, планомірного, творчого характеру праці, розвиток самого працівника як головної продуктивної сили суспільства, інтенсивний перехід від індивідуальних до колективних форм організації праці, усусільнення і кооперація праці, зміни професійно-кваліфікаційного рівня робітників і службовців.

Про науково-теоретичну базу соціальної політики КПРС в сфері праці йшлося у доповідях Н. Ф. Осипової та Н. Г. Ревенка (Харків), Н. Ф. Кузьмінської (Ворошиловград).

Торкаючись зв'язку трудової діяльності і способу життя, Л. В. Бобожкіна (Севастополь), А. П. Колодій та О. М. Білан (Львів) відзначили, що в системі соціалістичного способу життя не тільки праця, а й дозволя стає засобом розвитку людини. Саме їх взаємодоповнення надає процесові формування нової людини гармонії, правильної спрямованості.

З погляду Д. С. Черкашина (Харків), в соціалістичному суспільстві трудова діяльність особи регулюється суспільним ідеалом, який визначає цілеспрямований характер трудової діяльності людини і реалізується в ній. Гуманізації трудової діяльності людини за соціалізму присвятив свій виступ М. Т. Степико (Київ).

Трудова діяльність як соціальна активність має стала темою доповідей М. П. Синротенка (Запоріжжя), Г. А. Кривокової, І. Т. Кучерявова (Київ),

Л. С. Коршуновської, М. І. Феня, В. М. Недашуківського (Дніпропетровськ), П. І. Феценка, В. П. Литовченка (Дрогобич). Розвиваючи положення В. І. Леніна: «...державна сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»¹, ці автори загострюють свою увагу на ролі свідомого фактора в трудовій діяльності.

Щоб забезпечити постійне підвищення трудової активності людей, треба використати такі засоби і заходи, як удосконалення відносин підлеглості в трудовому колективі (С. І. Копчак, П. Д. Сушак — Івано-Франківськ), органічний взаємозв'язок інтересів працівників у сфері дозвілля і виробництва (І. Д. Пугач — Івано-Франківськ), підвищення рівня усунювання праці (В. О. Соболев, А. І. Ткаченко — Харків), строгий державний контроль за функціонуванням розподільних відносин соціалізму (А. Л. Пресображенський — Дніпропетровськ), науково-технічна творчість (Л. С. Коварських, В. Є. Струтинський — Чернівці); науково-дослідницька робота (О. К. Чаплигін — Чугуєв), преса (І. Д. Камчугова — Кривий Ріг).

Стимулювання трудової активності радянських людей передбачає також виховання у їх свідомості ініціативності, здатності долати віджилі традиції, звички, інерцію мислення, які історично складаються в житті нашого суспільства (Т. Т. Ковальчук, М. М. Свечинський — Черкаси).

Єдиний соціалістичний народногосподарський комплекс з його багатоманітними зв'язками в процесі виробництва, як гадає М. В. Тополя, Л. А. Маленкова (Харків), вимагає ефективного стимулювання трудової активності як у засвоєнні нових наукових знань, оскільки сучасна наука виступає безпосередньою виробничою силою, так і в набутті принципово нових практичних навичок, оскільки праця в сучасних умовах дає більшою мірою стає ініціативно-творчою.

У зв'язку з аналізом трудової активності О. В. Іщенко (Полтава), Г. М. Котелевець, Л. С. Шевченко, Л. П. Радченко, О. І. Фридинський (Харків), А. Г. Хімченко (Миколаїв), С. В. Хільчевський, В. А. Демідов (Чернівці), І. М. Козачук (Львів) порушили питання про творчу працю. Вони, зокрема, підкреслювали, що поряд з науково-технічним прогресом, що зумовлює необхідність творчої праці, неабияку роль у розвитку останнього відіграють її особистісні властивості самих працівників. В умовах зрілого соціалізму треба приділяти максимальну увагу творчій праці не тільки як найважливішому чинникові вдосконалення суспільного виробництва, але й як необхідній умові духовного, зокрема естетичного виховання трудящих. Саме творча праця дозволяє

людям зрозуміти величчя її прекрасне, виховати в ній гуманізм і світлу віру в реалізацію комуністичних ідеалів.

Структуру, особливості її характер трудових відносин учасники семінару намагалися розкрити через з'ясування специфіки відношення праці до найрізноманітніших явищ суспільного життя. Праця, таким чином, розглядалася і як основа, і як умова, і як фактор постійного вдосконалення і розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства.

Виявленню закономірностей відношення праці до соціалістичного способу життя присвятив свої тези В. М. Гольченко (Запоріжжя). Н. Г. Краченко (Севастополь) охарактеризувала вплив соціалістичної праці на становлення нової людини. Тема праця й класи в соціалістичному суспільстві стала предметом виступу Н. Б. Малахової (Харків). Про залежність становлення виробничого колективу від рівня розвитку трудової діяльності в соціалістичному суспільстві говорив Г. Я. Лебедінський (Тернопіль). А. К. Покритан (Одеса) розглянув специфіку зв'язку між працею і робочою силою в процесі виробничої діяльності, а Ф. Г. Постоленко (Херсон) — між працею і соціалістичною виробничою дисципліною.

Велика група учасників роботи секції спинилася на проблемах вдосконалення трудових відносин. Г. В. Стадник (Харків), В. О. Ніконов (Київ), В. В. Корж, В. Л. Чистяков (Одеса), Н. Ф. Смирнова (Донецьк), О. О. Чоба (Кривий Ріг) та ін. підкреслили, що найефективнішими способами вдосконалення трудових відносин в соціалістичній установі є бригадна організація праці, особисті творчі плани працівників. Цими авторами була висловлена думка про те, що одним із важливих критеріїв вдосконалення трудових відносин у суспільстві є культура праці.

Заключними у роботі секції прозвучали повідомлення О. О. Сетова (Дніпропетровськ) «Речовинні і особистісні фактори виробництва в умовах НТР і особливості управлінської діяльності», А. М. Хримлі (Донецьк) «Авторитет керівника і моральний клімат у трудовому колективі», В. Ф. Глазиріна (Дніпропетровськ) «ХХV з'їзд КПРС про участь трудящих в управлінні соціалістичним виробництвом», В. Л. Мокряка і В. В. Васильєва (Кривий Ріг) «Соціологічні дослідження стилю і методів роботи керівників цехових колективів», К. С. Дабіжа (Молдавія) «Соціально-демографічний аналіз трудової участі колгоспників у громадському господарстві — важлива умова вдосконалення управління трудовими ресурсами колгоспників (на матеріалах Молдавської РСР)». Усі ці повідомлення присвячені узагальненню практики організації і управління трудовими процесами у суспільстві зрілого соціалізму.

Робота третьої секції характеризується розглядом соціальних аспектів життя трудових колективів, їх впливом на розвиток особи, аналізом широкого кола проблем

¹ *Ленін В. І.* Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів.— Повне збір. творів, т. 35, с. 20.

дальшого вдосконалення принципів і організації соціалістичного змагання.

Особливості сучасного етапу розвитку праці в нашому суспільстві є, на думку А. А. Кривулі (Харків), посилення значення і ролі в цьому процесі трудових колективів. Трудовий колектив виступає носієм об'єктивних тенденцій становлення суспільства соціальної однорідності.

Особливе місце в умовах розвинутого соціалістичного суспільства посідає принципово новий колектив — виробнича бригада. Її повною мірою притаманна колективність, її члени зв'язані спільністю предметів і засобів праці, виконанням єдиного для всіх завдання, взаємною відповідальністю і відносинами справжньої товарищескості. Відзначивши це положення, В. І. Павлов (Луцьк) разом з тим підкреслив у своєму повідомленні, що перехід від індивідуальної організації праці до колективної вимагає врахування об'єктивних і суб'єктивних чинників, бо всяке несобгрунтоване форсування впровадження нової форми чревате негативними наслідками.

Ряд виступів на секції стосувався різних проблем організації праці й управління трудовими колективами. Про роботу Українського філіалу НДІ праці по розробці нової комплексної системи управління ефективністю праці (КСУЕТ) розповів слухачам семінару І. І. Телегін (Київ). Вивчивши і узагальнивши управлінський досвід багатьох підприємств і організацій республіки, філіал обгрунтував і потім застосував ряд нових методичних підходів і рішень. Суть нової комплексної системи полягає в тому, що з допомогою автоматичних пристроїв по розгалуженій системі виробничих і соціальних показників робиться об'єктивна і строга оцінка трудових витрат і якості роботи кожного, що дозволяє адекватно шим витратам впровадити заробіток і надбавки, перетворюючи їх тим самим в реальні матеріальні й моральні стимули. Можливість порівняльних оцінок результатів роботи не тільки за абсолютними значеннями, але й за відношенням до вищих досягнень, урахування одержаних оцінок у соціалістичному змаганні підвищує його масовість, створює умови ефективного змагання для тих, хто змагається.

Про виховну роль трудового колективу в найрізноманітніших її аспектах говорився в доповідях і повідомленнях С. А. Вегери (Київ), М. І. Глазунова, В. Ф. Михно (Дніпродержинська), А. М. Горбунова (Харків), Н. П. Лукашевича (Київ), О. М. Семашко, С. В. Паламарчука (Запоріжжя), В. І. Світличного (Одеса). Голова завком заводу ім. Петровського І. Я. Терличенко (Дніпропетровськ) розповів присутнім про те, як розробляли і запроваджували на підприємстві морально-трудовий кодекс «Петровкин», який соціальний і виховний ефект досягнутий колективом із запровадженням цього кодексу з допомогою різних конструктивних заходів.

Прозвучали на секції і доповіді, присвячені аналізу дисципліни праці в колекти-

вах. Своєрідну типологію молодих порушників дисципліни навіть у своєму повідомленні М. П. Іщенко (Черкаси). Відповідно до кожної із специфічних груп порушників, стверджує він, повинна будуватися специфічним порядком і робота щодо викоринення і запобігання порушенням; міра правового і морального впливу в кожному випадку має бути точно визначена. В. П. Заїка, Г. А. Заїченко (Дніпропетровськ) піддали груповому аналізу об'єктивні й суб'єктивні чинники, що визначають стан трудової дисципліни у виробничих колективах. На роль бригадної форми організації й оплати праці в запобіганні дисциплінарним порушенням акцентував увагу В. Т. Руденко (Одеса). Аналізу чинників зміцнення трудової дисципліни були присвячені також сумісні повідомлення М. М. Дзябко, В. П. Пономаренко (Дніпропетровськ), І. Д. Литвинова, Г. Г. Шестопалова (Дніпропетровськ), І. О. Салтовського (Київ).

Загальнотворетичним питанням соціалістичного змагання приділили увагу М. Л. Рубанець (Київ), А. П. Гордеева (Дніпропетровськ), С. П. Каськова, М. М. Каськов, І. В. Попов (Ворошиловград), І. Д. Крижко, М. П. Остряньський (Дніпропетровськ).

Трудове змагання є єдністю протилежних моментів змагання і співробітництва (С. П. Каськова). Децю інший аспект цього питання розглянув Н. П. Остряньський. Сутність відносин змагання, зауважив він, визначається суперечністю між потребою індивідів або їх груп у досягненні щодо решти першості в одному чи кількох різновидах діяльності і, з другого боку, умовами, що дозволяють задовольнити дану потребу. На відміну від цього А. А. Гордеева, навпаки, звернула увагу на соціально-економічну природу соціалістичного трудового змагання і розглянула його як загальну форму руху соціалістичних виробничих відносин, подібно до того, як конкуренція виступає загальною формою капіталістичних виробничих відносин.

Про досвід організації соціалістичного змагання в промислових підприємствах розповів учасником семінару секретар Дніпропетровського обкому профспілки робітників металургійної промисловості А. А. Собоко. Зокрема, він висвітлив деякі аспекти бригадної форми змагання, вплив госпрозрахункових відносин на організацію сумісної діяльності, захисту взятих зобов'язань та ін. На адресу вищестоячих профспілкових органів ним були висловлені пропозиції щодо спрощення і вдосконалення форм звітності і їх уніфікації, по упорядкуванню структури служби соціалістичного змагання на підприємстві й нормативній чисельності її працівників.

Великий тематичний блок повідомлень і доповідей на секції був присвячений спеціальним окремим аспектам соціалістичного змагання: це — питання про соціалістичне змагання як показник соціальної зрілості колективу (В. Л. Арбініна — Харків), питання про регламентацію про-

десу управління соціалістичним змаганням (Т. А. Кругляк—Київ), про співвідношення об'єктивних і суб'єктивних факторів у соціалістичному змаганні (В. М. Лібець—Донецьк), про зв'язок суспільного і особистого в соціалістичному змаганні (А. І. Малюков—Кіровоград), про роль соціалістичного змагання в управлінні соціальним розвитком передового колективу (Ю. А. Гаркуша—Харків), про роль соціалістичного змагання в патріотичному і інтернаціональному вихованні робітничої молоді (О. І. Тарабан—Ужгород), проблема самоствердження особи за допомогою соціалістичного змагання (М. Ф. Цибра—Одеса). З інтересом заслухали учасники семінару практичні рекомендації Ф. І. Прокоф'єва, Р. Б. Тяги, З. І. Пятигорського, В. І. Касьянова (Дніпропетровськ) щодо вдосконалення принципів, критеріїв і процедури виявлення переможця змагання, щодо введення в практику атестації тих, хто змагається, коефіцієнта якості й ефективності праці (КЕТ). Ці ж питання були зачеплені і в доповіді І. Д. Крижко (Донецьк), який намагався дати чітке визначення принципів змагання. До загальних принципів він залічив принципи єдності цілей змагання і господарського плану (економічної політики); конкретності цілей змагання, державного підходу до його організації; обов'язкової участі в змаганні усіх трудящих; науковості; плановості; системності (комплексності); демократичного централізму; нормативності; відповідальності; неперервності; до специфічних—гласності; порівнюваності результатів; можливості практичного повторення досвіду; поєднання матеріальних і моральних стимулів до праці. Доповідачем запропонований метод визначення комплексного показника ефективності витрат праці учасників індивідуального і колективного змагання. Цей метод ґрунтується на таких положеннях: усі показники оцінюються комплексно (як економічні, так і соціальні); фактичні показники по всіх ланках соціалістичного змагання зіставляються з плановими (план—зобов'язання); ці показники коригуються в більший чи менший бік зі врахуванням позитивного чи негативного впливу на результати праці факторів, що впливають на величину показників; всі учасники змагання розподіляються від першого до останнього місця залежно від величини комплексного показника; на прیزові місця можуть претендувати колективи (працівники), що досягнули найбільшого комплексного показника.

Важливе питання про повторення (повторюваність) досвіду як принципу організації соціалістичного змагання було поставлене у доповіді В. А. Полторака (Дніпропетровськ). Суть цього принципу—вимога практичної перевірки можливості досягнення і закріплення високих показників. Але з цього випливає і інша вимога—забезпечення однакових умов для тих, хто змагається, рішуча ліквідація «особливих» умов для деяких працівників виробництва, бо в цьому разі рекорди і почини, не маючи під собою реальної основи, позбав-

лені перспектив і не можуть бути показниками масової трудової творчості.

Емпіричний перевірку дієвості соціалістичного змагання і трудових починів присвячене соціологічне дослідження, проведене на десяти підприємствах М. К. Рябченком і Ж. С. Тростановським (Харків), які у своїй доповіді повідомили цікаві дані про результати цього дослідження.

Є. Я. Радіонов (Одеса) у своїй доповіді говорив про фактори, що підвищують ефективність змагання.

Переваги бригадно-підрядних форм змагання були предметом розгляду Б. К. Жука, В. Ф. Капци (Кривий Ріг), М. Г. Гостюка, А. П. Ткаченко (Чернівці), В. Г. Четвертака (Київ).

Вплив соціалістичного змагання на формування комуністичного ставлення до праці—основна тема повідомлень М. Є. Герасина, П. М. Коюди (Харків), В. О. Єзовита (Одеса), А. С. Шуляка (Мелітополь), С. І. Черкасової (Київ).

Ряд доповідей і повідомлень присвячений характеристичні особливостей змагання в різних соціально-професійних або демографічних групах, а також в окремих регіонах республіки (В. Г. Григоренко—Львів), (В. А. Кулик—Тернопіль; М. Г. Ревенко, А. С. Пинькало—Дніпродзержинськ; М. І. Семке—Харків; Г. В. Терешкін, І. П. Фролов—Харків).

На засіданні четвертої секції аналізувалися умови і фактори перетворення праці в першу життєву потребу в умовах зрілого соціалізму. Промовці відзначили, що необхідними умовами перетворення праці на першу життєву потребу для кожного члена соціалістичного суспільства є: подолання залишків відчуження людської праці (Н. Я. Мокрецова—Харків), утвердження її творчого характеру (Н. К. Касьян—Одеса), організація соціалістичного змагання (В. П. Колодрубський, С. А. Труфанова—Івано-Франківськ), формування комуністичного ставлення до праці (О. В. Літвінцева—Донецьк, В. А. Міщенко—Миколаїв, М. Ф. Макарець—Дніпропетровськ), створення суспільних фондів споживання (Н. Б. Решетняк—Харків), прогресивна організація праці, запровадження в практику господарювання бригадного підряду (В. О. Півнев—Одеса).

Гостро і багатопланово обговорювалося на секції питання про фактори перетворення праці на першу життєву потребу. Найістотніші з них на зрілій стадії розвитку соціалізму відзначимо: подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею (В. М. Нікітін, Ю. М. Розенфельд—Харків), досягнення гармонійної єдності матеріального і морального стимулювання (М. І. Проценко—Краматорськ), розвиток науково-технічного прогресу (О. А. Цитронблат—Ворошиловград), підвищення якості матеріально-речовинних умов виробництва (Н. С. Боярченко—Донецьк), формування активної життєвої позиції і соціальної відповідальності (В. І. Гор-

бенко, І. С. Єленський, Л. П. Кустарева — Полтава; А. Я. Сенченко — Краматорськ), профорієнтацію і адекватний здібностей вибір трудової діяльності (В. Ф. Моргун, В. В. Колинсько — Полтава; Б. В. Новиков — Київ; В. І. Кафарський — Івано-Франківськ), естетику виробництва (Л. О. Малкова — Черкаси; П. Т. Бугаєнко, М. М. Кусякова — Запоріжжя), раціональне використання вільного і робочого часу (Л. А. Гавриленко, Н. В. Шилловева — Харків), М. П. Сахно (Луцьк), Т. Є. Лялюк (Дрогобич), Л. Г. Николаєнко, С. Я. Сухачов (Київ) намагалися класифікувати фактори перетворення праці на першу життєву потребу, виходячи з принципу співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у трудовій діяльності людей. До об'єктивних факторів перетворення праці на першу життєву потребу слід залічити створення матеріально-технічної бази комунізму, переростання соціалістичних суспільних відносин у комуністичні, органічне поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання, корінну зміну в характері її змісті суспільної праці, подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, перетворення науки в безпосередню виробничу силу, поліпшення умов праці, її гуманізацію. До суб'єктивних — зростаючу роль ідейно-виховної роботи КПРС і Радянської держави, спрямовану на формування розумних потреб радянських людей, зростання політичної свідомості й політичної культури трудівників соціалістичного суспільства, благодійний морально-психологічний клімат у трудових колективах.

У виступах на секції поставлено ряд нових питань, що стосуються аналізу перетворення праці на першу життєву потребу, її джерела, змісту і структури. Є. М. Герасимов (Київ), А. І. Щетинін, В. М. Горленко, Л. П. Ульянова (Дніпропетровськ) відзначили, що аналіз змін, що відбуваються у змісті її характері праці, не може бути плідним без дослідження діалектичного взаємозв'язку між соціально-економічною формою і змістом праці. Даний взаємозв'язок є малодослідженим. Його вивчення сьогодні набуває більш практичного значення, оскільки загальним, результативним моментом даних змін є одночасне вираження їх основного напрямку виступає поступове перетворення праці на першу життєву потребу. Продовжуючи цю думку, А. В. Коровський і М. І. Діба (Київ) спинилися на діалектиці продуктивних сил і виробничих відносин у процесі перетворення праці на першу життєву потребу.

Розв'язання проблеми праці як першої життєвої потреби неможливе без правильного розв'язання проблеми універсальності людської діяльності. Ця універсальність має здійснюватися шляхом вдосконалення самого трудового процесу, зміни характеру праці (В. А. Івасишин — Київ). Коли за людиною в процесі виробництва лишаються тільки функції регулювання і конт-

ролю, то це означає, що головним змістом процесу перетворення праці на першу життєву потребу стає гармонійне поєднання відношення «людина — праця» (В. І. Підтичченко — Київ). Праця і здібності у даному процесі перетворення набувають такої залежності: з вдосконаленням процесу трудової діяльності здібності, закріплюючись і розвиваючись у трудових операціях, прагнуть до своєї реалізації у певних різновидах діяльності, тобто перетворюються таким чином на потреби (В. Ф. Яценко — Дніпродзержинськ).

Зв'язок духовного з матеріальним в процесі перетворення праці на першу життєву потребу відзначила у виступі В. Д. Конвай (Київ). Цей зв'язок, на її думку, зумовлений специфікою самої духовної творчості.

Чимало учасників семінару зробили спроби розкрити зміст процесу перетворення праці на першу життєву потребу з боку аналізу системи потреб людини і, зокрема, потреби у праці. Оскільки потреби особи зумовлені рівнем розвитку суспільного виробництва і культури, місцем особи в системі суспільного поділу праці, відзначила Н. Д. Федотова (Кіровоград), то зміна цих об'єктивних умов збігається з цілеспрямованим формуванням їх системи. Важливе місце в системі потреб особи соціалістичного типу займає потреба у праці, яка поступово перетворюється на першу життєву потребу. Розвиток потреби у праці нерозривно пов'язаний з вдосконаленням мотивів трудової діяльності особи, вважає С. П. Сорока (Житомир). У суспільстві розвинутого соціалізму, на його думку, відбувається процес принципової переорієнтації особи у ставленні до праці як засобу до життя і як першої життєвої потреби.

Процес набування потребою у праці властивостей першої життєвої потреби передбачає піднесення всієї системи потреб особи у міру зростання рівня їх задоволення. Обґрунтувавши цю думку присвячені тези С. Д. Годуна, О. І. Вишняка, В. Г. Берегового (Київ).

Про необхідність виховання розумних потреб особи у зв'язку з розв'язанням проблеми формування потреби у праці як першої життєвої потреби свідчать тези О. М. Шалімова (Київ), С. В. Тютюнникової, А. М. Коломієць (Харків) і С. О. Черепанової (Львів).

Системний підхід до вивчення перетворення праці на першу життєву потребу членів соціалістичного суспільства був запропонований у повідомленнях В. І. Обертинського (Дніпропетровськ), М. М. Мухи, З. С. Сокол (Тернопіль), В. А. Абросимова (Одеса), В. П. Литовченко (Дрогобич), М. К. Кубаєвського, С. В. Лук'яненко (Тернопіль), Є. В. Корабльова (Запоріжжя). Н. А. Некрасова (Харків) дійшла висновку, що перетворення праці на першу життєву потребу є соціальною передумовою щастя людини в розвинутому соціалістичному суспільстві. Новий суспільний лад, розвиваючись на своїй власній основі, створює необхідні умови для того, щоб

праця людей набувала для них же немишної цінності.

Спробами відповіді на питання як практично організувати конкретно-соціологічне дослідження процесу перетворення праці в першу життєву потребу, були тези І. М. Попової і О. В. Калничак (Одеса).

Питання про конкретно-історичні шляхи перетворення праці на першу життєву потребу поставили у доповіді П. Ф. Тукмачов і О. І. Мозгова (Умань).

На заключному пленарному засіданні були заслухані повідомлення керівників секцій про підсумки роботи і прийняті рекомендації щодо вдосконалення організації праці й розвитку трудових відносин у виробничих колективах.

Представницьке обговорення на семінарі широкого кола складних і перспективних

соціальних питань праці, що постають перед нашим суспільством на етапі зрілого соціалізму, дало можливість осмислити основні тенденції і закономірності розвитку соціалістичної праці, з'ясувати діалектику трудової діяльності та трудових відносин за соціалізму, роль виробничих колективів у дальшому розгортанні соціалістичного змагання та вдосконаленні його форм, умови і чинники перетворення праці в першу життєву потребу. Це сприятиме координації і поєднанню зусиль учених, господарських керівників, працівників соціологічних служб і передовників в напрямі розв'язання комплексу проблем удосконалення соціалістичної праці, її поступового переростання у комуністичну.

В. Я. КОЦЮБІНСЬКИЙ,

М. Ф. РИВАЧУК, Є. І. СУМЕНКО

VIII ВСЕСОЮЗНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЛОГІКА І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ»

26—28 вересня 1982 року в Литві, у місті Паланзі, відбулася VIII Всесоюзна конференція «Логіка і методологія науки». У роботі конференції взяли участь близько 400 філософів, логіків, математиків, лінгвістів, представників інших наук з 49 міст, що репрезентують наукові центри усіх союзних республік. Обговорювалися найактуальніші логічні й методологічні проблеми сучасного стану науки, її розвитку, філософські, логічні, соціальні і етичні питання її спеціалізації й інтеграції.

На конференції, окрім двох пленарних засідань, діяли ще й такі секції: 1. Філософські основи науки; 2. Структура і розвиток науки. Системний підхід до методології науки; 3. Логіка і основи математики; 4. Модальні і інтенціональні логіки; 5. Логічний аналіз природної мови. Були організовані шість «круглих столів» з такої тематики: можливість, статус і форми сучасної філософії природознавства; специфіка методології суспільних наук; філософія і логіка наукового пізнання; соціально-етичні проблеми сучасної науки; алгоритмічна логіка.

На пленарних і секційних засіданнях зроблено 170 доповідей і повідомлень.

Конференцію відкрив академік-секретар АН Литовської РСР В. Ю. Нюнка.

На пленарному засіданні розглянуті доповіді академіка АН СРСР Б. М. Кедрова, голови Оргкомітету конференції, члена-кореспондента АН СРСР І. Т. Фролова, члена-кореспондента АН Литовської РСР І. А. Мацявічуса, доктора філософських наук В. Ж. Келле (Москва), доктора філософських наук професора В. М. Садовського, доктора філософських наук професора В. О. Смирнова (Москва), доктора філософських наук, професора М. В. Поповича (Київ) і доктора філософських наук, професора В. С. Стьопіна (Мінськ).

У доповіді Б. М. Кедрова «Метод логічної побудови науки (поєднання принци-

пу системності з принципом розвитку)» як основний метод системного викладу науки був розглянутий метод сходження від абстрактного до конкретного, що дозволяє творчо поєднати принципи системності з принципом розвитку. Стихийне прийняття цього методу виявляється в усіх окремих науках про неживу і живу природу і суспільство. Аксиоматичний метод, за яким будуються математичні науки, в цьому плані являє собою варіант загальної методу піднесення від абстрактного до конкретного.

Розглядаючи кардинальних напрямів і завдань дослідження філософських і соціальних проблем сучасної науки присвятив свою доповідь І. Т. Фролов. Важливість дослідження процесів взаємодії природничих, суспільних і технічних наук була виявлена ним на прикладі аналізу проблем, що виникають під час взаємодії соціології і етики науки. У цьому зв'язку були виділені проблеми, пов'язані з гуманістичними, ціннісними аспектами науки, вказано, що глобальні проблеми сучасності є не тільки об'єктом дослідження, але і методом підходу до ряду наукових проблем.

І. А. Мацявічус і В. Ж. Келле спинилися на проблемі виявлення специфіки методології суспільних наук. У доповіді І. А. Мацявічуса «Статистичний характер законів суспільного розвитку» обґрунтовувалася теза про ефективність розуміння законів суспільного розвитку, які мають статистичний характер для глибокого виявлення складних, суперечливих і постійно змінюваних процесів соціального життя.

В. Ж. Келле присвятив свою доповідь обговоренню питань співвідношення принципів соціального детермінізму і системності у методології аналізу розвитку суспільно-економічних формацій як природничо-історичного процесу. Доповідач спеціально спинився на проблемі співвідношення си-

стемності й телеологізму, вказавши, що телеологізм не може бути основою для пояснення явищ доцільності у живій природі і при характеристичні соціальних систем.

Методологічні аспекти співвідношення моделей наукового знання і їх філософських інтерпретацій аналізував В. М. Садовський. Він аргументував необхідність більш чіткого розмежування між філософськими концепціями наукового знання і використовуваними у їх рамках моделями. Таке розмежування, на думку доповідача, дозволяє уникнути неправильного переходу від критики філософських концепцій наукового знання до міркувань про адекватність відповідної моделі.

Галузь логічних досліджень, важливих для філософії і методології науки, окреслена у доповіді Б. О. Смирнова «Логіка і гносеологія». Він виділив ряд напрямів сучасних логічних досліджень, в яких співробітництво логіків з методологами і представниками природничих і суспільних наук, а також логіків-філософів з логіками-математиками може бути особливо плідним: до них були залічені дослідження проблем істинності, розробки з теорії виведення, зіставлення різних логічних систем, використання динамічної логіки для створення моделей соціальних дій та ін.

В. С. Стюліт у доповіді «Ідеали наукового пізнання» відзначив, що дослідження глибинних структур нового знання, основ наукового пошуку є найважливішим об'єктом методологічного і філософського аналізу науки. До основ наукового знання доповідач відносить наукову картину світу, а також ідеали і норми наукового дослідження і дає аналіз цих компонентів.

Доповідь М. В. Поповича присвячена визначеному внеску П. В. Коліна у розвиток цієї важливої галузі наукового знання. П. В. Колін виходив з переконання, що логічний аналіз структури наукового знання допомагає розв'язати не тільки спеціальні наукові проблеми, але й питання філософського характеру. Пому була властива неспиритиельність до натурфілософського і позитивістського підходів до розв'язання філософських питань науки. На думку М. В. Поповича, однією з заслуг П. В. Коліна було те, що він висловлювався проти вульгарного розуміння діалектичної логіки, вказуючи на важливість знаходження правильних форм взаємодії формальної логіки і філософії.

На першій секції (голова — І. Т. Фролов) розбиралися такі проблеми: образи науки; наука як соціально детермінований феномен; філософські й методологічні основи наукового пізнання; проблема гносеологічного статусу наукової теорії як особливої форми знання; філософські основи окремих наук.

В. С. Швирьов (Москва) відзначив, що характерною особливістю сучасного дослідження науки є проблемність самого поняття науки, або «образу науки», здійснені спробу виявити необхідні ознаки наукового знання. До них доповідач залічив наявність механізмів рефлексії і теоретичність. В історичному аспекті були виділені різні типи наукового дослідження залежно від взає-

модії теоретичної і емпіричної діяльності.

З історичного погляду проблему взаємовідношення понять методології і ідеалу науки розглянув В. І. Метлов (Москва), підкресливши, що особливістю сучасного наукового пізнання є рух від галілейсько-ньютонівського ідеалу науки до ідеалу наукового пізнання, що передбачає зняття поділу предметної і рефлексуючої свідомості.

Розгляд поняття змісту методології науки здійснив у своєму виступі Е. Мешкаускас (Вільнюс). Методологія науки має спиратися не тільки на досвід застосування наукових методів як таких, але і на історичний досвід теоретичного пізнання дійсності загалом. Обговоренню двох різних стратегій — так званої дискримінаційної і корпоративної — методологічного аналізу присвятив свою доповідь Б. Г. Юдін (Москва).

У зв'язку з розвитком діяльнісного підходу до науки А. Д. Урсул (Москва) привернув увагу до питання про можливість і необхідність використання поняття ефективності в методології взагалі й методології науки особливо. Велику роль у цьому може відіграти філософія як основа методології наукового пізнання. В. І. Стояров (Москва) охарактеризував і вказав на достоїнство так званого змістово-генетичного підходу до дослідження наукового пізнання, важливе значення у реалізації якого відіграє матеріалістична діалектика.

П. С. Диншлевій (Москва), розглядаючи проблему відношення філософського і спеціального пізнання, вказав, що на сучасному етапі розвитку останнього виникає необхідність переходу до дослідницької програми, що ґрунтується на схемі «суспільна практика — творчість — світогляд — культура».

Сучасна наука як соціальний феномен, гносеологічний аспект співвідношення індивідуального і соціального у пізнанні, методологічна роль соціально-культурних чинників у дослідженні науки — ці питання обговорювалися у доповідях М. Я. Ковальзона, Н. А. Мінкіної, О. Ф. Зотова, Н. М. Смирнкової, В. Г. Федотової, Ю. А. Шрейдера — Москва.

О. О. Івін (Москва) охарактеризував стилі теоретичного мислення, розглядаючи останні як вказівку на паралель між історією людського мислення і історією розвитку наукової теорії. Про необхідність розробки і визначення поняття «ясного знання» як переддослідкового чинника гуманізації методології науки говорила Л. А. Мікешина (Москва), В. В. Казютинський (Москва), порушивши питання про основні механізми генезису нового і принципово нового знання, обстоював погляд, що розуміння останніх можливе тільки на основі моделей, що розглядають ідеальні і матеріально-практичні аспекти наукової діяльності у їхній єдності й опосередкованості практично-перетворюючої діяльністю суспільства. Позитивну методологічну роль загальнонаукових теоретичних конструктів, які формуються в процесі НТР, підкреслив Е. П. Семенов

(Львів). Такі конструкції сьогодні відіграють не тільки роль нової, раніше невідомої ланки зв'язку філософії і спеціальних наук, але і є найбільш змовірним резервом збагачення понятійно-концептуального апарату діалектико-матеріалістичної філософії. Г. Д. Левін (Москва) у контексті обговорення філософського смислу традиційної проблеми універсальності зробив спробу проаналізувати деякі особливості відповідності між загальними поняттями кінцевими або безкінечними множинами об'єктів світу з погляду діалектичного матеріалізму.

Різні аспекти виявлення моністичної тенденції розвитку знання висвітлювалися у виступі Н. Г. Абрамової (Москва). О. С. Разумовський (Новосибірськ) говорив про можливість досягнення синтезу наукового знання на шляху аксіоматизації і пошуку універсальних принципів; завдання розкриття найхарактерніших форм кумулятивності й сумірності у розвитку теоретичного знання на прикладі історії фізики ставила перед собою Н. В. Агафонова (Москва). Аналогічним чином В. І. Куцов (Москва) на основі розгляду прикладів з галузі фізики дійшов висновку, що для розуміння гносеологічного статусу наукової теорії і співвідношення між різними теоріями в науці важливе значення має співвіднесення генетично пов'язаних теорій. В. Ф. Берков (Мінськ) намагався встановити зв'язок між деякими категоріями методології науки на основі ідей, характерних для теорій цілепокладання, зокрема на основі логіко-методологічного аналізу понять завдання, проблеми, гіпотези і програми наукового дослідження.

Ряд доповідей присвячений обговоренню логіко-методологічних аспектів проблеми розуміння. О. М. Роджеро (Одеса), розглядаючи розуміння як логіко-методологічну і теоретико-пізнавальну проблему, дійшов висновку, що розуміння є такий процес зіставлення знання і об'єкта знання, у ході якого виявляється онтологічний смисл наукової теорії, який передбачає роботу щодо співвіднесення її елементів з реальністю. В. О. Штофф (Ленінград), розкривши поняття розуміння у зв'язку з поняттям пояснення і вказавши на важливість розгляду їх взаємовідношення у марксистській методології науки, прийшов до висновку, що в методологічному аспекті розуміння є те ж пояснення, яке засвоєне суб'єктом і стало знаряддям його активного відношення до навколишньої дійсності.

У деяких виступах обговорювалися окремі логіко-методологічні концепції наукового знання. Н. А. Ліціс (Рига) розглянув філософські основи науки у працях М. Г. Любачевського. І. С. Нарський (Москва) розкрив гносеологічні причини теоретико-пізнавального нігілізму в концепції П. Фейєрабенда. В. М. Порус (Москва) говорив про динаміку розвитку науки у працях Л. Флєка.

У ряді обговорень розглядалися методологічні проблеми спеціальних наук. Проблеми виявлення тих філософських основ фізики, які фактично їй притаманні в той чи інший період її розвитку, присвятив своє повідомлення І. С. Алексєєв (Мо-

сква). У своєму виступі В. І. Кузнецов (Москва) спинився на актуальних завданнях у галузі методології і логіки розвитку хімії; Р. С. Карпінська (Москва) говорила про філософські основи інтеграції біологічного і соціогуманітарного знання; у доповідях Т. Я. Сутта (Тарту), В. А. Лося (Москва) обговорювалися методологічна роль принципів організації і еволюції у постановці проблеми «людина — природа», проблема екологічного синтезу сучасного наукового знання, М. А. Шубас (Вільнюс) зачепив питання про філософсько-методологічну рефлексію над технічними науками.

У центрі уваги другої секції конференції (голова В. М. Садовський) були проблеми структури і розвитку наукового знання і системний підхід до методології науки. Зроблені спроби знайти певні форми синтезу у розробці методології науки, де використовувалися і логічний апарат і історико-наукові дані й дані соціології науки. Так, І. З. Нальотов (Москва) звернув увагу на значні різночитання у трактуванні самих понять «абстрактне» і «конкретне», на необхідність діалектичного підходу до їх розгляду. Методу піднесення від абстрактного до конкретного у тій або іншій галузі наукового знання потребує попередньої оцінки розуміння справ у даній галузі науки. Аналогічно М. А. Розов (Москва), вказавши на деяку невизначеність поняття «структура знання», виділив три різні підходи до аналізу знання.

Модель історичного розвитку наукової думки як зміни різних типів рефлексії суб'єкта, що пізнає, була подана у доповіді М. Ф. Овчинникова (Москва). Р. А. Віхалем (Тарту), розглядаючи методологію як світоглядну дисципліну, твердив, що її можна розвизати філософсько-науковим методом, і тоді вона постане як теоретична реконструкція історії науки. В. Візін (Москва) виділив різні форми «логічного» в історико-науковому дослідженні; як на найбільш природну, універсальну і таку, що відповідає духові методологічного дослідження, він вказав на так звану історичну логіку як зумовленість події попереднім станом наукової проблеми і галузі знання і норми наукового дослідження, що склалися. На думку І. П. Меркулова (Москва), генезис дослідницьких програм може бути поданий як логіка розвитку певного типу гіпотез, висунутих у рамках попередніх дослідницьких програм. Є. А. Мамчур (Москва) розглядала можливість реабілітації тези про існування кумулятивного аспекту розвитку знання, припускаючи, що кумуляція знання скоріше відбувається на метатеоретичному рівні, коли враховується тенденція максимального збереження знання, а наука розглядається як частина системи культури. М. В. Мостепаненко (Ленінград) висунув положення про те, що наука картина світу є особливим, найбільш загальним виглядом наукового знання і вирішальним чинником його розвитку. У повідомленні В. І. Кузнецова (Київ) зроблена спроба побудувати найпростіші моделі розвитку наукового знання, що вихо-

дити з розгляду теоретичного пізнання як процесу висування і розв'язання з допомогою теорії пізнавальних задач.

У контексті розгляду логіко-методологічних аспектів розвитку науки Д. П. Горський (Москва) говорив про труднощі застосування на практиці теорій — особливо суспільних — з ідеалізаціями або ідеалізуючими припущеннями. На його думку, застосування таких теорій завжди передбачає творче ставлення до змісту. І. Б. Криштопайтіс (Вільнюс), проводячи аналогію з міфотворчістю, вказав на деякі архетипні риси в структурі пізнавальних абстракцій, що виявляються у можливості зведення схеми теорії до певної архетипної триади, зробив висновок, що в глибокій структурі наукової і міфічної творчості лежать сумірні логічні механізми, що мають корені в первісній свідомості.

Є. Є. Ледников (Москва), обговорюючи питання критеріїв науковості, що у різні часи висувалися у методології науки, вказав на негативні особливості як гіпотетико-дедуктивного, так і попперівського критерію фальсифікаціонізму. Розуміючи обґрунтування в науковому дослідженні як пошук граничних основ наукового знання, А. А. Печонкін (Москва) на перший план висунув теоретичну критику і наукову строгість.

У доповіді В. А. Кутергіна, А. А. Мєнна, М. М. Нєпійводи, Д. П. Свирідєнка (Іжевськ — Москва — Новосібірськ) охарактеризований логічний підхід до конструювання штучних об'єктів — технічних систем, програм для ЕОМ та ін. — аргументувався необхідністю створення теорії конструктивної діяльності, що відповідає не тільки за істинність або правдоподібність суджень самих по собі, але за їх реалізованість. Було розкрито головні завдання логічної теорії конструювання, вказані переваги логічного — порівняно з системним — підходу.

У доповіді Е. М. Некрашаса (Вільнюс) поданий історико-критичний огляд становлення і розвитку пробабілістської методології науки, починаючи від скептичної філософії і кінчаючи попперівською критикою. Остання, згідно з доповіддю, є загалом неспроможною, бо пробабілізм і фальсифікаціонізм доповнюють один одного. На аналізі ряду нових інтерпретацій імовірності спинилися С. П. Будбаєва (Москва), особливо виділивши серед них неklasичні суб'єктивні інтерпретації і охарактеризувавши їх у термінах зв'язку з поняттями корисності, переваги і вибору. Була підкреслена значущість таких розробок для математики.

Аналізуючи, як ставиться проблема обґрунтування науки в сучасній аналітичній філософії, А. А. Боброва (Москва) відзначила поновлення обговорення проблематики філософського обґрунтування науки, що супроводжується значними змінами в самій цій філософії. Концепція «конструктивістського анти-реалізму» одного з провідних представників сучасної аналітичної філософії М. Дамміта була критично оці-

нена у повідомленні О. Ф. Грязнова (Москва).

Окрему групу повідомлень становила проблематика системного підходу до методології науки.

Деякі методологічні питання розвитку математики, пов'язані з кібернетикою і системним підходом, були розкриті у спільній доповіді Г. С. Цветкова (Рига) і А. І. Уйомова (Одеса). І. Б. Новик (Москва) виділив ряд тенденцій розвитку сучасного системного моделювання, що відрізняються його від традиційного, фізичного і виражаються в основному у формалізованому комп'ютерному уявленні цілісного об'єкта у єдності включених у нього різноманітних елементів. Про можливість врахування методологічно активної ролі суб'єкта, що пізнає, у кожному випадку використання понять моделі, моделювання, теорії, закону та ін. говорив В. Ж. Кєлле (Москва). Характеризуючи проблеми синтезу знань і комплексної організації НТР у сучасній соціокультурній ситуації С. В. Поливанова (Москва) і Г. П. Щєдровицький (Москва) підкреслили, що ці проблеми виступають як частина проблеми співорганізації мислення в умовах колективної мислєдїяльності. Основою, що визначає принципи зв'язку знань, стають оргдіяльні схеми і теоретико-діяльнісні онтології, що задають принципи діяльного зв'язку різних знань.

У повідомленні О. П. Огурцова (Москва) ставилося завдання проаналізувати різні форми організованості наукового знання, розуміючи їх як рівні організації, поєднані з комунікативними і інституціональними характеристиками науки В. Н. Карпович (Новосібірськ) визначав системний характер теоретичного знання, а як необхідну передумову логічної системності стверджуваної теорії назвав такі параметри: загальний універсум міркування, семантичну спільність використовуваних у теорії понять; розподілення входжень понять між вихідними положеннями теорії.

Проблеми структурно-логічного аналізу знання, що розвивається, інваріантність знання термінології емпіричного рівня знання в процесі зміни теоретичних систем, багатомірність структури наукового знання, логіко-методологічні проблеми аналізу науки як конкретно-історичної системи обговорювалися у повідомленнях В. А. Маркова (Рига), О. А. Подлишевського (Таллін), К. А. Сергєєва, Я. А. Слїніна (Лєнінград), В. Я. Пермінова (Москва), В. М. Борнєва (Куйбишев). У доповіді В. М. Горохова і О. Д. Симонєнко (Москва) ставилося завдання визначити специфіку функціонування теоретичних досліджень в сучасних науково-технічних дисциплїнах. А. А. Олїцький (Лєнінград) у зв'язку з деякими проблемами методології науки аналізував поняття ієрархічності основних структур і форм, в яких здійснюється діяльність мозку. Б. І. Федоров (Лєнінград) спинився на принципах викладу науки в «Наукознавстві» Б. Больцано.

На третій і четвертій секціях конферен-

ції обговорювалися методологічні, теоретичні й прикладні аспекти сучасних методологічних теорій, спрямованих на розробку формальних моделей наукового знання, на експлікацію і розв'язання філософських проблем наукового пізнання, різних завдань програмування.

Подані на третій секції (голова — А. Г. Драгалін, Москва) доповіді містили як суто математичну, так і методологічну сутини. Як головні тут розглядалися такі теми: математика і неklasичні логіки, можливості застосування інтуїціоністської математики до питань програмування, теорія виведення. Були запропоновані також доповіді історико-математичного плану.

М. О. Шанін (Ленінград) визначив, що основні поняття математичного аналізу вироблялися на тому етапі розвитку природознавства, коли експериментальну основу знання про природу становили дані макроскопічного рівня як адекватні формальні засоби опису деяких реалій, розкритих у сучасному природознавстві: він розглядав семантично прості варіанти конструктивного математичного аналізу. М. І. Панов (Москва) з'ясував достойнства виведення вільно встановлюваної послідовності, розглянувши її як свідому спробу зберегти в математичній творчості інтуїцію як «працюючий» елемент. Про математичну проблему перебору з погляду логіки, а також деякі варіанти проблеми перебору обговорили у повідомленнях В. Р. Сазонова (Новосібірськ), С. П. Юкна (Вільнос). У виступах В. Хаханяна (Москва), А. Ю. Муравницького (Кишинів), Ф. Р. Кашалової (Москва), Я. П. Царулеса (Рига) розглядалися питання побудови інтуїціоністської теорії множин, суперінтуїціоністських квазілогік, взаємовідношення конструктивної і класичної теорії множин, система логіки, що припускає безпредметні й багатопредметні імена.

А. Г. Драгалін зробив спробу побудови нестандартного аналізу, що дозволяє дати адекватні формулювання деяким фізичним поняттям. В. М. Брюшнікін (Москва) розглянув питання про засоби припущування інформації у ході пошуку логічного виведення. С. А. Норгела (Вільнос) вказав на деякі застосування оберненого методу встановлення вивідності для логічних числень. С. М. Артемов (Москва) запропонував узагальнення теорем Геделя у термінах модальності. А. Шенс (Москва) розглянув аксіоматичний опис поняття ентропії кінцевого об'єкта. У доповіді Р. Г. Гуревича (Ленінград) обговорювався топологічний і теоретико-модальний наслідок із аксіом детермінованості.

На секції також виступали О. І. Циткін (Ужгород), Є. С. Божич (Москва), С. В. Соловйов (Ленінград), М. Д. Кріль (Курськ), П. П. Лорентс (Таллін), В. П. Ореков (Ленінград), Д. П. Скворцов (Москва), А. М. Анисов (Коломна).

На четвертій секції (голова — В. О. Смирнов, Москва) в основному досліджувалися семантичні питання побудо-

ви логічних систем як адекватні засоби аналізу як мови науки, так і самих проблем наукової епістемології. Особливу увагу було приділено оцінці результатів, що стосуються дальших розробок модальної логіки, логіки довідності, епістемічної, часової, деонтичної, динамічної, релевантної і багатозначної логік. У багатьох доповідях були спроби не тільки розробити формальний апарат, але й дати йому змістове застосування.

Синтаксична сторона побудови модальних систем висвітлювалася у доповіді О. Ф. Серебрянникова (Ленінград), який навів доказ посиленої теореми про усунення перетину в модальній логіці з кванторами. Виходячи з ідей О. Ф. Серебрянникова, П. І. Бистров (Ленінград) запропонував конструктивний доказ аналога теореми про усунення перетину для табличних побудов у препозиціоніальній модальній логіці. Диз'юнктивна властивість модальних логік була розглянута у повідомленні В. Л. Гудовшикова і В. В. Рибакова (Красноярськ). На можливості експлікації у рамках сучасних формальних семантик конструктивів традиційної логіки, широко використовуваних в ученні про поняття, вказав В. І. Маркін (Москва) в контексті аналізу співвідношення модальностей необхідної, вічної і випадкової властивості.

Л. Л. Есакія (Тбілісі) вказав на зв'язок двох сучасних модальних систем, побудованих К. Сегербергом і А. Гжегорським, з арифметикою Пеано. Про деякі аспекти семантики логіки довідності говорив М. А. Абашідзе (Тбілісі). Уточненню проблематики співвідношення теорії дескрипції і квантифікативних модальностей присвятив свій виступ Д. Д. Тевзадзе (Тбілісі).

Ряд доповідей був присвячений проблемі часових логік. В. О. Смирнов в контексті розгляду можливості визначення модальних операторів через часові, заперення модальних систем у часові логіки, схарактеризував системи часових логік з нестандартними умовами пізнаваності майбутнього і минулого. Проблеми аксіоматизації логіки дискретного розгалуженого часу, бімодальна логіка зі зв'язками «скрізь» і «тут», інтуїціоністська логіка з часовими зв'язками обговорювалися у повідомленнях М. К. Валієва (Новосібірськ), В. Б. Шехмана (Москва), А. Д. Яшина (Москва).

А. Т. Ішмуратов (Київ) розглянув деякі властивості логік, в яких допускаються часткові інтерпретації. Значущість цього аналізу, зокрема, полягає в тому, що такі логіки можна використати для дослідження властивостей пресуппозиції як необхідної умови істинності або хибності судження.

О. С. Карпенко (Москва) запропонував доказ деяких теорем матричної логіки для простих чисел. Ю. Г. Глазких (Ростов-на-Дону) розглянув проблему побудови теорії істинності для модальної мови, що задовольняє умови фінітності й матеріальної адекватності. Ю. В. Івлєв (Москва) здійснив спробу формально поясни-

ти багатоманітність систем алетичної модальної логіки існування, різних понять необхідності й можливості.

В. П. Омеляничук (Київ) проаналізував відношення поняття пресуппозиції і *de re* модальності, дійшовши висновку, що поняття порядку поєднання кванторів і модальності у реченні не має відношення до питання про епістемологічну відмінність *de re de dictum* модальностей.

Е. К. Войшвілло (Москва) у термінах підходу релевантної логіки розглянув поняття логічного слідування, логічного закону і можливих світів. Це, зокрема, дозволило йому дати інформативні характеристики деяких основних положень логіки. Є. О. Сидоренко (Москва), визначивши поняття складного доведення з гіпотез, ставив завдання показати, як з допомогою цього поняття можна описати логічний критерій істинності умовних висловлювань, а також дати адекватне формулювання теорем дедукції для релевантних систем. Н. М. Іванідзе (Тбілісі) будував деонтичну логіку з сильними дуадичними операторами.

В. М. Костюк (Москва) побудував числення, що є засобом для побудови логіки знання, відної від парадоксів всезнання, розглянув особливості цього числення як у формальному, так і у змістовому планах.

На секції, крім згаданих доповідачів, виступали також М. Бежанішвілі (Тбілісі), В. І. Курбатов, О. А. Солодухін (Ростов-на-Дону), О. М. Анщаків, С. В. Рнчков, Г. І. Сиркін (Москва), О. В. Бессонов (Новосибірськ), В. А. Аносова (Волгоград) та ін.

Уперше в традиції всесоюзних конференцій з логіки і методології науки, проблематиці логічного аналізу природної мови була присвячена спеціальна секція (голова — М. В. Попович, Київ). Значущість природної мови як засобу комунікації і пізнання світу, необхідність моделювати функції мови в різних інформаційних процесах і інтенсивність досліджень мови, здійснюваних останнім часом спільними зусиллями логіків, філософів, лінгвістів, зумовили великий інтерес учасників конференції до роботи цієї секції. На ній обговорювалися три групи проблем: застосування методів сучасної логіки до дослідження природної мови; вплив таких досліджень на розвиток апарата символічної логіки; аналіз взаємовідношень логічних і лінгвістичних методів у дослідженні природної мови; аналіз соціокультурного контексту формування і функціонування природних мов.

До першої групи проблем належить застосування методів інтенціональної логіки до аналізу природної мови. О. Д. Смирнова (Москва) відзначила, що інтенціональність більшості контекстів природної мови потребує розробки відповідних засобів аналізу, і запропонувала використати для розгляду ряду контекстів природної мови, першопорядкову інтенціональну логіку. Р. І. Павільоніс (Вільнюс), вказавши на те, що на сучасному етапі побудови формальної теорії природної мови ще далі більшого значення набуває здатність теорії врахувати прагматичні фактори контексту

вживання мови, показав потребу врахування в ролі такого важливого чинника так званих концептуальних систем носіїв мови, на основі яких здійснюється як інтерпретація мовних висловів, так і комунікація.

Для розгляду залежності висловів природної мови від контексту їх використання Г. В. Гриненко (Москва) запропонувала розрізняти внутрішньо- і позаконтекстуальні фактори, врахування яких важливе для аналізу проблеми взаємозамінюваності мовних висловів у контексті думки, для встановлення семантичної пов'язаності тексту. Н. Я. Куртоніна (Москва) розкрила роль розрізнення внутрішньоконтекстуального суб'єкта в побудові семантики епістемічних логік на основі першопорядкової релевантної логіки. А. Дегутіс (Вільнюс) спинився на достойнствах металінгвістичного трактування конструкцій, що виражають епістемічні контексти.

Кілька повідомлень присвячено такому сильному засобові логіко-семантичного аналізу природної мови, як теоретико-ігровий підхід, розроблений фінською логічною школою.

Деякі часткові аспекти логічного розгляду природної мови, побудова формалізмів на основі природної мови, що сприяють виявленню структури природної мови, аналізувалися у доповідях В. О. Бочарова (Москва), Ю. О. Петрова (Москва), Е. Ф. Караваєва (Ленінград), І. Н. Грифцової (Москва), В. Б. Родоса (Томськ).

Зіставлення логічних і мовних структур обговорювалася як головна тема загальної проблематики взаємовідношення логіки і лінгвістики. Про філософські основи цього зіставлення говорила Л. М. Сумарокова (Одеса), вказавши на необхідність уточнити можливість логіки в аналізі смислу мовних висловів і ефективніше застосувати ідеї системного підходу до розглядуваного зіставлення.

Проблеми і перспективи взаємодії логіки і лінгвістики у доповіді В. В. Петрова (Москва) були подані як пошук тієї основи, на якій можна пов'язати теорію семантики мови з теорією прагматики, розробки з теорії істини для природної мови з концепцією мовних актів як теорії вживання мови. Н. Л. Абрамян (Єреван), виділивши як загальну тенденцію розвитку сучасної логіки і лінгвістики їх зростаючий інтерес до контексту вживання мовних висловів, підкреслила виправданість і перспективність врахування суб'єкта використання мови, що, на її думку, не означає повернення до старого психологізму, а є теоретично і практично необхідний крок.

Розглядові більш спеціальних питань логіко-лінгвістичного аналізу були присвячені виступи Н. Д. Арутюнної (Москва), Т. В. Барчунової (Новосибірськ), А. Пилкін (Вільнюс), Є. М. Вольф (Москва).

У доповіді С. М. Гіндіна (Москва) проаналізовані деякі уроки, обговорені можливі перспективні контакти між логікою і лінгвістичною теорією тексту, вказані деякі актуальні логіко-текстові завдання.

У найширшому логіко-філософському пла-

ні проблематика природної мови обговорювалася на спеціальному засіданні секції, присвяченому розглядові взаємовідношення мови, мислення і культури.

У доповіді М. В. Поповича (Київ) «Лінгвістика і історія мислення» з історико-теоретичного погляду аналізувалися проблеми розвитку мислення з використанням даних мовознавства, психології, логіки. Доповідач поставив питання про те, які дані може подати лінгвістика для розуміння історії мислення, яка, на його думку, виявляється у зміні типів пояснення світу.

С. Б. Кримський (Київ) розглянув проблему соціокультурної зумовленості процесу розуміння як діяльності, схарактеризованої логічними, гносеологічними, онтологічними і психологічними постулатами. Проблема перекладу як розуміння — подолання комунікаційного бар'єру між різними культурами — дослідив А. А. Кушинський (Москва), аналізуючи трансформацію смислу під час перекладу мов, що належать типологічно різним культурам, і аргументуючи тезу про вирішальну роль загальнокультурного контексту для концептуального засвоєння іномовних запозичень. Функцію слова в культурно-історичних контекстах пізнання розкрив у своєму повідомленні Б. О. Парахонський (Київ).

В. Гумаускайте (Вільнюс) спинилася на можливостях використання структуралістського методу в семіотичному аналізі, вказавши на обопільність і оборотність відношення між структуралізмом і семіотикою, як передпосилки для розробки спеціально-структурно-семіотичного підходу до аналізу знакових систем. У виступі Н. Б. Вяткіної (Київ) в історико-теоретичному плані семіотичний аналіз смислу був співвіднесений з логічними його інтерпретаціями з метою виявлення статусу смислу як у логіці, так і в семіотиці.

Робота даної секції показала, що закладена надійна основа для дальшого зміцнення і розвитку такого необхідного співробітництва між логіками, філософами і лінгвістами у розв'язанні актуальних завдань сучасного логіко-філософського аналізу природної мови, що мають загальнометодологічне, теоретичне і практичне значення.

Учасники конференції взяли активну участь у роботі «круглих столів». За одним з них — «Про можливості, статус і форми сучасної філософії природознавства» (голова — В. І. Кулцов, Москва) обговорювалися такі питання: статус філософських проблем природознавства, поява цих проблем у контексті розвитку науки, сприйняття цих проблем ученими, їх розв'язання ученими і філософами. Звернена увага на соціальну значущість філософських проблем природознавства, констатований новий етап їх розробки, що характеризується широким осягненням філософських проблем сучасної науки, високими вимогами результативності у цій сфері, врахуванням гуманістичного їх аспекту, пов'язаного з роллю науки в житті суспільства.

Великого значення на конференції надавалося логіко-методологічним і філософським проблемам суспільних наук. За круглим столом «Специфіка методології

суспільних наук» (голова — В. Ж. Келле) висвітлювалися питання: специфіка соціального детермінізму і специфіка соціального пізнання. Розроблялася методологія суспільних наук, визначена зростанням їх ролі в суспільній практиці й потребою в їх високому теоретичному рівні, з'ясувалося специфіка детермінації різних сфер суспільного життя, обговорювалися проблеми самодетермінації, системного підходу до детермінізму, законів суспільного розвитку.

За круглим столом «Логіка наукового пізнання» (голова — Д. П. Горський) йшлося про предмет логіки наукового пізнання, розробку марксистського підходу до логіки науки, труднощі застосування апарату сучасної логіки до аналізу деяких сторін пізнання. Висловлено побажання вивчати проблеми логіки наукового пізнання в широкому контексті проблематики марксистської гносеології.

Круглий стіл «Філософія і логіка» (голова — Е. К. Войшвілло) охопив такі питання: філософські аспекти логіки, поняття істинності в логіці, філософський зміст основних результатів логіки, можливість застосування методів і апарату логіки для аналізу філософських понять, пізнавальних процедур, сучасна логіка з позицій діалектичного матеріалізму, логіка і онтологія.

У роботі круглого столу «Соціально-етичні проблеми сучасної науки» (голова — Б. Г. Юдіні) обговорювався комплекс питань, що стосувалися виявлення гуманістичного статусу науки, етичних проблем науки, проблем, пов'язаних з роллю науки в житті суспільства. Висловлено побажання надалі приділяти ще більш уваги соціально-етичній проблематиці науки, не втрачаючи контактів з розробкою методологічних концепцій науки.

За круглим столом «Алгоритмічна логіка» (голова — Р. Плюшкявічюс) в основному розглядалися проблеми і перспективи розвитку алгоритмічної і динамічної логіки. Як і на засіданнях третьої і четвертої секцій, виявилися взаємозв'язки логіки модальної з логікою аналізу систем права, етики, а динамічної логіки — із створенням деяких моделей соціальної дії та ін.

На заключному пленарному засіданні конференції підбиті підсумки роботи секцій і «круглих столів», обговорені перспективи дальшого розвитку логіки і методології науки в нашій країні. Висловлена загальна думка, що подані доповіді й повідомлення, проголошені нові ідеї міркування, активне і плідне творче їх обговорення переконливо показали ефективність і необхідність загального зміцнення контактів і співробітництва логіків, філософів, математиків, лінгвістів і представників інших галузей знання для розробки і розв'язання проблем сучасної логіки і методології науки на основі принципів марксистської гносеології.

Матеріали конференції опубліковані в п'яти збірниках загальним обсягом близько 70 друкованих аркушів.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ГАЛУЗІ СУСПІЛЬНИХ НАУК

Важливу роль у виконанні поставлених перед суспільними науками завдань щодо підвищення їх ролі в комуністичному будівництві, зміцнення їх зв'язку з практикою, як вказувалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, покликана здійснювати наукова інформація. Вона сприяє підвищенню теоретичного рівня наукових досліджень, посиленню ефективності ідеологічної, масово-політичної роботи.

Створена в нашій країні система інформації в галузі суспільних наук дає можливість розв'язувати завдання великої державної ваги¹. По-перше, радянські суспільствознавці (економісти, філософи, історики, правознавці, соціологи, літературознавці, мистецтвознавці, лінгвісти) одержують систематичну бібліографічну і реферативну інформацію про нові видання наукової літератури в країні і за кордоном. Це підвищує рівень і ефективність праці наукових співробітників, допомагає подолати мовних і пов'язаних з швидким зростанням кількості наукових публікацій бар'єрів. По-друге, наукова інформація дає можливість ученим-суспільствознавцям орієнтуватися в сучасному стані розвитку тієї чи іншої галузі знань, найважливіших тенденціях і проблемах, координувати дослідження, поліпшувати вибір їх напрямку згідно з потребами соціальної практики. Провідна роль у цій системі належить Інституту наукової інформації з суспільних наук Академії наук СРСР (ІНІСН), який у своїй діяльності спирається на республіканські центри інформації, галузеві, регіональні інформаційні органи та інформаційні підрозділи окремих установ і відомств.

Для виконання таких функцій в системі Академії наук УРСР у 1977 році створено Відділ наукової інформації з суспільних наук (ВНІСН АН УРСР), що входить в єдину інформаційну систему СРСР з суспільних наук і є головним науково-координуючим центром у республіці в галузі науково-інформаційної роботи з суспільних наук.

Основними напрямками його діяльності стало комплексне вивчення та висвітлення розробки і прогнозування наукових концепцій соціально-економічного розвитку суспільствознавства, аналіз проблем комуністичного будівництва та сучасної ідеологічної боротьби науковими колективами республіки, теоретичне узагальнення питань інформатики та виявлення соціально-психологічних механізмів впливу наукової інформації на її споживачів, координація науково-дослідницької та науково-інформативної роботи в галузі інформації і пропаганди суспільних наук, науково-методичне керівництво діяльністю інформативних служб суспільствознавчих організацій республіки.

У червні 1983 р. роботу Відділу за період з 1979 по 1983 роки було розглянуто на засіданні бюро Секції суспільних наук

Академії наук УРСР. З повідомленнями з цього питання виступили завідувачий Відділом доктор філософських наук І. В. Валько та доктор історичних наук С. В. Кульчицький. Відзначалось, що за згаданий період Відділ наукової інформації провів значну роботу щодо науково-інформаційного забезпечення розвитку суспільних наук в Українській РСР. Видано серію реферативних збірників: «Суспільні науки в УРСР», тематичні збірники, присвячені соціалістичному способу життя (1980 р.), 1500-річчю заснування Києва (1982 р.), 60-річчю утворення СРСР, у двох частинах (1982 р.), бібліографічний показник нової радянської літератури щодо ролі суспільних наук у розв'язанні соціально-економічних і організаційно-політичних завдань (1983 р.) та ряд інших. Серед реферативних збірників відзначимо видані за 1976—1980 роки: з економіки у двох частинах (1982 р.), філософії (1982 р.), у двох частинах держави і права (1982 р.).

Позитивним у діяльності Відділу є й налагодження тісних зв'язків з Інститутом наукової інформації з суспільних наук АН СРСР, планування наукових досліджень у галузі інформології суспільних наук.

Водночас підкреслено, що науково-методичний рівень реферування окремих праць та підготовка ряду матеріалів для керівних органів не завжди відповідають сучасним вимогам. Недостатніми є оперативність видання матеріалів та зв'язок з інформаційними службами інститутів Секції суспільних наук АН УРСР.

У прийнятій постанові відзначається необхідність концентрації науково-організаційної та дослідницької роботи Відділу наукової інформації на активізацію і підвищення науково-методичного рівня інформаційної діяльності в галузі суспільних наук з проблематики всебічного удосконалення розвинутого соціалізму, дальшого розвитку соціалістичного способу життя, формування нової людини, піднесення інформування суспільствознавців республіки з питань переведення економіки на шляхи інтенсивного розвитку, виконання Продовольчої програми, розширення наукової роботи в галузі інформології суспільних наук і подання методичної допомоги науково-інформаційним підрозділам АН УРСР гуманітарного профілю. З метою визначення найактуальніших напрямів науково-дослідної роботи передбачено підготовку щорічних аналітико-оглядових матеріалів з найважливіших досягнень суспільствознавців країни та республіки. Затверджено поновлений склад секції з наукової інформації Вченої ради Інституту філософії АН УРСР, завданням якої стане вирішення кадрових та інших науково-організаційних заходів, спрямованих на підвищення ефективності роботи Відділу наукової інформації з суспільних наук в світлі рішень червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС.

М. І. МАЛИШКО

¹ Див.: *Виноградов В. А. Общественные науки и информация. М., 1978, с. 21—23.*

До уваги молодих науковців!

У 1982—1983 роках Президія Філософського товариства СРСР провела конкурс на працю молодих філософів за загальною темою «Марксизм-ленінізм про роль філософії у формуванні наукового світогляду і розвитку культури».

Як повідомило Українське відділення Філософського товариства СРСР, серед 19 праць, надісланих з республік і регіонів країни (три з них — з Української РСР), третє місце посіла стаття Л. В. Никонорової (Київ) «Культура і світогляд: формування світоглядної культури особи».

Редакція вітає лауреата і нагадує всім молодим науковцям про те, що 1 квітня ц. р. закінчується перший (республіканський) тур нового, чергового Всесоюзного конкурсу праць молодих філософів. Він присвячується 165-річчю від дня народження і 100-річчю від дня смерті К. Маркса і має загальну тему: «К. Маркс: філософія, соціологія, ідеологія». Конкурс закінчується в травні 1984 р. Положення про нього опубліковане в «Информационных материалах Философского общества СССР» (1983, № 3(36), с. 50—54), які надіслані всім обласним відділенням Товариства.

У конкурсі можуть брати участь молоді (до 35 років) викладачі кафедр суспільних наук, наукові співробітники і аспіранти. Видруковані чи рукописні праці слід надсилати (обсягом понад 1,0 друк. арк.) у двох примірниках на адресу республіканського оргкомітету, додавши до них анотацію, характеристику автора і відгук-рекомендацію обласного відділення Філософського товариства.

Адреса республіканського оргкомітету: 252001, Київ-1, вул. Героїв революції, 4, Українське відділення Філософського товариства СРСР; телефон: 29-41-78.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 РОЦІ ВИПУСКАЄ У СВІТ КНИГУ:

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОГРАНИЧНЫХ ПРОБЛЕМ ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ / Н. П. ДЕПЕНЧУК, К. М. СЫТНИК, Н. Н. КИСЕЛЕВ и др. — 16 п. л. — 2 руб. 70 коп.

Досліджуються методологічні і логіко-гносеологічні особливості пограничних проблем сучасного природознавства. Аналізується специфіка пограничного знання, проблем, що виникають під час взаємодії суспільних, природничих і технічних наук. Особлива увага приділяється аналізу пограничних проблем біології і екології як найбільш яскраво виражених галузей міждисциплінарного синтезу.

Для наукових працівників, викладачів, студентів вузів, всіх, хто цікавиться філософськими проблемами сучасного природознавства.

Попередні замовлення приймають магазини книготоргів, споживчої кооперації, «Книга — поштою» і «Академкнига».

Просимо користуватися послугами магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою, а також магазинів — опорних пунктів видавництва: «Будинку книги» (340048 Донецьк 48, вул. Артема, 147 а); «Книжкового світу» (310003 Харків 3, пл. Радянської України, 2/2).

ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ НАУКОЮ НА ВИРОБНИЦТВІ

Визначаючи найважливіші завдання радянських науковців на одинадцяті п'ятирічку, XXVI з'їзд КПРС, Пленум ЦК КПРС і ЦК Компартії України особливо підкреслили важливість міцного зв'язку з виробництвом, впровадження наукових досягнень у практику комуністичного будівництва. Цей процес за соціалізму здійснюється планомірно, є об'єктом науково обґрунтованого управління. Проблематика рецензованої монографії* лежить немовби на перерізі двох названих перспективних напрямів теоретико-методологічного пошуку — дослідження інтеграції науки з виробництвом і управління цими процесами в умовах розвинутого соціалізму.

Автори книги насамперед показують значне зростання «заводського сектора» науки в нашій країні, відзначаючи, що виробничі (а ми додали б іще: науково-виробничі) комплекси є однією з найефективніших форм поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання. Важливість удосконалення і розвитку цього взаємозв'язку не раз підкреслювалася в партійних документах. Центральним Комітетом КПРС та Президією Академії наук СРСР схвалені результати плідного творчого співробітництва провідних наукових установ нашої республіки — Інституту електроварювання ім. Є. О. Патона, Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова, Західного наукового центру АН УРСР та ін. з виробництвом. Дослідники слухно наголошують, що співдружність заводів та виробничих об'єднань з науковцями академічних установ (а також вузів і галузевих науково-дослідних інститутів) не лише сприяла підвищенню ефективності виробництва, але й привела до поступового формування на виробництві власних наукових кадрів і навіть спеціальних підрозділів.

Свою увагу С. Й. Вовканич і Г. І. Калитич саме й зосереджують на вивченні основних передумов формування заводської науки та чинників наукового потенціалу виробничого колективу, структури і розвитку системи управління наукою у виробничому об'єднанні. Авторі монографії зазначають, що «інституціоналізація заводської системи науки — це соціальне явище, яке, з одного боку, свідчить про появу нового якісного про шарку в структурі виробничих колективів об'єднань, що пов'язаний з творенням наукових знань; з другого — підтверджує неперервність процесу розширення соціальних функцій

науки, її все більш масовий і прикладний характер» (с. 66).

Основними чинниками (компонентами) наукового потенціалу виробничого об'єднання в книзі названо соціальний, економічний, технічний, організаційний та інформаційний. Кожний із зазначених компонентів єдиного комплексу наукової діяльності на виробництві і собі має досить розгалужену структуру. Так, наприклад, соціальний чинник наукового потенціалу включає в себе такі істотні характеристики, як забезпеченість кадрами, кваліфікація, демографічна структура та віковий склад працівників, система підготовки і просування кадрів, морально-психологічний клімат у колективі і ставлення до праці, система морального стимулювання, забезпечення соціально-побутових потреб. У складі економічного фактора виділяють фінансування досліджень і розробок, оцінку результатів праці, систему матеріального стимулювання, структуру фонду робочого часу, тривалість роботи над науковою темою, а технічного — експериментально-виробничу базу, наукове обладнання, устаткування та інструментарій, матеріально-технічне забезпечення та ін. Інформаційний чинник наукового потенціалу, на думку авторів, вибирає інформаційні зв'язки та координацію досліджень, забезпечення інформацією про передовий вітчизняний та зарубіжний досвід, тезаурус власних ідей і оригінальних методик, комплексність досліджень. Гадаємо, що структура останнього потребує більшої деталізації. Матеріал, залучений до розгляду, давав змогу докладніше розкрити її складові, зокрема комплексність досліджень. Що ж до чинників і заходів організаційного плану, то в книзі до них залічують планування наукових процесів і управління ними, організацію праці, рівень концентрації досліджень, їхню структуру (співвідношення, насамперед, теоретичних та прикладних розробок), добір і розстановку кадрів відповідно до кваліфікації.

Аналізуючи основні чинники і компоненти наукового потенціалу виробничого об'єднання, С. Й. Вовканич і Г. І. Калитич використовують низку специфічних понять, які вже виявили свою евристичну плідність у марксистсько-ленінській соціологічній теорії: «соціальний потенціал колективу», «вертикальна і горизонтальна соціальна мобільність», «особистісні якості працівників різних рангів», «соціальні ролі працівників» тощо. Суть вдосконалення діяльності виробничих об'єднань та кожного працівника зокрема автори книги цілком слухно, на нашу думку, вбачають «не в кількості пересувань тих чи інших працівників, а в якісних змінах — у розширенні

* Вовканич С. Й., Калитич Г. Й. Управління наукою в производственном объединении. — Киев: Наук. думка, 1980. — 242 с.

діапазону соціальних ролей, мобільності трудових функцій працівників, використанні резервів збільшення продуктивності праці, піднесенні творчої активності тощо. На цьому ґрунтується взаємозалежність горизонтальної та вертикальної мобільності, певна відповідність між ними» (с. 74—75). У такому контексті рівень розвитку «заводського сектора» науки характеризується як важливий індикатор мобільності виробничого колективу.

Досить докладно розглянуто структуру системи управління наукою у виробничому об'єднанні, а також розвиток цієї системи, доповнення її якісно новими ланками, що в них виявляється потреба в умовах науково-технічної революції.

Найбільшу увагу автори книги приділили аналізу інформаційного забезпечення науки на виробництві, його значення для розвитку творчої активності працівників підприємств та об'єднань, для наукової організації праці на виробництві та управління якістю продукції, а також якістю праці в усіх виробничих ланках.

Окремий розділ монографії присвячено вивченню прямих (безпосередніх) контактів у системі інформаційного забезпечення заводської науки, структурі цих контактів, їх форм та рівнів організації у виробничому об'єднанні (с. 91—134). Йдеться про акти безпосередньої комунікації та одержання відповідної інформації на нарадах, семінарах, школах, конференціях, симпозіумах, консультаціях, виставках, під час особистого спілкування тощо. Автори розрізняють формальні і неформальні канали комунікації, вербальні і невербальні засоби її передавання, згадуючи також про опосередковані та мішані інформаційні контакти, і все це певною мірою відображає складність феноменів інформаційної сфери суспільства, зокрема матеріального виробництва й науки.

С. Й. Вовканич і Г. І. Калитич розглядають співвідношення таких понять, як «інформаційна діяльність», «система інформаційного забезпечення», «науково-технічна пропаганда», «фонди прямих інформаційних контактів» та ін. у діяльності виробничого об'єднання. Особлива увага приділена інформаційному забезпеченню основних народногосподарських проблем, які розв'язуються в тому чи іншому конкретному об'єднанні, показано роль заводської

науки в системі тематичного обслуговування керівників (с. 158—161) та в системі вибіркового поширення інформації загалом.

В останньому розділі книги автори аналізують шляхи вдосконалення системи інформаційного забезпечення науки на виробництві, спиняючись, зокрема, на таких проблемах, як удосконалення організації і планування прямих інформаційних контактів, врахування соціально-психологічних аспектів інформаційних процесів, підвищення ефективності функціонування системи інформаційного забезпечення, перспективи створення інтегрованої системи, яка охоплювала б усі види соціальної інформації, що їх потребує колектив виробничого об'єднання.

Проте авторам не вдалося уникнути певної диспропорції в побудові монографії: з п'яти розділів книги чотирі присвячені питанням інформаційного забезпечення. Це було б виправдано, якби не було заявлено про обрану тему в самій назві книжки «Управління наукою...» На наш погляд, значно більше місце мав посісти аналіз управління науковою діяльністю як такого — його змісту, структури, чинників, властивостей та ін. Управління й інформація органічно пов'язані одне з одним, але зовсім не тотожні явища. Є зауваження і до структури праці. Другий розділ, покликаний розкрити роль заводської науки в прискоренні науково-технічного прогресу у виробничому об'єднанні, на наш погляд, логічніше було б зробити першим, щоб книжка розпочиналася розгорнутим обґрунтуванням проблеми, якій вона присвячена. Далі ж можна було подати розділи, безпосередньо пов'язані з управлінням наукою взагалі і на виробництві зокрема, з інформаційним забезпеченням цього процесу та ін.

У монографії широко використана сучасна література, а також результати конкретних соціологічних досліджень у ряді виробничих об'єднань. Однак подекуди вона переобтяжена другорядним, описовим матеріалом, що не підвищує її теоретичний рівень. Є в ній також хибні стилістичного характеру.

В цілому рецензована монографія є цікавим і корисним соціологічним дослідженням актуальної проблеми, яку висунуло саме життя.

Є. П. СЕМЕНОВ

СТИЛЬ ЖИТТЯ ОСОБИ: ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

Останніми роками досить ефективно розробляються різні аспекти проблем способу життя. Аналіз цієї категорії здійснено в десятках монографій і сотнях статей. Зауважимо, однак, що дослідники, як правило, вдаються до розгляду поняття «стиль життя» тільки у зв'язку з вивченням способу життя. До появи даної монографії у радянській філософсько-соціологічній лі-

тературі поняття стилю життя фактично не було об'єктом спеціального аналізу.

Рецензована книжка* — друга монографія циклу, присвяченого теоретичним і ме-

* *Стиль жизни личности: Теоретические и методологические проблемы* / Коллект. моногр.; АН УССР, Ин-т философии. — Киев: Наук. думка, 1982. — 371 с.

тодологічним проблемам соціально-психологічного дослідження способу життя, підготовлена відділом філософських питань соціальної психології Інституту філософії АН УРСР.

Актуальність дослідження стилю життя особи на сучасному етапі розвитку нашого суспільства зумовлюється тим, що в усіх сферах життєдіяльності людини створюються сприятливі умови для всебічного розвитку її здібностей, для виховання і формування піднесених потреб, зростає свобода вибору різноманітних напрямів і форм діяльності.

Цікавим є підхід авторів рецензованої праці до аналізу способу і стилю життя особи. У книжці реалізовано два рівні розгляду особи: по-перше, як елемента соціальної структури, носія способу життя, по-друге, як особливої мікроструктури, тобто суб'єкта індивідуального стилю життя.

Варте уваги те, що в концепції стилю життя, репрезентованій у монографії, акцент робиться на діяльній, творчій ролі людини як творця умов свого життя і самої себе. На думку авторів, стиль становить стійку цілісність, характерну єдність, систему прийомів і засобів діяльності. Причому стильова єдність завжди немовби «проступає» в типовій формі зовнішнього вияву діяльності (с. 28). Стиль життя — це відображення способу діяльності, можливого в рамках певної соціальної групи на основі реалізації внутрішніх спонук, власного обов'язку, відповідальності в процесі досягнення життєвих цілей і реалізації обраного нею (особою) життєвого шляху (с. 62). Такий підхід показує, що принцип діяльності править авторському колективу за системоутворююче начало в концепції стилю життя.

Продуктивною видається запропонована в монографії культурно-історична типологія стилю життя і заснована на аналізі суб'єктивних відношень у структурі життєдіяльності теоретична модель психологічних механізмів цілепокладання.

У рецензованій праці зроблено серйозний крок уперед порівняно з розробкою стилю життя у зв'язку з категорією життєдіяльності, здійсненою авторським колективом у першій книжці згаданого циклу (Образ жизни. Вопросы теории и методологии социально-психологических исследований. — Киев, 1980).

Цілоком виправдано в даній монографії категорія життєдіяльності аналізується у зв'язку з поняттями «життєва програма», «життєвий план», «концепція життя», «активна життєва позиція особи».

У книжці обгрунтована соціально-просторова структура життєдіяльності особи як сукупність суспільних сфер, галузей, до яких людина включена виконанням соціальних функцій і ролей. Це — відношення між різними соціальними позиціями осіб, площина соціальних положень, статусів особи в суспільстві (с. 225).

Відмітну особливістю рецензованого дослідження є прийнята в ньому система характеристик. Вона дає авторам можливість охопити багатомірність і різноманітність індивідуальних стимулів життя і

сприяє теоретичному конструюванню ідеального і нормативного стилів життя відповідно до реальних життєвих стимулів соціальних суб'єктів. Важливим є також і те, що в книжці відображені не тільки кількісні, а й якісні показники життєдіяльності.

Цікаво досліджено тут питання про співвідношення життєвої позиції особи і стилю її життя. Життєву програму особи автори розглядають як елемент свідомої організації нею свого життя — як цілісну картину наміченого нею життєвого шляху, ідеальний образ цілей і результатів життєдіяльності, відображення її магистральних життєвих цілей (с. 234). Крім інтерпретації життєвої програми, запропоновано в монографії, слід відзначити розробку типології життєвих програм і дослідження ролі активної життєвої позиції особи як способу реалізації її життєвої програми. Важливо підкреслити також, що автори розглядають формування і реалізацію людною її життєвої програми як спосіб проєктування особою її власного життєвого шляху, здійснення найзначиміших для неї виборів, що неминуче накладають певний відбиток на стиль її життя.

Не позбавлена наукового інтересу і запропонована у книжці система показників стилю життя: «1 — ідеальні — такі, що характеризують уявлення індивіда про належний стиль життя; 2 — реальні, такі, що фіксують конкретні форми поведінки; 3 — нормативні — такі, що відображують суспільні вимоги до поведінки» (с. 270).

У монографії показано, що узгодження ідеального і реального стилів життя є одним із шляхів оптимізації соціальної регуляції поведінки.

Аналізуючи структуру показників стилю життя, автори виділяють три рівні: 1-й — структура видів діяльності; 2-й — стиль виконання кожного виду діяльності; 3-й — манера поведінки. До показників першого виду залічуються: а) об'єктивний бюджет часу індивіда; б) заняття, яким віддається перевага; в) ступінь відповідності між двома першими показниками. На другому рівні вони розглядають співвідношення таких показників, як результативність і цілі діяльності; включеність і психологічна залученість особи в діяльність. На теоретичному рівні, на думку авторів, показниками виступають вербальні, аксесуарні, експресивні стереотипи поведінки, які співвідносяться з манерами поведінки, що їм віддає перевагу індивід (с. 295—301).

Привертає до себе увагу і та обставина, що, аналізуючи соціально-психологічні фактори стилю життя, автори книжки значну увагу приділяють ролі суспільної психології і питанню про вплив мікросередовища на розвиток стилю життя особи. Вони підкреслюють, що «норми і цінності, пов'язані з груповою діяльністю, виступають справді важливим фактором, який формує стиль життя особи» (с. 336).

На думку авторів, що ґрунтується на аналізі соціалістичного трудового колективу як найзначимішого мікросередовища, з одного боку, саме в колективі зосереджені матеріальні, політичні, ідеологічні, соціаль-

но-психологічні фактори, які безпосередньо впливають на особу в ході її життєдіяльності. З другого боку, «особа виступає як один з головних суб'єктів стилю життя колективу. Вона «оволодіває стилем життя колективу шляхом включення як в основні в трудову, суспільно-політичну, культурно-побутову та інші сфери діяльності» (с. 333).

Автори показують, що стиль життя особи характеризується внутрішньою закономірністю, що саме в стилі життя виявляються істотні групові особливості соціального життя особи. Тому стиль життя розглядається «як важливе соціально-психологічне досягнення для особи, яке дає їй право і можливість опосередкувати безумовний вплив групи, критично і перетворююче ставитись до існуючих групових тенденцій» (с. 94). Викладена в монографії позиція авторів наводить на думку, що стиль життя людини є індивідуально-особливою формою вияву соціально-типового, своєрідним зліпком мікросередовища, в якому розгортається її життєдіяльність. У книжці акцентовано увагу на тому, що саме в стилі життя втілений певний ступінь свободи особи у виборі способу своєї життєдіяльності.

Актуальним є даний у монографії аналіз форм активності індивіда у формуванні стилю життя й активної життєвої позиції як характерної риси соціалістичного стилю життя. На основі розгляду різних форм активності автори розвивають положення про те, що однотипні об'єктивні умови життєдіяльності породжують різні типи практичної діяльності. Кожна особа, підкреслюють вони, різною мірою виявляє соціальну активність не тільки внаслідок своїх переконань, мотивів, життєвої позиції, а й тих відносин, які склались у колективі, де протікає її життєдіяльність.

Водночас у монографії відзначається, що процес формування активної життєвої позиції особи опосередкований впливом різних сторін способу життя і що активна життєва позиція соціалістичної особи характеризує міру усвідомлення нею себе як члена соціалістичного суспільства, міру її причетності до справ трудового колективу, країни. Вона виступає спрямовуючим і стимулюючим фактором діяльності особи як суб'єкта праці, управління, пізнання, спілкування, творчості. Тому активна і відповідальна життєва позиція, що характеризує єдність, цілісність світогляду, поведінки, діяльності особи, може служити об'єктивним критерієм її соціальної зрілості (с. 264).

У рецензованій книжці цікавим є аналіз колективності й індивідуальності у стилі життя особи. Відзначається, що останні, становлячи індивідуальний вияв способу життя, в той же час підлядають впливові колективних форм життєдіяльності в соціалістичному суспільстві. Підкреслено також, що їх роль у сучасних умовах дедалі зростає.

Автори запропонували своєрідну теоретичну модель стилю життя соціалістичної особи, де основними показниками виступають: високий рівень активності в різних сферах життєдіяльності; широке охоплення особою різних сфер життєдіяльності; єдність ціннісних орієнтацій як вищого рівня диспозиційної структури з переважанням загальної спрямованості особи «на інших», а не «на себе»; раціональний розподіл бюджету часу (с. 115).

Простежуючи процес взаємозв'язку і взаємозалежності колективності й індивідуальності в стилі життя особи, автори показують його суперечливість. Тут головна увага приділена розвитку стильової діяльності, яка розглядається в широкому розумінні, як специфічна соціальна творчість у різних галузях людської діяльності.

Водночас хотілося б побачити більш поглиблене дослідження впливу особистісних структур — світоглядних, морально-психологічних та інших — на формування індивідуального стилю життя людини. Цей аспект недостатньо висвітлений у літературі, багато важливих питань перебувають у стані дискусії, зокрема питання про ціннісні орієнтації і в цілому соціально-психологічні утворення як стильоутворюючої структури. Зважаючи на те, що авторським колективом протягом багатьох років плідно розробляється соціально-психологічний аспект завдання особи, гадаємо, реалізація цього завдання не становила б великих труднощів.

На наш погляд, слід враховувати, що ідеологічно і політично гострим є питання про свободу вибору соціальним суб'єктом, у тому числі й особою, способу і форм своєї життєдіяльності, про формування індивідуального стилю життя. Важливо було б докладніше обговорити умови і критерії такого вибору, обґрунтувати їх соціально-психологічну «здагність».

Висловлені зауваження не знижують загального враження про монографію як про помітне явище в науковій літературі з проблеми способу і стилю життя особи.

А. О. КУДІНОВА

КУЛЬТУРА І ОСОБА

В умовах зрілого соціалізму значно зростає роль культури в усіх сферах суспільного життя — у виробництві (особливо у зв'язку з його інтенсифікацією), в управлінні соціальними процесами, в комуністич-

ному вихованні трудящих, у формуванні всебічно й гармонійно розвиненої особи.

Тому очевидним є інтерес дослідників-філософів, соціологів, істориків, етнографів і інших спеціалістів до проблем культури.

Щодо цього заслугове на увагу колективна праця білоруських учених*.

В центрі уваги авторів — найважливіші теоретичні питання формування високої культури людини, що відповідає комуністичним ідеалам і нормам: культури праці, спілкування, міжособистісних відносин, моральної і політичної культури. При цьому першочергового значення надається філософсько-соціологічному аналізу соціалістичної культури як цілісного соціального явища, її структури, функцій, особливостей і тенденцій розвитку, проблемам методології дослідження шляхів і механізмів спрямованого розвитку всієї системи соціалістичної культури, формування соціально активної і духовно багатой особи. Авторі акцентують увагу не стільки на загальних теоретичних проблемах розвитку соціалістичної культури, скільки на характеристичні її найважливіших компонентів і з'ясуванні їх ролі в процесі формування особи. Розгляд культури як цілісного утворення у зв'язку таких її важливих компонентів, як політична, художня культура, культура праці й спілкування, становить одну з відмітних особливостей цієї книжки.

Значний інтерес становить перший розділ «Сутність культури і її роль у формуванні особи», в якому дається аналіз культури як складного соціального явища, її функцій і ролі в розвитку суспільства і людини. Заслугове на увагу і характеристика основних системоутворюючих ознак культури, розкриття методологічних принципів дослідження культури як системного явища. Ця досить складна проблема ставиться і певною мірою розв'язується у рецензованій монографії. Плідною є думка авторів про необхідність послідовного проведення принципу цілісності у вивченні явищ культури, розгляд їх як соціального цілого.

У наступних розділах аналізуються такі структурні форми культури, як політична, моральна і художня, культура праці й спілкування. Вичленення в загальній системі культури названих вище компонентів і виявлення їх підпорядкованості набуває особливо важливого значення в сучасних умовах, коли поставлено завдання комплексного підходу до трудового, політичного і морального виховання радянської людини.

З усієї розмаїтості питань, досліджуваних у другому, третьому, четвертому і п'ятому розділах, найбільший інтерес становить ґрунтовний аналіз об'єктивних передумов зростання ролі соціалістичної культури праці в умовах комуністичного будівництва, а також змісту і функцій політичної і моральної культури.

Досить обґрунтованими є висновки авторів про те, що політична культура допомагає нашим людям не тільки глибоко розуміти і усвідомлювати політичні цілі й

політичну лінію Комуністичної партії, особливості й тенденції розвитку політичної системи нашого суспільства і світового суспільного розвитку, але й перетворити комуністичні принципи у міцні ідеї переконання і дії людей. Висновки авторів підкріплені актуальним науково обґрунтованим аналізом конкретно-історичного матеріалу.

У монографії здійснено послідовний розгляд інтегративних функцій соціалістичної моральної культури, що синтезує і свідомість, і переконання людини, і її свідомість, культуришій розвиток, повсякденні вчинки. У полі зору авторів — питання зв'язку моральної культури і активної життєвої позиції особи. На жаль, проблема активної життєвої позиції особи розкривається у книжці тільки як моральна проблема. Невиправданим, мабуть, є і зведення змісту моральної культури до сукупності історично зумовлених і таких, що змінюють один одного, типів моральної свідомості (с. 129), ототожнення морального і соціального в людини (с. 130), а також розгляд морального як результату прямої екстраполяції суспільних інтересів на особу (с. 133). Звичайно, питання специфіки моральної культури і її зв'язку з іншими формами людської культури і суспільними відносинами є складними. З багатьох цих питань серед учених немає єдиної думки.

Такий далеко не повний перелік проблем, досліджуваних у рецензованій праці. Її особливістю є розгляд значення культури в житті суспільства через призму особистісного освоєння світу.

Чимало проблем, що стосуються закономірностей розвитку культури і, зокрема, механізму засвоєння особою культурних цінностей, а також реальних процесів поширення культури і її засвоєння людиною, тільки накреслені. Про це пишуть і самі автори. Є потреба, зокрема, в розробці її теоретичному обґрунтуванні системних показників, що характеризують реальний розвиток різновидів культури і шляхи їх інтеріоризації в духовний світ особи (с. 19).

Монографія не позбавлена і ряду інших хиб. Іноді трапляється таке розширене тлумачення культури, що по суті стирає відмінність у змісті понять «культура», «суспільство» і «діяльність». Питання про співвідношення цих понять дійсно не просте. Воно ще не дістало однозначного розв'язання в науковій філософській і соціологічній літературі. Тому авторам потрібно було б строго користуватися цими (і іншими) категоріями. Не додають «вагомості» монографії різні відступи від поставлених завдань. Наприклад, автори цілком справедливо підкреслюють, що за всієї різноманітності підходів до вивчення культури як складноорганізованої, багатогранної, багаторівневої системи не можна не брати до уваги її цілісність. Однак є зайвими загальні міркування про сутність системного підходу до явищ суспільного життя. Мало уваги у праці приділяється такому принципові системного підходу, як

* Роль культури в формуванні особистості / Е. М. Бабосов, Г. Н. Соколовський, А. П. Ждановський и др. — Минск: Наука и техника, 1980. — 192 с.

вичленення системоутворюючих зв'язків. Авторам не вдалося розкрити названу у вступі проблему особистісного аспекту культури як суспільного явища, за якого в центрі уваги перебувають соціально-психологічні механізми «замикання» різних систем культурних цінностей на особу чи групу осіб (трудоий колектив).

Загалом же праця «Роль культури у формуванні особи» створює гарне враження. Вона робить певний внесок у загальну теорію культури і водночас розширює

уявлення про такі її важливі компоненти, як політична і моральна культура, культура праці, спілкування. На основі діалектико-матеріалістичної методології автори показали неминуще і зростаюче значення соціалістичної культури в поступальному розвитку суспільства. Книжка дає цілком обґрунтовані відповіді на низку проблем сучасного культурного розвитку суспільства і особи.

А. І. ГОЛОВНЬОВ, І. Ф. СЕЛЕЗНЄВ

СТИЛЬ МИСЛЕННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

В умовах сучасного науково-технічного та соціального прогресу дедалі більше уваги приділяється методологічному забезпеченню духовного виробництва, всебічному марксистсько-ленінському аналізу теорії розвитку знання, форм застосування діалектичного методу в науковій творчості.

У зв'язку з цим у філософській літературі помітно активізується інтерес до кола теоретично-пізнавальних, логічних проблем, пов'язаних з аналізом засобів і методів теоретичного пізнання. До таких праць належить монографія Б. О. Парахонського*, присвячена філософському аналізу категорії «стиль». Поняття «стиль» традиційно аналізується у лінгвістиці, літературознавстві, історико-культурних дослідженнях. Значно менше висвітлена роль цієї категорії у філософсько-методологічних розробках. Обраний автором ракурс розгляду поняття «стиль» як особливого способу членування об'єктивної дійсності, мови, культури і пізнання уявляється перспективним. Він дозволяє висвітлити цілу низку ще мало досліджених питань, пов'язаних з вивченням форм і методів мислення, що функціонують у контексті реальної технології духовного виробництва. Звичайно, Б. О. Парахонський не перший звертається до філософсько-методологічного аналізу стилю. В сучасній літературі з проблем логіки і методології науки інтерес до цієї категорії пов'язаний з проблемою обґрунтування генетичних моделей розвитку наукового знання. В дослідженнях радянських філософів проблеми стилю теоретичного мислення розробляються переважно в руслі філософських питань природознавства, історії науки, психології і наукової творчості.

Узагальнюючи результати конкретно-наукових та філософських підходів до вивчення стилю, автор робить певний крок у висвітленні його філософського статусу. Б. О. Парахонський переконливо доводить необхідність враховувати під час логіко-гносеологічного аналізу всі аспекти

категорії стилю як феномена, що характеризує мислення в його лінгво-логічному бутті, як феномена культури, а також як певної діяльності.

Спираючись на конкретно-історичний аналіз підходів до осмислення стильових проблем в античній риторичі і поетиці, у філософсько-естетичних дослідженнях Нового часу, в сучасному літературознавстві, в теорії культури та філософії знання (I розділ), а також на вивчення основних тенденцій розвитку методологічного знання (II розділ), автор доходить висновку про стиль мислення як систему, «що характеризується послідовністю і спрямованістю у встановленні мислених зв'язків...». Ця система, — підкреслює автор, — організує в єдиний, цілісний комплекс сукупність практично функціонуючих на даному етапі методологічних відносин і пов'язується з гносеологічною ситуацією більш значного рангу в межах відповідності методологічної свідомості» (с. 88).

Обраний ракурс аналізу «стиль» дозволяє уточнити теоретичне розуміння процесу реального функціонування філософського методу в межах конкретної культури. Загальновідомо, що генезис певної природничонаукової теорії зумовлюється, як правило, не всією системою категорій філософського методу пізнання, а лише окремими «вузловими» групами, так званими категоріальними структурами. Філософський метод пізнання і перетворення дійсності в своїх практичних застосуваннях виступає в певному конкретно-історичному аспекті, що зумовлюється соціокультурним кліматом епохи, включаючи наявний потенціал наукового, культурного і мовного мислення. Ця ситуація і дозволяє вичленити такий компонент практичного мислення, як стиль, і розглянути проблему стильової специфіки філософської методології в науково-теоретичній свідомості.

В цьому контексті Б. О. Парахонський висвітлює поняття методологічної свідомості як певної цілісності категоріально-понятійних форм, канонів розуміння і осмислення дійсності, загальних регулятивних схем мислення в межах філософської самосвідомості епохи.

У складі методологічної свідомості автор

* Парахонський Б. А. Стиль мышления. Философские аспекты анализа стиля в сфере языка, культуры и познания. — Киев: Наук. думка, 1982. — 119 с.

вичленює, поряд з власне методологічними, й стилеві компоненти. Поняття «стиль» дозволяє фіксувати конкретний, практичний, ситуативний бік методологічного процесу. Стиль теоретичного мислення, як переконливо показано в книжці, характеризує ту чи іншу конфігурацію історично і практично визначених категоріально-понятійних форм. Тому стиль відображує унікальність історико-культурних форм організації категоріально-понятійних співвідношень практичного мислення.

Виходячи з цього, Б. О. Парахонський аналізує умови й форми взаємодії методу і стилю в різних сферах духовного виробництва. Розглядаючи проблему співвідношення філософського мислення і мовної свідомості, він формулює цікаву ідею про доцільність створення своєрідної «поетики філософування», в межах якої вивчалось б визначене співвідношення.

Позитивною рисою праці є органічне поєднання оригінальності теоретичного осмислення недостатньо розроблених і актуальних філософських проблем з широким історико-культурним аналізом питань, які залучаються в орбіту авторської уваги.

Огляд підходів до розуміння стилю в історії філософії, критичний аналіз інтерпретації цієї проблеми в сучасній буржуазній філософії, характеристика історії розвитку філософсько-наукових ідей, що стосуються розуміння методологічних форм пізнання й мислення, надають міркуванням автора необхідної переконливості.

Самостійний інтерес щодо цього становить третій розділ монографії, де на основі сформульованих раніше загальнотеоретичних положень Б. О. Парахонський пропонує оригінальну історичну типологію стилів мислення, які виступають формою різних історико-культурних варіацій методологічної свідомості.

В зв'язку з цим розглядаються: феноменалістичні та теологічні форми синкретичного підходу до дійсності, які, на думку автора, становили стилістичну особливість античної культури; механічний і динамічний стилі мислення, що реалізуються в межах аналітичного методу, притаманного науковому пізнанню Нового часу; трансцендентальний і спекулятивний стилі теоретизування, притаманний ідеалістичній діалектиці.

Для діалектико-матеріалістичного методу, на думку автора, характерні такі стилеві особливості, які дозволяють конституювати стилі, пов'язані з історично-генетичним підходом, системно-структурною методологією, формами порівняльно-історичного аналізу і програмно-цільовими методами конкретних наук.

Цей розділ, логічно завершуючи попередній виклад, є не лише ілюстрацією конструктивного застосування теоретичних ідей, сформульованих автором. Він має і самостійне методологічне значення, з огляду на потреби історико-філософських, історико-наукових досліджень, зокрема тих, що зосереджуються на вивченні процесів, які забезпечували функціонування філософських ідей в духовній культурі суспільства.

У зв'язку з цим впадає в око відсутність в запропонованій автором типології характеристики стилевих особливостей інтелектуальної діяльності в епоху Середньовіччя. «Стрибок», який здійснив автор від античності до Нового часу, через майже тисячолітню добу в історії культури людства, навряд чи виправданий, враховуючи ті проблеми, які ставляться у монографії.

Звернемо увагу й на таку обставину. Прагнучи розглянути стиль як категорію історії культури, автор вдається до поняття «культура». Він пише про «художню і культурну творчість», про «поверхи» культурної реальності — від матеріальної культури до культури мислення та ін. Але, беручи до уваги полісемантизм у розумінні культури, наявний в сучасній філософській літературі, треба було б уточнити, в якому розумінні послуговуються цим поняттям у монографії, не обмежуючись його інтуїтивним змістом.

Виходячи із загального спрямування книги, цікаво було б продовжити аналіз зв'язку стилю й методу в тих сферах творчої діяльності, де широко використовуються невербальні матеріальні засоби в музиці, живописі, дизайні та ін.

Загалом же праця Б. О. Парахонського «Стиль, мислення, філософські аспекти аналізу стилю у сфері мови, культури і пізнання» є оригінальним дослідженням важливої і перспективної проблеми.

В. С. ГОРСЬКИЙ

РОЛЬ ТЕХНІЧНИХ НАУК У РОЗВ'ЯЗАННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ

В умовах сучасної науково-технічної революції особливої гостроти і соціальної значущості набула проблема оптимізації взаємодії суспільства і природи, що викликано різким посиленням антропогенного впливу на навколишнє середовище. Це спричинило інтенсифікацію спеціально-наукових та філософсько-методологічних досліджень екологічної проблематики, на важ-

ливість якої вказувалося на ХХV та ХХVІ з'їздах КПРС і яка відображає важливу суспільну потребу в докладному аналізі проблемного комплексу «людина — природа». Досі порівняно мало уваги приділялось філософсько-методологічному аналізу ролі технічних наук, з'ясуванню перспектив технічного освоєння природи. І це незважаючи на те, що екологічна проблема

є прямим наслідком розвитку сучасної техніки і способів її використання. Виникла нагальна потреба приведення науково-технічного прогресу у відповідність з об'єктивними закономірностями еволюції біосфери, поєднання повітних досягнень у технологічному базисі з перевагами соціалістичної системи господарювання.

У цьому контексті своєчасним є вихід книги Н. М. Мамедова, присвяченої філософсько-методологічному аналізу місця і ролі технічних наук у вирішенні екологічної проблеми*. В цій праці дослідження еволюції біосфери розглядається як цілісний процес, — пов'язаний з розвитком виробничої діяльності людини.

Розв'язання екологічної проблеми передбачає створення певної, екологічно обгрунтованої системи управління науково-технічним прогресом. Дана обставина зумовлює необхідність спеціального осмислення перспектив розвитку науки і техніки в контексті вирішення широкого комплексу екологічних проблем. Виходячи з цього, автор ставить завдання «з'ясувати сутність екологічної проблеми; визначити роль технічних наук в її розв'язанні; показати найважливіші риси екологізації науково-технічного пізнання, яка намітилася» (с. 24). Саме під цим кутом зору в монографії розглядаються зміни в предметі екології, сучасні тенденції її розвитку.

Зміст екологічної взаємодії, як відомо, становлять обмінні процеси між відкритою системою і середовищем її розвитку та функціонування. Оскільки можна виділити різні рівні екологічної взаємодії, автор обгрунтовує необхідність диференціації глобальної і соціальної екології. Перша вивчає взаємодію біосфери із зовнішнім для неї оточенням: «Глобальна екологія... має стати єдиним вченням про екологічні взаємовідношення біосфери з факторами різноманітного походження, комплексно досліджувати вплив на неї антропогенних, космічних, геофізичних, геохімічних та інших дій» (с. 32—33). Соціальна екологія обмежується розглядом зв'язків суспільства і природного середовища; тому, очевидно, об'єкти глобальної та соціальної екології не в усьому збігаються. Серед дисциплін, які визначають екологічний напрям у науці, на думку автора, дедалі реальніше проступають контури нової комплексної дисципліни — екології людини.

Екологічна проблема, підкреслюється в книзі, є відображенням певних суперечностей в речовинному та енергетично-інформаційному обміні під час екологічної взаємодії суспільства і природи. Передумовою екологічної кризи є руйнування системоутворюючих зв'язків в природному середовищі, деструктуризація основ саморегуляції та самовідновлення в ньому. Можливість екологічних криз стає дійсною за умов приватновласницької системи господарювання з її утилітарно-споживацьким ставленням до природи.

* Мамедов Н. М. Экологическая проблема и технические науки: (Философско-методологические аспекты). — Баку: Элл, 1982. — 214 с.

Виходячи з цих загальнометодологічних положень, автор розглядає основні аспекти екологічної проблеми, які пов'язані, «по-перше, із зростаючим збільшенням ступеня складності отримання необхідних для існування і розвитку суспільства речовин, енергії та інформації з природного середовища; по-друге, з забудивленням навколишнього природного середовища сторонніми йому речовинами, додатковою енергією, дезінформацією, яка порушує систему інформаційної причинності в процесах і явищах природи» (с. 52).

Центральний розділ книги присвячений висвітленню проблем технічного освоєння природи і з'ясуванню ролі технічних наук у розв'язанні екологічної проблеми. Керуючись діалектико-матеріалістичною концепцією взаємодії суспільства і природи, сутності екологічної проблеми та основних аспектів її змісту, автор намагається визначити нові завдання технічних наук, розкрити основи і логіку технічного прогресу, його детермінуючі чинники. В монографії йдеться про статус технічних наук та їх взаємозв'язки з природознавством і суспільствознавством, з'являються своєрідність технічної теорії, особливості структури технічних наук, співвідношення їх фундаментальних і прикладних аспектів.

На думку автора, нові завдання технічних наук в сучасній екологічній ситуації зводяться до «створення технічних об'єктів, які нейтралізують негативні наслідки функціонуючих тепер технічних систем; розробки нових технологічних принципів, що забезпечать виробництво необхідних суспільству матеріальних благ при мінімальному побічному впливі на навколишнє середовище», а також «створення технічних об'єктів, технологій, орієнтованих на відновлення, відтворення типів природних ресурсів, які вичерпуються, інших життєво-важливих компонентів природного середовища» (с. 153—154). Оптиміальне поєднання вказаних тенденцій в технічному прогресі, зазначається в монографії, надалі стане найважливішим завданням управління науково-технічним прогресом.

Значний інтерес становить аналіз екологічної проблеми в змісті та методах технічних наук, що зумовлює екологізацію науково-технічних досліджень. Нині відбуваються істотні зміни в сукупності знань, необхідних для розробки технічних систем, окреслюються контури нових науково-технічних напрямів досліджень. Ця обставина зумовлює необхідність інтегративної взаємодії технічних наук з природничими і суспільними, що особливо важливе при вирішенні таких проблем, як створення безвідходної технології (с. 165—167), встановлення границь біосферних процесів, завдяки яким можливе життя на Землі (с. 167—168) і т. д. Відбувається помітна переорієнтація в цільовій спрямованості не тільки технічних, але й природничих і суспільних наук. «Розні все більше орієнтуються на дослідження процесів навколишнього природного середовища і змін, що в них відбуваються внаслідок антропогенного впливу, виявлення природничонауко-

вої основи принципово нових засобів технічного освоєння природи» (с. 170—171).

На основі аналізу змістовних особливостей технічних наук в книзі робиться висновок, що під «тиском» екологічних чинників істотно розширюється сфера досліджень технічних наук. «Стає незаперечним, що вона має охопити і зв'язки технічних систем з природними реаліями» (с. 179). Наголошуючи на необхідності цілісного відтворення технічного об'єкта в єдності його зв'язків із зовнішнім середовищем, П. М. Мамедов пише, що основним засобом такого відтворення є системно-екологічний підхід. Системне уявлення про взаємовідношення об'єкта з його оточенням дозволяє побудувати модель конкретного досліджуваного явища, якій належить істотна роль у здійсненні екологічної оптимізації.

В книзі наголошується на необхідності і об'єктивній можливості реалізації системи управління науково-технічним прогресом, яка створює умови для оптимізації взаємодії суспільства і природи. Таке свідоме управління технічним впливом суспільства на природу стає можливим «лише при суспільній власності на засоби виробництва, соціально-політичній єдності суспільства, встановленні дійсно людських, комуністичних відносин» (с. 170).

Рецензованій роботі притаманна філософсько-методологічна спрямованість в аналізі висвітлюваних у ній проблем. В ній піддаються критиці ті теорії буржуазних філософів, які вбачають єдиний вихід з екологічного тупика не на шляху корінної перебудови соціально-економічних основ капіталістичного суспільства, а у відмові від прогресивного розвитку продуктивних сил суспільства.

Позитивно оцінюючи рецензовану монографію, водночас зробимо деякі зауваження. Бажано було б дати глибший логіко-гносеологічний аналіз природи технічного знання, його синтетичної природи, розглянувши взаємодію не тільки наявного знання, але й систем пізнавальних засобів конкретних наук. Треба було б також показати методологічну роль загальнонаукових форм і засобів пізнання в дослідженні екологічної проблеми.

Загалом же праця Н. М. Мамедова відзначається високим професійним рівнем, ставить і розв'язує багато актуальних проблем. Важливість досліджуваної теми та ясність викладу роблять її цікавою не тільки для спеціалістів, але й для найширшого кола читачів.

Е. П. СЕМЕНЮК, В. П. МЕЛЬНИК

КРИТИКА РЕЛІГІЙНИХ КОНЦЕПЦІЙ ЛЮДИНИ

Серед завдань, які Комуністична партія ставить перед суспільною наукою в боротьбі проти антикомунізму, в галузі критики буржуазних теорій, викритті фальсифікаторів марксизму-ленінізму, актуальністю набуває критика клерикального антикомунізму і, зокрема, релігійних концепцій людини. У колективних зусиллях радянських філософів, соціологів, істориків у цьому напрямі активну участь беруть і вчені нашої республіки, про що наочно свідчить й рецензована книжка*.

Автор монографії зосереджує увагу на критичному розгляді антинаукових підвалин релігійних концепцій людини, місця і ролі клерикального антикомунізму в системі буржуазної пропаганди. Як відомо, сучасний антикомунізм посилює пропаганду різноманітних релігійних ідей, активно використовуючи з цією метою питання про сутність людини, її потреби, інтереси тощо.

Абстрактне, надісторичне глумачення людини використовується при цьому для витонченої містифікації соціальних антагонізмів сучасного капіталізму.

У книжці зазначена проблема досліджується в кількох аспектах: аналізуються антропоцентристські тенденції у філософії католицизму, особливості католицького персоналізму, класова природа соціально-

політичної доктрини Ватикану, місце проблеми молоді в планах клерикального антикомунізму, суть і проблеми діалогу християн і марксистів. Автор дає переконливе обґрунтування актуальності критики релігійних інтерпретацій проблеми людини в контексті політичного змісту ряду сучасних суспільних рухів, які проходять під релігійними гаслами. Підкреслюючи суперечливість політико-ідеологічного змісту цих рухів, він акцентує на неоднозначній ролі релігії і церкви в боротьбі народів країн «третього світу» за політичну і економічну незалежність. Звертається увага на ту обставину, що в цих країнах «ще не вичерпані можливості релігійної мотивації соціальних змін» (с. 9). Як підкреслив XXVI з'їзд КПРС, визначальним тут є те, які цілі ставлять собі сили, що проголошують релігійні гасла. Річ у тім, яким є реальний зміст того чи іншого руху². Особливої вагомості це набуває стосовно політичних змін у багатьох країнах, що розвиваються (наприклад, таких як Афганістан та ін.).

Однією з характерних особливостей сучасного етапу розвитку таких країн, як наголошує автор, є не лише боротьба за політичну та економічну незалежність від міжнародного імперіалізму, а й різноманітність форм, методів і шляхів оновлення

* Див.: Фомиченко В. В. Проблема чело́века в сучасному клерикальному антикомунізмі.— Київ: Політгиздат України, 1982.— 165 с.

² Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 15.

соціально-економічного і духовного життя.

Багаторічний досвід визвольної боротьби народів Азії, Африки показує, що релігійні уявлення нерідко відіграють роль ідеологічного оформлення національних устремлінь. Політичне забарвлення сучасних суспільних рухів, що проходять під релігійними гаслами, складне і суперечливе. Наприклад, серед правлячих режимів країн, де панує іслам, є і революційно-демократичні і феодально-теократичні.

У монографії досить ґрунтовно розкрито, що як іслам в його новітніх модифікаціях, так і сучасний католицизм пропонують свої концепції «третього шляху» суспільного розвитку — релігійні інтерпретації і форми розв'язання нагальних соціальних проблем. Досвід світової національно-визвольної боротьби свідчить про те, робить висновок автор, що навіть, коли релігія підтримує загальнодемократичні вимоги, вона може сприяти їхньому розв'язанню тільки в певних межах, перейшовши які, неминує входити в «суперечність з дальшими завданнями політичного і соціально-економічного розвитку країн, які визволилися від колоніальної залежності» (с. 10).

В. В. Фомиченко пропонує переконливі аргументи і висновки як загальнометодологічного, так і політико-ідеологічного характеру, важливі для розгляду релігійних інтерпретацій проблеми людини. Антинауковим тлумаченням проблеми людини в рамках релігійної філософії у монографії протиставляється діалектико-матеріалістична концепція людини. Автор змістовно використав матеріали XXVI з'їзду КПРС щодо того спектру питань, що стосуються зміщення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формування нової людини. Досліджуючи еволюцію соціально-політичної доктрини католицизму, автор не бездіставно акцентує увагу на двох обставинах: спробі активізації релігії в соціалістичних країнах (тут доречно посилаюся на релігійну ситуацію в Польщі), на спробі клерикальних ідеологів послугувати так званому українською католицькою церквою, а також прагненню клерикального антикомунізму використати проблеми молоді, «вписати» їх в загальну стратегію ідеологічних диверсій проти реального соціалізму. Ця тенденція сучасного клерикалізму пов'язана, зокрема, як зазначається в монографії, з кризою лівоадикальського руху молоді 60—70-х років, розчарування в якому штовхає певну частину молоді до богошукання. В зв'язку з цим заслуговує на увагу звернення автора до аналізу різноманітних форм так званої нетрадиційної релігійності («революція Ісуса», дзен-буддизм, «чорні мусульмани», «католицькі п'ятдесятники» та ін.).

Аналізуючи релігійну практику «католицьких п'ятдесятників», автор підкреслює її псевдопсихотерапевтичний характер, вбачаючи в цьому одну з істинних рис нетрадиційних форм релігійності. Зазначаючи, що релігійно-соціальний характер діяльності «католицьких п'ятдесятників» — це реакція не лише на застарілі форми церков-

ного культу, на релігійну нетерпимість, на раціоналізацію окремих теологічних доктрин, але й реакція на кризу довіри до буржуазних соціальних інститутів, соціально-охоронних функцій сучасної буржуазної ідеології і пропаганди.

Спроби знайти вихід із кризової ситуації, в якій перебуває релігія, виявляють і персоналізм, яких тривалий час не бажали помічати «отці церкви». Відчуваючи вадні «відданості ортодоксії», останні змушені були переглянути свої позиції» (с. 67). Ось чому, роблять висновок у монографії, II Ватиканському соборові (1962—1965 рр.) довелося «визнати необхідність внести суттєві поправки у філософсько-теологічну орієнтацію, яка була вироблена на I Ватиканському соборі і наполегливо провадилась останні сто років, коли в католицизмі беззаперечно переважав неомізм. З цього випливає висновок II Ватиканського собору: «В сучасних умовах католицизм має йти в ногу з наукою (буржуазною. — М. М.), що сповідує принцип плюралізму». На зміну монополії неомізму прийшов плюралізм, що призвело, як робить висновок автор, до використання католицькою церквою з метою зміщення релігії персоналізму як «нового духовного синтезу, нової філософської орієнтації церкви» (с. 68).

У монографії підкреслюється, що в сучасній буржуазній філософії існує два напрями у розв'язанні проблем суспільного розвитку і, зокрема, проблем людини. Перший — сциєнтистський, який заснований на «технократичному детермінізмі». Другий — антропологічний напрям — орієнтується на способи і принципи людського «самоіснування, які ґрунтуються на моральних, естетичних або релігійних цінностях». Персоналізм загалом дотримується антропологічного принципу постановки і розв'язання проблем людини, оскільки «таїнство» особистісного існування він оголошує єдиним предметом філософського дослідження.

Відомо, що в релігійній філософії є два основних напрями: раціоналістичний (неомізм, теїярдизм та ін.) та ірраціоналістичний (наприклад, персоналізм). Ірраціоналістична суть персоналізму дістає свій чіткий вияв у ворожому ставленні до змісту науки, до матеріалістичних висновків природознавства і до марксизму-ленінізму як наукової філософії, хоч своєю соціальною програмою персоналісти тривалий час вважали «найбільш революційною», оскільки в ній, мовляв, існує вимога «радикального заперечення капіталізму».

Автор показує, що, претендуючи на всебічну теорію людини, персоналізм спрямований не стільки проти буржуазної ідеології, скільки проти марксизму. Персоналісти, як відомо, розробили свою концепцію суспільного розвитку — «персоналістсько-обичайну революцію». У свою теорію вони включили чимало релігійно інтерпретованих цілей, поставлених соціалістами. Але дуже важливе питання сучасності, якщо йдеться про суспільний розвиток, — питання про власність, — персоналісти по суті обходять. У майбутньому

«персоналістському і комунітарному суспільстві» власність буде «людською», «справедливо розподіленою між трудящими та організаторами виробництва», твердять вони. Ця досить розпливчата ідея по суті орієнтує прибічників такої революції на залучення до приватної власності, що є одверто дрібнобуржуазним підходом до проблем суспільного розвитку. Історичний досвід пересвідчує, що бути антибуржуазно настроєним ще не означає мати науково обгрунтовану соціальну програму. З цього приводу автор посилається на приклад анархізму, в якого зовнішньої антибуржуазності багато, а ось чіткої програми побудови нового суспільства немає і бути не може через дрібнобуржуазну класову природу анархізму.

У монографії робиться логічний висновок: життя відкинуло схематичні побудови персоналістів, довело нездатність їхніх претензій на розробку концепції суспільного розвитку, що створювалася всупереч боротьбі робітничого класу та інших демократичних сил проти панування монополій.

Розглядаючи проблеми діалогу християн і марксистів, автор переконливо показує необхідність врахування класового характеру цієї проблеми і водночас конкретних історичних обставин, що виникають у тій

чи іншій капіталістичній країні на певному етапі. Він підкреслює, що логіка класових битв приводить значну кількість християн до переходу від абстрактно-гуманістичних установок до боротьби за конкретні демократичні, гуманістичні ідеали.

У рецензованій праці не все рівноцінне. Було б добре, якби поряд з аналізом філософії католицизму автор зачепив і теоретичні побудови протестантизму. Помітна певна фрагментарність в аналізі проблеми людини як об'єкта сучасної ідеологічної боротьби. Праця дещо переважана посиленнями на численні буржуазно-клерикальні концепції, погляди, окремі твори. Мабуть, доцільніше було б обмежитися найголовнішими, найтипичнішими з них, поглибивши їх критичний аналіз.

Незважаючи на окремі хибні, книжка В. В. Фомиченка «Проблема людини і сучасний клерикальний антикомунізм» містить чимало цікавого матеріалу, відзначається чіткістю соціально-політичних оцінок релігійних концепцій людини. Вона буде корисною викладачам, студентам, пропагандистам, всім ідеологічним працівникам.

М. М. МОКЛЯК

ДІАЛЕКТИКА ГЕГЕЛЯ І АНТИГЕГЕЛЬЯНСТВО

Розробка теорії матеріалістичної діалектики є актуальним завданням марксистсько-ленінської філософії. Однією з передумов його розв'язання є вивчення джерел марксизму, зокрема — ідеалістичної діалектики Гегеля. Дослідженню одного з мало-відомих аспектів цього багатогранного питання — аналізу критики гегелівської діалектики антигегельянцями аж до виникнення марксизму — присвячена монографія В. А. Малиніна*.

Важко не погодитись з думкою автора, що аналіз поглядів антигегельянтів був би мало доказовим і цікавим без попереднього розкриття вирішальних ідей Гегеля. Важливо також з'ясувати теоретичні передумови діалектики Гегеля. Відповідно до цих трьох аспектів єдиного завдання монографія складається з трьох частин: у першій — розкриваються передумови діалектики Гегеля, в другій — аналізується власне Логіка Гегеля; у третій — дається критична оцінка «діалектизуючого антигегельянства».

Проблему передумов філософії Гегеля автор висвітлює на основі простої й ясної думки: загальнотеоретичні передумови діалектики Гегеля — це різні форми діалектичного мислення догегелівського періоду. І хоча Гегель вважав, що у справі створення логіки діалектичного мислення

у нього немає попередників, його основна ідея — ідея історичного розвитку всього духовного світу — змушувала його розглядати попередні форми діалектичного мислення як ступені розвитку світового духу і, отже, як передумови діалектичного мислення. Зображення цього розвитку подано у «Лекціях з історії філософії».

Історія філософії вже неодноразово була предметом діалектико-матеріалістичного осмислення, однак можливість подивитися на неї опосередковано, через ідейну призму гегелівської діалектики, дозволяє авторові помітити деякі нові грані у змісті відомих філософських систем, тим більше, що Гегель відзначався особливою здатністю приводити в рух найбільш, здавалось би, закатені думки. Читач знайде у книзі багато цікавого щодо матеріалістичного аналізу й оцінки ідеалістичної містифікації історії філософської думки, підгонки її під логічну схему розвитку «абсолютної ідеї». Особливо це стосується трактування Гегелем філософії Арістотеля і французьких матеріалістів.

Однак ця частина праці викликає і деякі зауваження. Відомо, що В. І. Ленін оцінював як глибоку й правильну ту думку Гегеля, що історичний розвиток філософії має відповідати її систематичному розвитку, внаслідок чого послідовність понять, категорій у «Логіці» береться у зв'язку з усією історією філософії. У книзі ж під час аналізу передумов ді-

* Малинін В. А. Діалектика Гегеля і антигегельянство. — М.: Мысль. — 240 с.

лектичної логіки Гегеля цей бік справи не дістає належного висвітлення. Це тим більше невиправдано, що сам автор вважає необхідним показати передумови діалектичного мислення Гегеля. Гадаємо, що вказівка на прямий ідейний зв'язок між гегелівською «Логікою» і «Лекціями з історії філософії» тут не була б зайвою.

Не цілком переконливою видається й критика Гегеля за спроби останнього побачити в ідеї атомізму щось співзвучне його світорозумінню, хоча, зауважує В. А. Малинин, — «він знав, що ця філософія антидіалектична» (с. 11).

Звичайно, діалектика античної атомістики далеко не досконала, але важко погодитися з тим, що вся ця форма давньої філософії антидіалектична.

Значне місце у монографії відведено аналізу діалектичних ідей найближчих попередників Гегеля — Канта, Фіхте, Шеллінга. Цікавою видається тут авторська характеристика — всупереч думці Гегеля про те, що діалектика Канта не мала об'єктивного значення, — основних положень критичної філософії Канта і його трансцендентальної діалектики. Грунтовно висвітлено у праці також ставлення Гегеля до діалектичних ідей Фіхте і Шеллінга.

На наш погляд, автор не повною мірою віддав належне думці Гегеля про те, що критична філософія Канта виникає як цілком свідоме прагнення знайти основу єднання таких протилежних течій попередньої філософської думки, як сенсуалізм і раціоналізм. За своєю значимістю на більшу увагу заслуговує характеристика відкриття Кантом того факту, що всі різновиди формальнологічних суджень і умовиводів мають у своїй основі категорії і ідеї як об'єктивні форми мислення. Саме на цій основі зроблено висновок про необхідність створення особливої — відмінної від формальної — трансцендентальної логіки категорій. Зв'язок між цим висновком Канта і «Логікою» Гегеля цілком очевидний.

Центральну частину монографії становить критичний аналіз суті логічного вчення Гегеля. Автор ґрунтовно розкриває приховану передісторію і основи гегелівського розуміння логіки як категоріально-го тіла ідей, характеризує посылки і механізм обособлення Гегелем духу від чуттєвого світу, підкреслює, що особливе значення тут має «Феноменологія духу».

Критичний аналіз основних понять філософії Гегеля (ідея, дух, абсолют, суб'єкт, метод, система тощо) дозволяє переконливо подати її як метафізику абсолютної ідеї. Цей правильний висновок, на нашу думку, міг би прозвучати ще обгрунтованіше, якби у книжці було ширше і пряміше показано, що у «Феноменології духу» Гегель розв'язував поставлену Кантом проблему походження категорій — форм об'єктивного змісту думки. Вважаючи, що він розв'язав цю проблему і тим самим ліквідував підстави для агностичних висновків, Гегель показав зв'язок категорій у формі суто логічної необхідності

і думав, що цим самим вперше створив метод філософії як науки наук, як вчення про безумовне, абсолютне. В книжці ж ця особливість гегелівської філософії відзначається значно нижче, вже в характеристиках антигегельянства, і подана як думка А. Тренделенбурга (с. 203). Однак Гегель і сам цілком ясно розумів і формулював це завдання.

На більш детальне розкриття заслугує гегелівське розуміння абсолютного (єдність буття і мислення), коли воно тлумачиться не як вихідний пункт, а як результат історичного процесу. У зв'язку з цим такі положення, як: «Абсолют Гегеля існує не лише до суб'єкта, але й взагалі до всього сушого» (с. 78) і «Абсолютний дух вважає зручним і можливим для себе виявитися в суб'єктивному дусі людини» (с. 8) — вимагають ширшого пояснення, строгішої аргументації.

Аналіз діалектичного антигегельянства дозволяє автору розв'язати відразу два завдання: звернути увагу читачів на дійсно слабкі сторони гегелівського вчення і виділити його позитивні моменти, матеріалістичні тенденції, оскільки критика Гегеля проводилася в основному з позицій ідеалізму.

Особливо сильно враження створює аналіз матеріалістичного антигегельянства — фейєрбахівська критика Гегеля. Тут автор, на протривагу досить поширеній думці про Л. Фейєрбаха як про філософа, який абсолютно не розумів діалектики Гегеля, переконливо показує, що Фейєрбах, по суті, не сумнівався в істинності того розуміння діалектики, згідно з яким вона є вченням про рух і розвиток через суперечність, боротьбу протилежностей (с. 223, 225). Він тільки не приймав діалектики Гегеля у формі ідеалістичної системи. Оскільки «Логіка» Гегеля виражає історію розвитку думки, її матеріалістичне осмислення передбачає, щоб історія думки була віднесена до певного реального історичного процесу розвитку всезагального. Фейєрбах не дійшов до матеріалістичного розуміння суспільного буття як природно-історичного процесу реального життя людей, не знайшов він і основи, фантастичним відображенням якої можна було б вважати «Логіку» Гегеля. Тому Фейєрбах і розцінює останню тільки як суб'єктивний метод систематизації готового знання.

Як цілком правильно підсумовує автор, критика Фейєрбахом філософії Гегеля виявилася в системі абсолютного ідеалізму і в його методі більше дійсних прогалин і прихованих хиб, ніж це могло зробити ірраціоналістичне антигегельянство. Ця критика є необхідним моментом на шляху до розробки матеріалістичної діалектики, яка стала можливою лише у зв'язку з матеріалістичним розумінням історії.

Цим висновком В. А. Малинин завершує своє цікаве дослідження, гідне уваги кожного, хто цікавиться історією діалектики.

М. М. ВЕРНИКОВ, А. І. ВТУШЕНКО

ПІЗНАВАЛЬНИЙ ЦИКЛ. СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА

Інтенсивний розвиток науки в умовах сучасної науково-технічної революції актуалізує вивчення проблем методології наукового пізнання, основних принципів і методів логіки наукового дослідження. До праць названої проблемної орієнтації належить і рецензована монографія болгарського філософа М. Янкова*. На основі принципів матеріалістичної діалектики в ній ставиться і розв'язується низка проблем діалектико-матеріалістичної гносеології, логіки й методології наукового пізнання в його історичному розвитку, наукознавства й інтердисциплінарного дослідження науки.

У вступі йдеться про особливе місце науки в соціальному управлінні, її роль в раціональній організації усіх сфер суспільного життя, про взаємодію науково-технічної і соціальної революції. Зв'язок сучасного наукового пізнання з виробничою і соціальною практикою суспільства розкривається за допомогою понять: технологія виробництва, технологічний цикл, «соціальна» технологія, цикл процесу пізнання, орієнтованого на розгляд різних структурних моделей пізнавального процесу. Серед згаданих понять центральним є цикл пізнавального процесу.

Характеризуючи сутність пізнавального циклу, автор виходить з розрізнення ступенів процесу пізнання (чуттєвого і раціонального) і його рівнів (емпіричного і теоретичного). Методологічною основою конструювання пізнавального циклу є принцип піднесення від абстрактного до конкретного. Загальна характеристика пізнавального циклу в його цілісності ґрунтується на ленінському положенні про розвиток процесу пізнання від «живого споглядання» до абстрактного мислення і від нього до практики.

Пізнавальний цикл характеризується як детермінована послідовність інваріантних, повторюваних процедур, через які пізнання переходить від «живого споглядання» до абстрактного мислення і в кінцевому підсумку матеріалізується в сукупному процесі практичного перетворення об'єкта (с. 13). Автор підкреслює, що досі головна увага приділялася поясненню істотних моментів взаємовідношення емпіричного і теоретичного рівнів пізнання, але недостатня увага зверталася на періодичність повторення відповідних операцій, на той факт, що теоретичне і практичне освоєння об'єкта передбачає повторення у певній послідовності того чи іншого типу емпіричних і теоретичних операцій. Циклічність наукового пізнання визначається не тільки циклічністю у розв'язанні практичних завдань, але і власним внутрішнім розвитком. Тому пізнання становить циклічний процес.

У структурі пізнавального циклу автор виділяє визначаючі елементи: дескриптивні й прескриптивні. Перші використовуються для більш або менш точного опису застосованих у дослідницькому процесі пізнавальних структур і процедур, другі — для приписів з метою вироблення уточнюючих моделей пізнавального процесу. Вказані елементи, на думку автора, складають основні стадії пізнавального циклу. Головне завдання дескриптивної стадії — розкрити структуру закону і причини функціонування і розвитку об'єкта (с. 17). На другій — прескриптивній стадії пізнавального циклу — відбувається трансформація знання з метою його ефективного використання у практиці. Одержана головним чином на першій стадії дескриптивна інформація перетворюється в систему прескрипції, тобто в суму моделей, схем, програм для практичної зміни або конструювання об'єкта.

В ідеальній моделі здійснення пізнання можна говорити про строго послідовну реалізацію усіх або основних ланок завершеної схеми. В дійсному процесі наукового пошуку як дві його стадії, так і їх етапи й ланки розкриваються як винятково складні й відносно самостійні. Автор говорить про неповну і повну, незавершену й завершену схему пізнавального циклу, вводить поняття «серія пізнавальних циклів» і «група серій пізнавальних циклів» (с. 22—23).

Важливим моментом у змісті пізнавального циклу є практика. Перехід від чуттєво-емпіричного до абстрактно-теоретичного і конкретно-теоретичного і від нього — до прескриптивно-емпіричного відображає «рух» пізнання від явища до сутності і від неї до практики. Практика прямо або побічно присутня на всіх етапах пізнавального циклу. Практичне оволодіння або конструювання об'єкта є кінцевою метою пізнавального циклу.

Звертаючись до історичних джерел аналізованої проблеми, автор подає критику концепції розвитку знання у різних формах емпіризму, що перебільшують роль і значення однієї із стадій пізнавального циклу на шкоду іншій.

Особлива увага у праці приділяється взаємодії дескриптивної і прескриптивної стадій у пропонованих моделях пізнавального циклу, побудованих на основі фундаментального ленінського положення про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання (с. 42—50).

Структура взаємодії стадій пізнавального циклу уточнюється в ході критичного аналізу методологічних концепцій розвитку наукового знання, репрезентованих різними формами емпіризму. Підкреслюється, зокрема, що Поппер виключає індуктивний шлях одержання загальних положень з даних досліду, нехтує індуктивним способом здійснення емпіричної перевірки і тим самим спотворює структуру пізнавального циклу загалом. Методологічною основою осмислення внутрішньої структури стадій

* Янков Митрю. Познавательный цикл. Сущность и структура.—София, 1981.—202 с. (болг. мовою).

пізнавального циклу є, згідно з автором, принципом єдності індукції і дедукції.

Центральне поняття рецензованої монографії — пізнавальний цикл — фокусує у своєму змісті всі зв'язки і опосередкування процесу пізнання, визначуваного як його (пізнання) внутрішньою структурою, так і умовами, в яких воно реалізується. Цим зумовлюються труднощі раціональної реконструкції пізнавального циклу як центральної ланки дослідницького процесу, оскільки тут поряд з логічними структурами існують психологічні й ідеологічні привнесення та інші позалогічні фактори. Різноманітність останніх містить у собі можливість перебігшення пізнавальної ролі одного з них на шкоду іншим. На це звертає увагу автор, піддаючи критичній оцінці марксистських інтерпретацій пізнавальних циклів, що здійснюються в психологічному ключі (Т. Кун), в дусі ідеї «теоретичного анархізму» (П. Фейерабенд), відзначає теоретико-методологічні труднощі, з якими зіткнулася концепція «дослідницьких програм» (І. Лакатос). Зміст пізнавального циклу включає до себе не тільки внутрішні фактори дослідницького процесу, але й фактори, що дають можливість об'єктивувати результати пізнання, орієнтувати його на предметно-матеріальні втілення. «Завершальний етап пізнавального циклу, — пише автор, — включає два переходи — від мовних до чуттєво-пізнавальних і від них — до предметно-практичних операцій, які не є однозначними і не піддаються повній раціональній реконструкції, особливо засобами формальної логіки» (с. 71). М. Янков підкреслює, що завершення процесу пізнання не може бути здійснене у рамках пізнавального циклу (за всієї можливої розмаїтості пізнавальних засобів), а потребує орієнтації результатів дослідження на пізнання загалом, найнадійнішою «контрольною інстанцією» якого є суспільна практика.

Аналіз пізнавального циклу в системі наукового дослідження показує, що процес пізнання не здійснюється в умовах соціального й ідеологічного «вакууму». Неопозитивісти, постпозитивісти і критичні раціоналісти намагаються «звільнити» наукове пізнання від соціально-ціннісних чинників. Відзначаючи неспроможність даної позиції, М. Янков показує, що останні «присутні» на всіх етапах і стадіях пізнавального циклу (с. 77). У монографії підкреслюється складний і неоднозначний характер функціонування соціально-ціннісних прескрипцій в структурі пізнавального циклу.

Соціально-ціннісні прескрипції не можуть бути виведені однозначно з дескриптивного знання, вони розкривають відношення між відповідними науковими і технічними знаннями, з одного боку, і потребами й інтересами людей, з другого (с. 87).

Співвідношення дескриптивного і прескриптивного в пізнавальному циклі не може дістати задовільного пояснення поза

розглядом співвідношення партійності й об'єктивності. Аналізуючи їх взаємозв'язок, автор виходить з визнання об'єктивного джерела пізнання, можливості більш або менш адекватного відображення об'єкта у свідомості людини, здійснюваного під «контролем» матеріальної практики з метою досягнення об'єктивної істини (с. 123). Остання, відображаючи закони суспільного розвитку, дістає своє вираження в системі когнітивно-дескриптивних знань. Однак на відміну від спогляданого матеріалізму, відзначає автор, матеріалізм діалектичний відображає речі не тільки такими, якими вони є самі по собі, але й такими, якими вони мають бути згідно з потребами і інтересами трудящих (с. 130). Суб'єкт і пов'язані з його пізнавальною діяльністю умови, засоби та інші чинники накладають певний соціально-ціннісний відбиток на осягнення об'єктивної істини. У гносеологічному плані специфічним вираженням соціальних орієнтацій процесу пізнання виступає партійність. Принцип партійності дістає своє вираження головним чином — у прескриптивно-ціннісних положеннях.

На закінчення автор розглядає поняття «ідеологічна спільність», її місце і роль у структурі пізнавального циклу. «Ідеологічна спільність» відіграє роль гаранту в реалізації нових соціально-політичних ідей, концепцій і теорій. Нові ідеологічні програми, виражаючи інтереси і цілі певного класу, дістають обґрунтування і захист з боку «ідеологічної спільності», класу. Ідеологічна програма, що міститься в марксистсько-ленінському вченні, підкреслює автор, є науковою і ефективною ідеологічною системою, оскільки вона виражає інтереси прогресивного класу і, відображаючи адекватно загальні закони і тенденції соціального розвитку, виступає програмою його оптимального управління (с. 178).

На закінчення відзначимо, що згадана книжка є актуальним дослідженням методології знання в його функціонуванні й розвитку. У ній поставлено й розглянуто чимало складних і недостатньо вивчених питань методології наукового пізнання, викладені значні наукові результати, одержані в дослідженні даної проблеми.

Водночас низка питань ще чекає на свою дальшу розробку. Зокрема, зміст поняття прескриптивної стадії пізнавального циклу потребує докладнішого аналізу. Важливо уточнити деяку застосовувану автором термінологію.

Загалом актуальність проблем, оригінальність розв'язок, продуктивність ідей і новизна результатів, притаманні рецензованій монографії, роблять її цікавою для філософської громадськості.

Наші автори

- ВОВК**
Олег Леонтійович — науковий співробітник Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР
- ГОРОДЯНЕНКО**
Віктор Георгійович — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського держуніверситету
- ДАВИДОВИЧ**
Всеволод Євгенович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедрою філософії ІПК при Ростовському держуніверситеті, Заслужений діяч науки РРФСР
- ІЩЕНКО**
Юрій Анатолійович — редактор відділу наукового комунізму журналу «Філософська думка»
- ЛУК'ЯНЕЦЬ**
Валентин Сергійович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПАРУСИМОВ**
Яків Павлович — кандидат історичних наук, викладач Полтавського медичного стоматологічного інституту
- ПОЧАПСЬКИЙ**
Андрій Минович — кандидат філософських наук, доцент Київського технологічного інституту легкої промисловості
- РІЗНИЦЬКИЙ**
Абрам Семенович — кандидат філософських наук, доцент Дніпропетровського гірничого інституту ім. Артема
- ТКАЧУК**
Петро Кузьмич — кандидат філософських наук, старший викладач Одеського політехнічного інституту.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. В. КОСОЛАПОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **М. О. ПАРНЮК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001 Київ 1, вул. Героїв Революції, 4.

Телефони: 29 38 78, 29 48 55.

Художній редактор **Б. В. Сушко**

Технічний редактор **Л. М. Кравченко**

Коректор **З. І. Соколинська**

Здано до набору 04.01.84. Підп. до друку 05.03.84. БФ 04915. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,9. Обл.-вид. арк. 13,64. Тираж 1200 пр. Зам. 0-267.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 2, 1984, март-апрель. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Поллиграфкига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.